

ČASOPIS
ÚSTAVU ETNOLÓGIE
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

Vydáva Ústav etnológie SAV
Ročník 65 / 2017

OBSAH

EDITORIÁL

POTANČOK, Vladimír: Editoriál • 5

ŠTÚDIE

SMRČKA, Aleš: Etnografický výzkum tradiční dopravy v českých a slovenských zemích – historie, současný stav a perspektivy • 7

VORLÍČEK, Radek: „Vyvolení, outsideři a Romové“: selekce žáků v základní škole s výběrovými třídami • 26

GOLIAN, Ján: Obraz Detvy a jej obyvateľov v literárnych prameňoch v druhej polovici dlhého 19. storočia • 39

ESEJ

BUZALKA, Juraj: Ludovít Štúr – o trvácnosti romantického vodcovstva • 65

ROZHOVOR

VOLANSKÁ, Ľubica: O jednodetnosti – k otázkam obmedzenej reprodukcie a iným témam – rozhovor s Dr. Boženou Filovou, CSc. • 77

RECENZIE A ANOTÁCIE

Recenzia na sériu šiestich publikácií HRUŠOV (2010 – 2014) (Zdena KRIŠKOVÁ) • 86

Iveta Zuskinová: Liptovský Hrádok: Príbeh mesta a jeho obyvateľov v prvej polovici 20. storočia (Mojmír BENŽA) • 90

Liszka József: Határvidékek. Határok és határtalanságok az összehasonlító folklorzstika és etnológia szempontjából. (Hraničné územia. Hranice a bezhraničnosť z hľadiska po-

rovnávacej etnológie a folkloristiky) (Vilmos VOIGT) • 92

Kateřina Králová, Hana Kubátová (Eds.): Návraty. Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní a jihovýchodní Evropy (Peter SALNER) • 94

Jozef Tancer: Rozviazané jazyky. Ako sme hovorili v starej Bratislave (Daniel LUTHER) • 96

Knihy publikované Ústavom etnológie SAV v roku 2016 • 97

SPRÁVY

Za profesorom Jánom Podolákom (*17. 5. 1926, Dolná Súča –†15. 2. 2017, Bratislava) (Juraj JANTO) • 101

Dokončené dílo etnomuzikoložky Olgy Hrabalové (*28. 11. 1930 Milonice u Bučovic –†20. 1. 2017 Brno) (Věra FROLCOVÁ) • 102

Prof. Viera Feglová, CSc. – priateľský a kolegiálny príhovor k 70. výročiu narodenia (*21. 12. 1946) (Magdaléna PARÍKOVÁ) • 103

Konferencia *Židovské kultúrne dedičstvo na Slovensku* (7. november 2016, Žilina) (Peter SALNER) • 106

Ústav etnológie SAV vyhodnotený ako jedno z najlepších vedeckých pracovísk na Slovensku (Tatiana PODOLINSKÁ) • 107

Božena Filová získala od SAV Medailu za podporu vedy (Vladimír POTANČOK) • 109

Tylová paličkovaná čipka Myjavskej pahorkatiny a Vajnorský ornament sa dostali do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska (Eva RYŠAVÁ) • 111

CONTENTS

EDITORIAL

POTANČOK, Vladimír: Editoriál • 5

ARTICLES

SMRČKA, Aleš: Ethnographic Research of Traditional Transport in Czech and Slovak Lands - History, Current State and Prospects • 7

VORLÍČEK, Radek: "The Chosen Ones, Outsiders and Roma": Selection of Pupils at an Elementary School with Honors Classes • 26

GOLIAN, Ján: The Image of Detva and Its Population in the Literary Sources from the 2nd Half of the Long 19th Century • 39

ESSAY

BUZALKA, Juraj: Ludovít Štúr - on the Permanence of Romantic Leadership • 65

INTERVIEW

VOLANSKÁ, Lubica: On Single-Childedness - on Reduced Reproduction Issues and Other Topics - Interview with Dr. Božena Filová, CSc. • 77

BOOK REVIEWS AND ANNOTATIONS

Review of the series of six publications on HRUŠOV (2010-2014) (Zdena KRIŠKOVÁ) • 86

Iveta Zuskinová: Liptovský Hrádok: Príbeh mesta a jeho obyvateľov v prvej polovici 20. storočia (Mojmír BENŽA) • 90

Liszka József: Határvidékek. Határok és határtalanságok az összehasonlító folklorisztika és etnológia szempontjából. (Hraničné územia. Hranice a bezhraničnosť z hľadiska po-

rovnávacej etnológie a folkloristiky) (Vilmos VOIGT) • 92

Kateřina Králová, Hana Kubátová (Eds.): Návraty. Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní a jihovýchodní Evropy (Peter SALNER) • 94

Jozef Tancer: Rozviazané jazyky. Ako sme hovorili v starej Bratislave (Daniel LUTHER) • 96

Books published by the Institute of Ethnology SAS in 2016 • 97

NEWS

Remembering Professor Ján Podolák (*17. 5. 1926, Dolná Súča - †15. 2. 2017, Bratislava) (Juraj JANTO) • 101

The Completed Work of Ethnomusicologist Olga Hrabalová (*28. 11. 1930 Milonice u Bučovic - †20. 1. 2017 Brno) (Věra FROLCOVÁ) • 102

Prof. Viera Feglová, CSc. - a Friendly and Collegial Speech on Her 70th Anniversary (*21. 12. 1946) (Magdaléna PARÍKOVÁ) • 103

Conference *Jewish Cultural Heritage in Slovakia* (7. november 2016, Žilina) (Peter SALNER) • 106

The Institute of Ethnology SAS Appraised as One of the Best Scientific Institutes in Slovakia (Tatiana PODOLINSKÁ) • 107

Božena Filová Obtained the SAS Medal for the Support of Science (Vladimír POTANČOK) • 109

Tulle Bobbin Lace from Myjavská Pahorkatina and the Vajnory Ornament Are Now Inscribed in the Representative List of Slovakia's Intangible Cultural Heritage (Eva RYŠAVÁ) • 111

EDITORIÁL

Prvé číslo Slovenského národopisu v jeho 65. ročníku nie je síce tematicky zamerané, ale zhodou okolností sa v ňom opäť zišlo niekoľko príspevkov, ktoré sú navzájom poprepájané menej či viac viditeľnými nitkami. V dvoch článkoch od mladých českých kolegov sa čitateľ môže presvedčiť o tom, že dnešná etnológia sa zaoberá tak tradičnými „etnografickými“ témami, ako aj aktuálnymi problémami súvisiacimi s identitou, ľudskými právami a aplikáciou vedy v praxi.

Aleš Smrčka vo svojej štúdii *Etnografický výzkum tradiční dopravy v českých a slovenských zemích – historie, současný stav a perspektivy* nielen podáva ucelený prehľad českých a slovenských bádateľov, ktorí sa tejto problematike venovali od prvej polovice 20. storočia do súčasnosti, ale aj charakterizuje ich tvorbu a sleduje ich metodologické postupy. Všíma si aj širší stredoeurópsky kontext (Poľsko, Maďarsko) a načrtáva ďalšie možnosti skúmania tohto javu – noví autori okrem nevyhnutného etnografického opisu môžu využívať napríklad aj metódu oral history či všímať si presahy tejto tematiky do folklorizmu. Ďalší mladý bádateľ Radek Vorlíček sa vo svojom článku „*Vyvolení, outsideři a Romové*“: *selekce žáků v základní škole s výběrovými třídami* opiera o stacionárny výskum v anonymizovanej základnej škole Ľudovíta Štúra a všíma si vzťahy medzi deťmi a pedagógmi, ale aj medzi deťmi navzájom, v ktorých sa odrážajú interetnické vzťahy, sociálne rozdiely, ale aj rozdiely spôsobené predbežným selektovaním žiakov do tzv. „výberovej“ triedy. Autor sa v článku dotýka závažných problémov marginalizácie a sociálnej exklúzie, ktorým treba v praxi čeliť, a používa pritom na ich uchopenie domáce aj zahraničné teoretické modely.

Príspevok Jána Goliana s názvom *Obraz Detvy a jej obyvateľov v literárnych prameňoch druhej polovice dlhého 19. storočia* prináša retrospektívny pohľad na „etnografovanie“ na konci 19. storočia, ale zároveň k tomu používa moderné nástroje, zohľadňujúc pritom teóriu vytvárania stereotypov. Autor na bohatom literárnom aj ikonografickom dobovom materiáli ilustruje rôzne podoby vytvárania pozitívneho aj negatívneho obrazu Detvy a a jej obyvateľov. Romantický obraz Detvana na konci 19. storočia korešponduje aj s ďalším obrazom „romantického vodcu“, na ktorý upozorňuje esej Juraja Buzalku s názvom *Ľudovít Štúr: o trvácnosti romantického vodcovstva*. Vo svojich úvahách – pre niekoho možno šokujúco, ale pritom trefne – porovnáva Ľudovíta Štúra s Winnetouom, romantickým literárnym hrdinom z „mayoviek“, či s jánošíkovskou tradíciou, ktorá je hlboko zakorenená v podvedomí obyvateľov tohto geopolitického priestoru.

Tradičnou a neoddeliteľnou súčasťou Slovenského národopisu sú aj recenzie vedeckých a odborných publikácií či správy zo života vedeckej komunity. Zvlášť by som chcel upozorniť na správu o udelení Medaily za podporu vedy, ktorú Predsedníctvo SAV odovzdalo Božene Filovej, bývalej dlhoročnej riaditeľke Národopisného ústavu SAV a šéfredaktorke časopisu Slovenský národopis. Zhodou okolností je súčasťou tohto čísla aj rozhovor Ľubice Voľanskej s B. Filovou, ktorý čitateľom viac priblíži pozadie výskumu tzv. „jednodetností“, ale aj atmosféru, v ktorej pracovali naši predchodcovia. Zdá sa, že už vtedy boli položené niektoré základy dnešných úspechov Ústavu etnológie SAV, o ktorých sa takisto dočítate v SN1/2017.

VLADIMÍR POTANČOK,
Ústav etnológie SAV v Bratislave

ETNOGRAFICKÝ VÝZKUM TRADIČNÍ DOPRAVY V ČESKÝCH A SLOVENSKÝCH ZEMÍCH – HISTORIE, SOUČASNÝ STAV A PERSPEKTIVY

ALEŠ SMRČKA

Aleš Smrčka, Ústav evropské etnologie, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Arna Nováka 1/1, 602 00 Brno, e-mail: alessmrcka@centrum.cz

Traditional transport represents an important field of research on material and non-material culture. However, before 1945, traditional transport did not receive appropriate attention by Czech and Slovak ethnology. Partial information on transport can be found mainly in regional geographical publications, as well as in the ethnographic works by Lubor Niederle and Karel Chotek, or in texts dealing with agrarian topics. The situation considerably changed after 1945. A new generation of researchers was born, who paid special attention to transport topics. In the 1950s, these topics were addressed in the works of Ludvík Baran, Josef Voráček and Jaroslav Kramařík, and in the research conducted by Vladimír Scheufler and Václav Šolc. As for the period of the 1960s and 1970s, we can mention, for example, Ján Podolák, Magdaléna Paríková, Miroslav Anton Huska, Richard Jeřábek, Karel Fojtík and others. Ethnography as a discipline, or rather a method today, offers, unlike other humanities, a completely different view of this theme. In addition, each researcher chose a different approach and methodology. The ethnographic publications on traditional transport, which were produced in the second half of the 20th century, still represent an important source of information even for present-day researchers dealing with this topic. The aim of the paper is to provide an overview of the ethnographic study of traditional transport in the Czech and Slovak lands with an emphasis on the period 1945–1989 and to highlight the importance and the possibilities of the present-day study of this field.

Key words: traditional transport, ethnographic research, methodology, ethnography, Czech and Slovak lands

ÚVOD

Tradiční doprava odedávna představovala neodmyslitelnou součást každodenního života v rurálním i urbánním prostředí. Způsob dopravy se ale v jednotlivých regionech, nejen českých a slovenských, značně lišil na základě klimatických podmínek, terénu i míry rozvinutí tamní kultury a místních zvyklostí. Svým způsobem tak doprava vypovídá o podobě lidové kultury obyvatel v konkrétní oblasti. Téma tradičního transportu

proto není zajímavé jen pro historiky a archeology, ale přímo vybízí k etnografickému zkoumání. Přesto tématu tradiční dopravy od počátku institucionalizace oboru na konci 19. století nebyla českými a slovenskými etnografy až na výjimky věnovaná taková pozornost jako ostatním odvětvím materiální kultury (Bahenský, 2014: 165). Většinu informací o dopravě v českých a slovenských zemích z konce 19. století a první poloviny 20. století obsahují především vlastivědné publikace, ve kterých se autoři zmiňují o tradiční dopravě v rámci kapitol zabývajících se primárně hospodářstvím v daném regionu. V horských oblastech, například na Šumavě a v Krkonoších se často jedná o německy psané vlastivědné monografie. Můžeme zmínit například publikaci učitele a historika Josefa Blaua *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst* z roku 1917 (Blau, 1917) nebo z oblasti Krkonoš monografii Josefa Karla Eduarda Hosera, profesí lékaře, *Das Riesengebirge und seine Bewohner* (Hoser, 1841). V rámci území tehdejšího Rakouska - Uherska nalezneme informace o tradičních formách dopravy i v několikásvazkové publikaci *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, kde je možné dohledat vedle samotné dopravy například i charakteristiku dřevařského povolání (Henrowsky, 1896: 502–522). Vedle toho se o tradičním transportu dovídáme i od historických a vlastivědných pracovníků věnující se agrární tematice.¹ Situace etnografického výzkumu tradiční dopravy v českých a slovenských zemích se výrazně mění po roce 1945, kdy dochází k nárůstu textů českých a slovenských badatelů publikujících články primárně zaměřené na tradiční transport.

CÍL PŘÍSPĚVKU A ZVOLENÁ METODOLOGIE

Cílem tohoto příspěvku je zdokumentovat vývoj etnografického studia tradiční dopravy na českém a slovenském území v období od počáteční institucionalizace etnologie – 90. let 19. století až do současnosti a poukázat na možnosti a perspektivu studia tradiční dopravy v dnešní době. Studie se snaží souhrnně zmínit především autory věnující tématu transportu samostatnou pozornost, charakterizovat jejich základní tvorbu a skrze ni případně sledovat metodologické přístupy. Příspěvek chce také poukázat na důvody rozvoje zájmu o odvětví tradiční dopravy po roce 1945. Zároveň si pokládáme otázku, jaký význam přinesla a stále přináší etnografie, dříve v podobě oboru, dnes spíše metody, ve sledovaném tématu a jaká je vůbec perspektiva studia tradičního transportu v současnosti. Přehledová stať je výsledkem převážně práce s literaturou a částečně archivních pramenů. V části věnující se studiu tématu po roce 1945 vycházíme rovněž z informací získaných z polostrukturovaného rozhovoru s Ludvíkem Baranem skutečnějším v listopadu 2010. V části, ve které hodnotíme perspektivy výzkumu tradiční dopravy v současnosti čerpáme z literatury, ale také z několikaletých terénních výzkumů, zejména v Krkonoších, na Šumavě a částečně na Slovensku. Jednalo se o průběžné výzkumy uskutečněné od roku 2007 do současnosti, v rámci kterých jsme v Krkonoších a na Šumavě provedli opakované týdenní pobyty a uskutečnili polostrukturované rozhovory s respondenty, především s dřevaři staršího věku a současnými lesními pracovníky.² Zároveň jsme prováděli metodu zúčastněného pozorování. Jednalo se o po-

1 Částečné informace o dopravě lze nalézt v textech zabývajících se agrární tematikou, například ořebním nářadím, zápřahem dobytka apod. Ve studii se ale budeme zabývat etnografickými pracovníky věnující se dopravě.

2 Pro účely této přehledové studie a kapitoly věnující se výzkumu tradiční dopravy po roce 1989 a jeho současné perspektivě se v rámci uvádění příkladů využívání tradičních forem dopravy v současnosti

zorování stahování dřeva koňským potahem v Krkonoších (2012), na Šumavě (2013) a na Slovensku ve skanzenu Čierny Balog (2012). V případě proměny vodního transportu se jednalo o pozorování novodobé ukázky rekonstrukce voru na Šumavě v oblasti Frymburku (2014) a ukázkového volného plavení dřeva na Vchynicko-tetovském kanálu. V rámci slovenského území pojednáváme o perspektivě výzkumu tradiční dopravy na základě účasti na mezinárodní konferenci *Z histórie lesného dopravníctva* konané 24. – 26. října 2012 ve Zvolenu, návštěvy skanzenu v Čiernom Balogu a krátkodobé fotografické dokumentace plavení turistů na pltích v oblasti Oravského Podzámku v létě 2015.

OBDOBÍ PŘED ROKEM 1945 VE ZNAMENÍ POČÁTEČNÍHO ZÁJMU O DOPRAVU

Přestože nelze mluvit o intenzivnějším etnografickém výzkumu transportu a většinu informací lze hledat ve vlastivědné literatuře, první počátky formování etnografického zájmu o oblast tradiční dopravy v rámci českých a slovenských zemích sahají do období již samotné institucionalizace národopisu. Konkrétně se jedná o 90. léta 19. století. Jednotlivým složkám lidové kultury byla na Národopisné výstavě československé (1895) věnovaná hlubší pozornost a pamatovalo se částečně i na dopravu. Konkrétně v rámci obchodního programu byla pozornost věnovaná cestám, mapám, oděvu poslů a také zvykům plavců a formanů. Jako příklad lze uvést krajinské oddělení uhersko-slovenské, kde byli návštěvníci výstavy seznámeni s povážským vorem (Kolektiv, 1895: 279). Tradiční dopravou se tak částečně zabývaly i krajinské výstavky, o čemž svědčí i zmínka v hlavním katalogu a průvodci výstavy: *Rázovitým oborem lidového zaměstnání jest stavba a plavba vorů, na výstavě hlavně modely znázorněná* (Kafka, 1895: 163).

Na přípravě Národopisné výstavy československé se podílel Lubor Niederle. V souvislosti s problematikou tradičního transportu se o Luboru Niederlovi nezmiňujeme nahodile. Pro téma dopravy je cenné především jeho impozantní šestisvazkové dílo *Život starých Slovanů*. Jedná se o interdisciplinárně pojatou práci, ve které se Lubor Niederle detailně věnuje Slovanům, zachycuje jejich duchovní a materiální kulturu v nejširších souvislostech. Přitom nevyužívá poznatky pouze z oblasti národopisu. Niederle v rámci materiální kultury neopomíná ani znalosti Slovanů týkající se dopravy. Konkrétně v prvním svazku I. dílu z roku 1911 nalezneme podkapitulu příznačně nazvanou „Dopravní prostředky“. V ní se Niederle zabývá jednotlivými formami dopravy Slovanů. Přestože neopomíná základní etnografický popis jednotlivých transportních zařízení, ve větší míře se zabývá počátky užívání konkrétních prostředků Slovy, a to na základě písemných a archeologických pramenů. Niederle tak využívá ve své badatelské práci znalosti z archeologie a tyto poznatky dokáže spojovat s etnografickými reáliemi. Například si všímá užívání saní v Rusku při pohřebních ceremoniích – konkrétně dopravě nebožtíka, a to i v letním období (Niederle, 1911: 437). Díky hlubším slavistickým znalostem detailně pojednává i o etymologii jednotlivých dopravních prostředků jako jsou saně, lyže, lodě apod. Niederlův text tak není pouhou deskripcí tradiční dopravy.

---

odkazujeme pouze na vybraný segment informátorů (uvedený v seznamu tištěných, audiovizuálních a ústních pramenů). Větší část rozhovorů byla již využita v rámci jiných autorových publikačních výstupů zaměřených na mapování tradiční dopravy.

V hledáčku zájmu etnografů první poloviny 20. století byl vedle suchozemské dopravy i vodní transport. Jmenovitě se jedná například o Pavla Socháně, který se tomuto tématu věnoval (např. Sochán, 1929).

Většinou počet napsaných statí odráží význam vědce pro přínos k danému oboru. Vždy to ale neplatí. Konkrétně máme na mysli významného etnografa a zakladatele pražské a bratislavské národopisné katedry Karla Chotka. Ten se dopravě věnoval spíše sporadicky, například na stránkách II. řady *Československé vlastivědy*. Ve svazku *Národopis* se v rámci kapitol o zemědělství zmiňuje například o dvoukolovém vozu s pletenou košatinou používaném ve středním Pováží (Chotek, 1936a: 255) nebo o salaši umístěné na saních z oblasti Krasňany u Žiliny (Chotek, 1936b: 159). Ani v *Programu soupisu národopisného* se Chotek explicitně nevyjadřuje o studiu transportu. Nicméně v rámci výzkumu zemědělských prací, záprahu a studia kolářského řemesla tato potřeba nepřímou vyplývá (Chotek, 1914: 12). Chotkův přínos pro studium tradiční dopravy lze hledat tak jinde. Pod jeho vedením se zrodila nová poválečná generace etnografů věnující se také dopravě. Inspirace Karlem Chotkem je zřejmá zejména u Ludvíka Barana, který se stal jeho demonstrátorem, jinými slovy, pomocnou silou. Rozvojem etnografie, ale i prováděním terénních výzkumů s žáky, tak zájem o téma dopravy Karel Chotek de facto nepřímou inicioval.³

VÝZKUM DOPRAVY V LETECH 1945 – 1989

V letech 1945 – 1989 řada etnografů věnuje dopravě ve svých studiích samostatnou pozornost. Důvodů je hned několik. Významný činitel představovaly záchranné etnografické výzkumy v zátopových oblastech vodních děl vedené Josefem Vařekou a Vilémem Pražákem pod záštitou Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (Petráňová, Navrátilová, 2005: 52). V rámci nich se rozvinulo i intenzivní studium voroplavby. Dále působil fakt, že postupně docházelo k zániku nebo značné proměně forem tradiční dopravy například v horských oblastech. Rovněž po II. světové válce došlo k institucionálnímu rozvoji etnografie a folkloristiky. Mnozí badatelé byli nuceni si najít zajímavé téma pro svoji badatelskou práci. Nelze ale podcenit ani to, že řada poválečných etnografů byla ovlivněna svými předchůdci, což lze názorně demonstrovat na Ludvíkovi Baranovi. *Chtěl jsem studovat živou vědu, čímž byla etnografie. Zašel jsem za Chotkem a ukázal mu fotografie, které jsem předkládal později na filmové fakultě, na nichž bylo pálení uhlí a chalupy z Valašska a různé takové studie. No a on říkal, můžete přijít do semináře... Později jsem ho doprovázel při jeho výzkumech, a tak jsem se dostal ke starým formám lidové kultury včetně dopravy...*⁴

Ludvík Baran je autorem mnoha statí zaměřených na tradiční dopravu. Můžeme říci, že právě on stál po roce 1945 na počátku hlubšího studia tradičních dopravních prostředků v českých zemích. Na stránkách *Českého lidu* publikoval už v roce 1947 příspěvek „*Čundrování s dřevem*“ v *Beskydech* (Baran, 1947: 72–75), v padesátých letech mu v tomto periodiku vyšly další čtyři studie: *Krpě – valašské sněžnice* (Baran, 1951: 114–118), *Způsob dopravy při senách na Horehroní* (Baran, 1952: 85–88), *Krkonošské „krůsně“* (Baran, 1954: 84–87) a *Jihočeská nůše* (Baran, 1959: 120–124). Roku 1970 pak v *Českém lidu* publikoval stať *Sněžnice na bahna – šumavské bahnice* (Baran, 1970:

3 Baran Ludvík (1920), etnograf, zápis dne 5. 11. 2010, Praha.

4 Baran Ludvík (1920), etnograf, zápis dne 5. 11. 2010, Praha.

58–59). Publikační základnou k tématu dopravy se mu stala i *Československá etnografie*, kde otisknul komparativní studii *Smyky a saně v zemích českých a na Slovensku* (Baran, 1957: 333–347). Dopravě se ale Baran nevěnoval pouze na stránkách časopisů. Je také autorem rozsáhlého příspěvku věnujícímu se dopravě, který vyšel v roce 1973 v kolektivní monografii *Land Transport in Europe* (Baran, 1973: 57–89). V posledních letech své profesní kariéry vydal ještě poutavou popularizační publikaci doprovázenou kresbami *Neviditelné chodníčky* (Baran, 2002). Přínos Ludvíka Barana pro odvětví dopravy lze najít v mnoha ohledech, ať máme na mysli množství publikací, intenzitu výzkumů a také metodologii. Baran díky studiu národopisu a antropologie v letech 1945 – 1949 na filozofické fakultě UK a oboru kamera na filmové fakultě AMU (Jeřábek, 2007: 19) totiž dokázal vhodně skloubit umění filmu a fotografie s etnografickými výzkumy. Nejenže ve svých textech detailně popisuje konkrétní dopravní prostředky, ale rovněž jednotlivé formy dopravy dokumentuje svými fotografiemi i vlastnoručními kresbami (např. Baran, 1954: 84–87).

Ludvík Baran nezůstal ale osamocen. Po roce 1945 se tradiční dopravě věnoval také etnosociolog Josef Voráček. Vystudoval romanistiku a germanistiku na filozofické fakultě UK, později také sociologii v Mnichově. Své znalosti v letech 1933 – 1936 rozšířil o studium etnografie ve Francii. Přestože Josefa Voráčka lze považovat za odborníka zaměřeného na teorii kulturní a sociální antropologie, věnoval se nejrůznějším jevům i materiální kultury (Kandert, 2007: 252). Spolu s Ludvíkem Baranem v roce 1948 publikoval stať v *Českém lidu* „Doprava na smycích u nás i poznámky k její kulturní historii“ (Baran, Voráček, 1948: 71–73) a na stránkách *Národopisného věstníku československého* otisknul článek věnovaný studiu vláčů a evropského vozu (Voráček, 1949–1950: 239–248). Obě studie nepostrádají potřebnou deskripci sledovaných dopravních zařízení. Značnou pozornost ale autor také věnoval širším historickým souvislostem užívání jednotlivých forem dopravy v evropském i světovém kontextu. Voráček ve studii opublikované v *Národopisném věstníku československém* například zachycuje rozdílnou podobu a účel užívání dopravního zařízení v češtině zvané jako vláče a porovnává ho s károu. Dále v textu teoreticky rozebírá jednotlivé názorové přístupy na podobu a rozšíření káry, čtyřkolového vozu a kola v jednotlivých regionech. Názory konfrontuje s historickými a archeologickými nálezy.

Přínosnou studií přispěl na téma tradiční dopravy také Jaroslav Kramařík. Věnoval se vedle dějin oboru, lidové architektury především problematice agrární etnografie. Jeho stať z roku 1960 *Zápřah skotu v Pošumaví* byla opublikovaná na stránkách *Československé etnografie* (Kramařík, 1960: 253–272) a patří ke klasickým pracem z oboru agrární etnografie, která zároveň výrazně obohatila znalosti tradičního transportu. Kramařík je také autorem malého dotazníku *O starých formách zemědělství* z roku 1967 zaměřeného na kolové dopravní prostředky a saně (Drápala, 2014: 45).

Nejen kolové prostředky, ale i vodní transport se dostal do hlubšího zájmu poválečné generace československých etnografů. (Obr. č. 2) V poválečné době, kdy se na území Československa stavěly rozsáhlé vodní nádrže, bylo zřejmé, že je jen otázkou času, kdy na řekách zanikne plavení dřeva ve volném stavu a tradiční voroplavba. Konkrétně 12. září 1960 se na Vltavě uskutečnila poslední regulérní voroplavba k Orlické přehradě (Slaba, 2012: 172). Tento kulturní fenomén tak nemohl zůstat etnografům bez povšimnutí, o čemž vypovídají mimo jiné již zmiňované záchranné výzkumy tehdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (Petráňová, Navrátilová, 2005: 52). Do dějin výzkumu tradičního vodního transportu v Čechách se zapsali Vladimír Scheufler a Václav Šolc především rozsáhlou a velice podrobnou studií *Voroplavba na jihočeských tocích*

Obr. č. 1 : Mapové podklady s vyznačenými významnými místy pro plavce (obce, hospody...). Vladimír Scheufler. EU AV ČR SVI, archiv, OF Scheufler, sign. III. A. 6 -b.

Obr. č. 2: Vypínání vejpony sýkorou, VA8 - př. č. 360014 (54), EU AV ČR, SVI, archiv.

(Scheufler, Šolc, 1970). Později se k tématu vrátili populárněji zaměřenou knižní publikací *Já jsem plavec od vody* (Scheufler, Šolc, 1986). Plavení dříví se tito autoři věnovali i v časopiseckých studiích (např. Scheufler, Šolc, 1957: 113–118). Tématu měla být věnována pozornost i v zamýšleném národopisném atlasu ČSSR, k tomu ale nedošlo. Scheuflerovu vědeckou práci v oblasti dopravy lze hodnotit jako velmi důslednou a do detailu propracovanou. To lze vyvodit nejen z jeho publikačních výstupů, ale i z dochovaných archivních materiálů. V rámci příprav národopisného atlasu ČSSR si Vladimír Scheufler do zeměpisných map poznamenával na základě studia literatury a pramenů plavecké osady, hospody, vaziště pramenů. V mapách zaznamenával vznik a rozšíření voroplavby na jednotlivých tocích.⁵ Jeho pečlivosti si všimnul i Richard Jeřábek, se kterým Vladimír Scheufler téma dopravy konzultoval za účelem zamýšleného národopisného atlasu.⁶ (Obr. č. 1)

Podobně jako pro Scheuflera a Šolce i pro Richarda Jeřábka plavení dříví představovalo významné badatelské téma. Richard Jeřábek se narodil roku 1931 v Rožnově pod Radhoštěm (Válka, 2007a: 97–98). Valašsko a celkově Karpaty pro něj představovaly důležitý badatelský terén i v oblasti dopravy, což dokládá jeho publikace *Karpatské vorařství v 19. století*. V ní se zabývá plavením dříví v horských oblastech Karpat, konkrétně v povodí Moravy, Váhu, Visly, Dněstru a Prutu (Jeřábek, 1961). Díky brzkým terénním výzkumům na jeho rodném Valašsku v letech 1952/1953 se mu podařilo uskutečnit rozhovory s několika posledními žijícími plřaři, jak sám Jeřábek píše v předmluvě knihy (Jeřábek, 1961: 5). V ní autor popisuje metodologické problémy, s nimiž se při studiu tématu potýkal, jako byl nedostatek pramenů a literatury. V publikaci se Jeřábek zabývá historií karpatského vorařství na jednotlivých tocích, technologií a ergologií plavení dřeva, konstrukcí plří, ale i každodenností spojenou s profesí plřníka nebo plřaře a zvykoslovím spjatým s fenoménem plavení dřeva. Tím se hlouběji zabýval už v diplomové práci *Život a práce lidu při vodách Moravského Valašska* (Jeřábek, 1959).

Práce zaměřená na podobné téma jako Jeřábkova publikace *Karpatské vorařství v 19. století* vyšla roku 1972 z pera slovenského etnografa Miroslava Antona Husky. Jedná se o publikaci *Slovenskí plřníci* (Huska, 1972). Kniha vyčerpávajícím způsobem zaznamenává každodenní život, práci slovenských plřníků. Téma zasazuje do širších kulturně-historických souvislostí jednotlivých slovenských regionů. Naskýtá se možnost komparace Jeřábkovy práce o karpatském vorařství s dílem Miroslava A. Husky. Rozdíl je patrný například v členění textu. Richard Jeřábek rozdělil kapitoly podle jednotlivých povodí, Huska přizpůsobil kapitoly věnované slovenskému plřnictví jednotlivým tematickým okruhům, jako je život, práce, kultura plřníků, ale i historické podmínky vzniku plřnictví a historický vývoj osídlení v regionech, kde se plřnictví formovalo. Huska se ve větší míře na rozdíl od Jeřábka zabývá historickým pozadím obchodu se dřevem i jiného zboží, které se na plřích dováželo, dále také osídlením a historickým, přírodním a kulturním pozadím slovenských regionů, kde se dřevo plavilo. Jeřábkova publikace naopak představuje zásadní komparaci plavení dřeva na Slovensku s vodní dopravou této suroviny také na české straně Karpat. Obě publikace tak vyčerpávajícím způsobem mapují plavení dřeva v Karpatech, jsou výsledkem důkladných etnografických výzkumů a vzájemně se doplňují.

Jedním z dalších slovenských etnografů, který se po roce 1945 začal zabývat tradiční dopravou je Rudolf Bednárik. Ve své výzkumné práci se věnoval tradičnímu zaměstnání,

5 EU AV ČR SVI, archiv, OF Scheufler, sign. III. A. 6.

6 EU AV ČR SVI, archiv, OF Scheufler, sign. II. A. 3.

stavitelství, umění a zvykosloví. Pozornost ale věnoval rovněž tradiční dopravě (např.: Bednárik, 1950: 4–16).

V oblasti výzkumu tradiční dopravy v českých a slovenských zemích se dostal do povědomí i maďarský etnograf Béla Gunda. Během studijní cesty v Československu pod vedením Jána Mjartana prováděl v roce 1953 výzkum v Žakarovciach, na základě něhož vznikla studie představující cenný materiálový i teoretický příspěvek. V textu se Gunda věnuje charakteristice způsobů transportu v Žakarovciach, ale zamýšlí se i nad konkrétním užitím forem transportu na evropském kontinentu ovlivněným genderem, sociokulturními, ekonomickými podmínkami a zaměstnáním (Gunda, 1955: 150–212). Většina etnografů neopomíjela ve svém výzkumu dopravy ani profese úzce vázané na přemísťování osob a nákladu. Sám Béla Gunda se zabýval fenoménem olejkářů (Gunda, 1949: 147–170). Vznikaly ale i studie věnující se čistě profesním skupinám, které se věnovaly výrobě dopravních prostředků a transportního náčiní. V padesátých letech minulého století se například Ján Koma zabýval košíkáři v oblasti Bardejova na Slovensku (Koma, 1954: 348–385), z českého prostředí jmenujme například Josefa Fojtů a jeho stať *Miškáři z Pulčína* (Fojtů, 1956: 106–109).

Tématu tradiční dopravy se věnoval i významný představitel slovenské (nejen agrární) etnografie Ján Podolák, který se již od svých gymnaziálních let zajímal o tradiční lidovou kulturu.⁷ Ponecháme-li stranou jeho velké množství publikací věnovaných v širším kontextu hospodářství, se kterým téma dopravy úzce souvisí a není Podolákem opomíjeno, je třeba připomenout studii *Zimná doprava sena z horských lúk na západnej strane Veľkej Fatry*. Studie byla otištěna v roce 1962 ve *Slovenském národopise* (Podolák, 1962: 565–574). Představuje cennou, do detailu propracovanou deskripci, která podrobně zachycuje způsob dopravy sena na saních v oblasti západního výběžku Veľkej Fatry. Studie přináší řadu údajů o množství přepravovaného nákladu, neopomíjí ani takové skutečnosti, jako je způsob uskladnění sena, včetně podrobné dokumentace kapacity oborohu. Ján Podolák se stal také autorem kapitoly o tradiční dopravě na stránkách *Československé vlastivědy* z roku 1968 (Podolák, 1968: 536–538). Syntetické dílo českých a slovenských etnografů *Československá vlastivěda, díl Lidová kultura*, završilo poválečný odborný zájem o nově se formujícího odvětví studia tradiční dopravy.

Vydání *Československé vlastivědy* ale nevedlo k rozvoji výzkumů tradičního transportu. Po vydání tohoto stěžejního díla poválečné generace etnografů došlo k určitému útlumu. Zájem o výzkum tohoto odvětví lidové kultury pokračoval sice i v dalších letech, ale na české straně s menší intenzitou, až se časem téměř vytratil. Od výzkumu tradičního transportu se například odklonil Ludvík Baran, který s jeho soustavným výzkumem v české etnografii začal. Nově se věnoval filmařské, fotografické a pedagogické práci na FAMU. Jestliže zůstával na půdě etnografie, tak se zaměřoval na studium lidového umění. K tématu tradiční dopravy se vrátil téměř po třiceti letech až v roce 2002, kdy mu vyšla drobná publikace o dopravě s názvem *Neviditelné chodníčky* (Baran, 2002).

Příznivější situace byla na Slovensku. V roce 1971 na stránkách *Slovenského národopisu* seznamují s tématem tradičního transportu Karol Andel a Michal Markuš. Ve studii se zevrubně zabývají formami transportu a dopravními prostředky v oblasti středního Zemplína včetně komunikací. Autoři se zabývají genderovou preferencí jednotlivých forem transportu a zamýšlejí se nad původem některých dopravních pro-

7 Beňušková, Z., Nádaská, K., Ratica, D.: Osobnosti slovenskej etnológie 10 – Ján Podolák (audiovizuální záznam). Dostupné z: <<https://www.youtube.com/watch?v=9xtxxb51u9A>>, (Přistoupeno 23. 3. 2016).

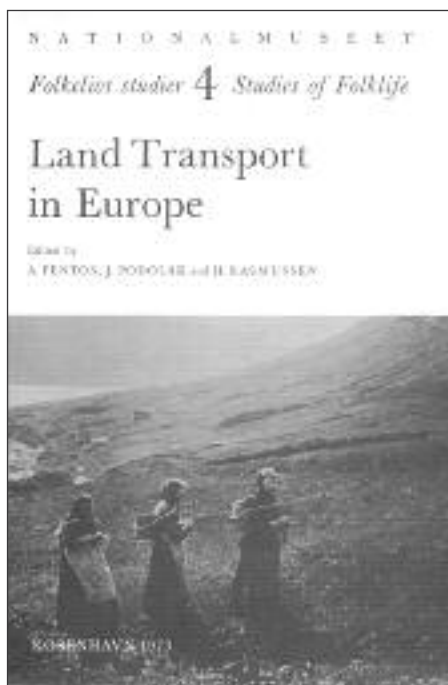
středků. V rámci metodologie výzkumu tématu dopravy stojí za zmínku autory pečlivě typologické členění forem transportu lidskou silou na základě částí lidského těla – nošení břemen v rukou, na krku [...] (Andel, Markuš, 1971: 377–412). Tradiční transport se dostal do hledáčku odborného zájmu také etnografky Magdalény Paríkové. Tomuto tématu se začala samostatně věnovat již v době studentských let ve své diplomové práci zaměřené na tradiční transport v oblasti Oravy.⁸ Je autorkou mnoha statí samostatně věnovaných dopravě na Slovensku. Konkrétně můžeme uvést stať opublikovanou v *Slovenském národopisu*, která se věnuje nošení břemen pomocí plachty, traků a nejrůznějších košů. V příspěvku nalezneme etnografický popis konkrétních forem tradiční dopravy, např. rozdíl mezi koncovou plachtou a plachtou bez konců, i jejich funkci, vývoj a výskyt (Paríková, 1979b: 449–473). Její znalosti dopravy obohatily *Etnografický atlas Slovenska* (Paríková, 1990: 34–36). Magdalénu Paríkovou je nutné zmínit i z hlediska jejího přínosu v oblasti metodologie výzkumu dopravy. Jako jediná totiž zpracovávala příručku pro badatele, která obsahuje konkrétní výzkumné otázky k jednotlivým formám přemísťování osob a nákladu. Důležitý je také její vklad pro teorii a metodologii výzkumu tohoto tématu, například etnology odlišné chápání dvou zásadních pojmů – „transport“ a „doprava“. Zatímco Magdaléna Paríková charakterizuje „transport“ jako způsob přemístění nákladu výlučně vlastní silou a termínem „doprava“ označuje přemístění osob a materiálu pomocí mechanismů (saně, smyky, kolové prostředky) (Paríková, 1979a: 5–7), Karol Andel a Michal Markuš termínem transport nazývají i přemístění nákladu klouzavými, kolovými a vodními dopravními prostředky (Andel, Markuš, 1971: 392). Naopak Béla Gunda v článku *Ludový transport v Žakarovciach* otištěném v polovině padesátých let se věnoval jen přemístění zboží vlastní silou (Gunda, 1955: 150–212).⁹

Neopomeňme ani jiné slovenské etnografy zabývající se v sedmdesátých letech minulého století dopravou. V roce 1970 publikovala na stránkách *Slovenského národopisu* Tatiana Uhríková článek *Tradičné spôsoby dopravy dreva na dolnej Orave*. Text však nepředstavuje pouhou deskripci jednotlivých forem přibližování dřeva v regionu Oravy. Tatiana Uhríková téma dřevařství a dopravy dřeva zasazuje do širších historických souvislostí. Upozorňuje například, že užívání smyku na Oravě ke spouštění klád zavedli němečtí odborníci po vzoru alpských dřevařů (Uhlíková, 1970: 628).

O čtyři roky později vyšla na stránkách *Slovenského národopisu* studie Jána Mjartana *Dvojkolesové vozidlo v ľudovom transporte na Slovensku*. Podobně jako Josef Voráček i Ján Mjartan v teoretické rovině zkoumá vznik dvojkolové káry a vozu. Zabývá se jednotlivými variantami dvojkolového vozidla. Informace čerpá nejen z archeologických dat, ale na rozdíl od Voráčka i z atlasových výzkumů. Díky nim se Ján Mjartan věnuje výskytu dvoukolového vozidla i rozdílnému terminologickému pojmenování tohoto dopravního prostředku ve vybraných slovenských obcích (Mjartan, 1974: 409–425). V sedmdesátých letech minulého století se pak tématu dopravy věnovali okrajově i další badatelé. Konkrétně jmenujme třeba Jána Olejníka, který se v rámci studia lidové kultury obyvatel podtatranského kraje částečně zabýval i tradiční dopravou (např. Olej-

8 <<http://www.ketnoffukf.sk/magdaleacutena-pariacutekovaacute.html>>, (Přistoupeno: 19. 3. 2016).

9 Ludvík Baran běžně užívá pojem „doprava“ i ve smyslu transportu jídla v plachtě (Baran, 1952: 86). V současnosti jsou oba pojmy chápány odbornou veřejností různě. Například Peter Slavkovský upozorňuje na odlišný význam obou pojmů (Slavkovský, 2014: 10 – 11). Zde bych mohl připomenout určitou proměnu chápání tohoto termínu. V současnosti totiž subjekty podnikající v dopravě osob a nákladu běžně používají termín transport ve smyslu dopravy. Tuto skutečnost tak reflektuji i v tomto textu a pod slovem doprava chápu rovněž transport lidskou silou a naopak.

Obr. č. 3: Obálka publikace *Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon*. In: *Land Transport in Europe*, København: Nationalmuseet 1973.

gicko – lingvistickém průzkumu, zúčastněném pozorování nebo vyhledávání archivních a historických dokumentů. O publikaci se zmiňujeme nejen proto, že v oblasti dopravy se jedná o důležitou monografii mezinárodního charakteru vytvořenou autorským kolektivem odborníků na tradiční dopravu z různých koutů Evropy. Připomínáme ji i proto, že na jejích stránkách mimo jiné publikovali dva čeští etnografové – Ludvík Baran i Karel Fojtík a jedním z editorů publikace se stal Ján Podolák. Rozsáhlá Baranova studie *Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon* se věnuje dopravě na území tehdejšího Československa. Zabývá se jednotlivými formami lidového transportu z hlediska kulturně-historické perspektivy, přitom ale neopomíjí deskriptci včetně rozměrů jednotlivých dopravních zařízení, což je pro Barana typické (Baran, 1973: 57 – 89), Fojtíkova stať *Die Bedeutung des Transport- und Verkehrswesen in Böhmen und Mähren im 16. und 17. Jahrhundert für die Gestaltung der Volksüberlieferung* je výrazně zaměřena na jiné téma. Problematikou dopravy se zabývá pohledem folkloristiky. (Fojtík, 1973: 172 – 180) (Obr. č. 3)

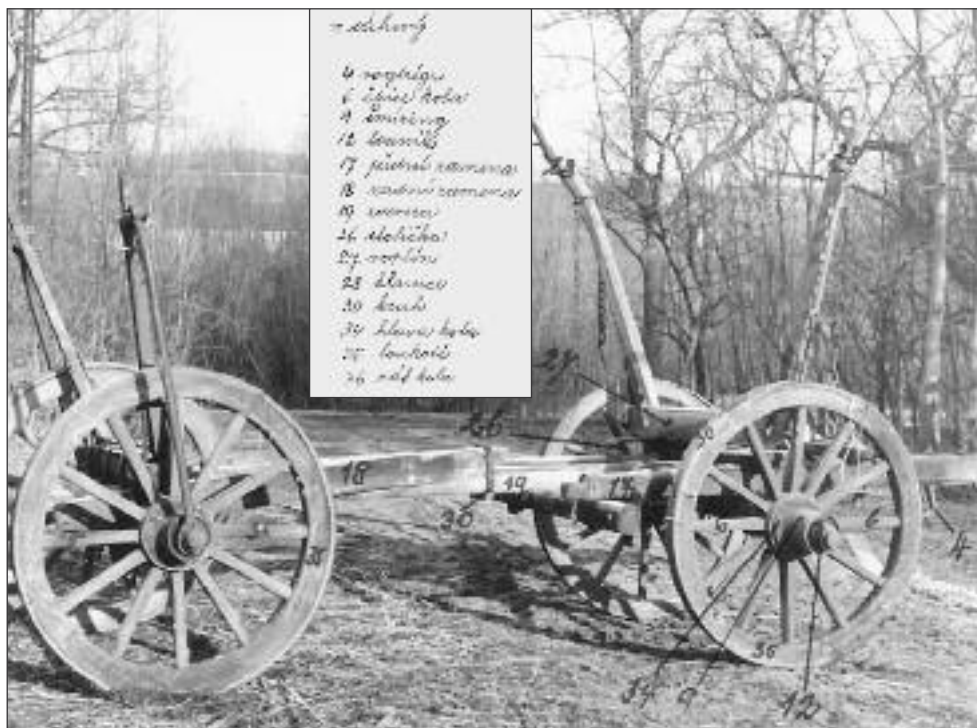
Výzkumu tradiční dopravy v českých a slovenských zemích se v sedmdesátých letech 20. století věnovali i polští etnografové. Ve zmiňovaném sborníku *Land Transport in Europe* vznikla stať Bronislawy Kopczyńské-Jaworské zaměřená na formy transportu

ník, 1978: 30–31). Jeho práce se vyznačovala pečlivostí a především nepřeborným množstvím materiálu a poznámek, které si vedl.¹⁰

Přínosnou studií z počátku sedmdesátých let minulého století představuje *Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft* věnované především geografickému rozšíření nosičských dopravních prostředků na území Maďarska. Autor Attila Paládi-Kovács se v ní věnoval i dějinám výzkumu transportu lidskou silou. Konkrétně přináší stručný přehled etnografů zajímajících se o téma nošení nákladu především v Maďarsku, ale i na německém, francouzském a také slovenském území (Paládi-Kovács, 1971: 409–426).

Tradičnímu transportu nebyla věnována pouze soliterní pozornost jednotlivých etnografů. V roce 1973 vyšla pod vedením Alexandra Fentona, Jána Podoláka a Holgera Rasmussena publikace *Land Transport in Europe*, která představuje syntézu prací věnovaných fenoménu tradiční dopravy na evropském, ale i asijském kontinentě. Kniha je zajímavá nejen svým geografickým záběrem, ale i rozdílnými metodologickými přístupy jednotlivých autorů, spočívající v terminologicko – lingvistickém průzkumu, zúčastněném pozorování nebo vyhledávání archivních a historických dokumentů.

¹⁰ Mezinárodní konference *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou: Etnologie ve střední Evropě v letech 1945–1989*, přednáška na téma: Etnológia na periférii – Ján Olejník, referující Margita Jágerová, dne 18. 3. 2016, Praha.

Obr. č. 4 – 5: Fotografie vesnických povozů s dopsanými názvy součástí z roku 1968 zaslaného dopisovatelem Janem Příbylem ze Žerůtek. Archiv ČNS, Fotografie vesnických povozů s dopsanými názvy součástí, signatura P 87.

v karpatském pastevectví. Autorka v textu pojednává především o přenosných textiliích a uvádí jejich názvy v různých jazycích užívaných v oblasti Karpat. Studii lze tak chápat do značné míry i jako komparativně terminologický příspěvek (Kopczyńska-Jaworska, 1973: 325–346). Tématu tradiční dopravy v Západních Karpatech, konkrétně v oblasti Těšínska, se zase věnovala polská etnografka Wanda Szymbik v kapitole *Tradycyjny transport i komunikacja lądowa* v publikaci *Plyniesz Olzo...* z roku 1972. Jedná se o přehledový text komplexně seznamující s veškerými formami tradiční dopravy v oblasti Těšínska. Zvláštní pozornost pak Szymbik věnovala kolové dopravě. Vedle textu přikládá i po etnografické stránce do detailu propracované nákresy kola a části vozů s popisem jednotlivých součástí (Szymbik, 1972: 125–150).

Rovněž v 80. letech 20. stol. pokračoval trend, kdy se etnografové věnovali tradičnímu transportu zpravidla jen okrajově v rámci studia agrární problematiky. Platí to i pro práci Vlastimila Vondrušky *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů* z roku 1989. Nalezneme zde detailní popis dopravních prostředků užívaných v hospodářství. Ocenitelný je způsob, jakým se Vondruška tématu dopravy věnuje. Na stránkách publikace je uváděn nákres transportních prostředků s detailním popisem jednotlivých částí. Navíc Vondruška nezapomíná ani na lingvistický problém a v publikaci uvádí i rozdílné názvy konkrétních předmětů užívaných v rámci jednotlivých regionálních nářečí. Tak například u loktuše se dovíme, že se této textilií říkalo také trávence, drchta, měchna atd. (Vondruška, 1989: 407). Vlastimil Vondruška přitom vycházel z dotazníkových výzkumů tehdejší Československé národopisné společnosti. V případě dopravy

Obr. č. 6: Stahování dříví koňským potahem na Šumavě. Hartmanice (Šumava) 2013, Foto: Aleš Smrčka.

konkrétně z velkého dotazníku zaměřeného na tradiční zemědělské nářadí, který je ale v archivu České národopisné společnosti nyní veden jako ztracený.¹¹ Značný potenciál v oblasti výzkumu stále představují právě dotazníky tehdejší Československé národopisné společnosti. Nalezneme v nich cenné, v případě velkého dotazníku věnovaného každodennímu životu rolnického obyvatelstva v období před socialistickou kolonizací, dosud nezpracované informace i k tématu tradiční dopravy.¹² Přitom nelze opominout ani význam tištěných a obrazových materiálů zaslaných dopisovateli.¹³ (Obr. č. 4 – 5) Dopravě je věnovaná pozornost rovněž v *Etnografickém atlasu Slovenska* (Paríková, 1990: 34–36). V rámci středoevropského prostředí se tématu tradiční dopravy věnoval rovněž *Maďarský etnografický atlas* (Paládi-Kovács, 1987: 191–205) a na začátku sedmdesátých let minulého století *Polský etnografický atlas*, konkrétně např. Zygmunt Kłodnicki (1974).¹⁴

VÝZKUM TRADIČNÍ DOPRAVY PO ROCE 1989 A JEHO SOUČASNÁ PERSPEKTIVA

Studiu tradičního transportu se v současnosti nemusíme věnovat pouze z pohledu historie nebo historické etnologie. Nejedná se totiž o zcela zaniklé a pro budoucí etnolo-

11 Archiv ČNS, Velký dotazník *Tradiční zemědělské nářadí*, signatura VD 17. (ztraceno).

12 Archiv ČNS, Velký dotazník *Tradiční řád každodenního života obyvatel rolnického dvora a vesnice (městečka) v období před socialistickou kolektivizací zemědělství*, signatura VD 21.

13 Archiv ČNS, Fotografie vesnických povelů s dopsanými názvy součástí, signatura P 87.

14 Tématu tradiční dopravy se na stránkách *Polského etnografického atlasu* věnuje více polských etnografů, viz článek Anny Drożdż (2012) otištěný v *Národopisném věstníku*.

Obr. č. 7: Turisté na plti. Oravský Podzámok 2015, Foto: Aleš Smrčka.

gický výzkum archaické kulturní jevy. Tradiční doprava nabízí široké badatelské možnosti i v 21. století, kdy se můžeme zaměřit na současnou podobu problematiky. Dodnes lze například zkoumat využití koňského potahu v horském terénu českých a slovenských hor, kde má klíčovou roli při stahování klád z míst, kam není možné se dostat s těžkou technikou.¹⁵ (Obr. č. 6) I dnes se ve Vysokých Tatrách a na některých místech v Nízkých Tatrách a Velké Fatře na Slovensku k nošení nákladu běžně užívají krosny (Nováková, 2015: 42). Jiné formy tradiční dopravy doznaly podoby folklorismu. Například se jedná o každoroční ukázkové plavení dřeva na Vchynicko-tetovském a Schwarzenberském kanálu, rekonstrukce stavby vorových tabulí a následná plavba pramenů na Vltavě. Na Slovensku to je například ukázkové spouštění klád pomocí smyku ve skanzenu v Čiernom Balogu nebo ve vodním žlabu Rakytovo při Dolnom Harmanci (Apfel, 2012: 12–23). Rovněž hospodářské saně v 21. století našly využití v podobě mezinárodních soutěžních závodů konaných v Krkonoších apod. (Smrčka, 2011: 206–207). Jiné podoby tradiční dopravy získaly čistě komerční ráz. Příkladem je plavení turistů na pltích na Oravě, Váhu nebo Dunajci. Účelem ale není plavení dřeva využívaného k hospodářským účelům, ale vození turistů za úplaty. Nazval bych to „druhým životem tradičního transportu“. (Obr. č. 7) Objevují se tak nové badatelské možnosti a tradiční dopravě se lze věnovat z mnoha úhlů, ať už z hlediska historie, etnologie, sociální a kulturní antropologie, tak i pohledem ekonomie nebo lesnického oboru. S tímto interdisciplinárním přístupem bylo možné se setkat například na mezinárodní konferenci uskutečněné na téma *Z histórie lesného dopravníctva* konané 24. – 26. října 2012 ve Zvolenu, které se účastnili odborníci z oblasti zemědělství, lesního inženýrství i národopisní pracovníci (Steinová /Ed./, 2012: 3). Ukázalo se, že téma je stále aktuální.

¹⁵ Kolářová Pavla (1975), interní auditor NP Šumava, zápis dne 7. 8. 2015, Kašperské Hory.

Informace k tématu tradiční dopravy lze i v současnosti hledat především u etnografů věnujících se problematice agrární etnografie, kdy doprava s tímto tématem úzce souvisí (Woitsch, 2014: 98–100). O tom svědčí například kolektivní monografie *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*, kde je zpracován i transport materiálu na českém a slovenském území. Konkrétně Miroslav Válka se v této publikaci věnuje výzkumu lidového transportu a zápřahu dobytka (Válka, 2012: 7–52). Peter Slavkovský se zde zaměřil na chov a zápřah dobytka na Slovensku (Slavkovský, 2012: 113–144). Studium dopravy je po roce 1989 také v zorném poli zemědělských historiků (např. Novák, 2007: 64–69).

Tradiční dopravě v publikacích vydaných po roce 1989 byla českými a slovenskými etnografy věnovaná i samostatná pozornost. První skupinu představují kolektivní encyklopedické příručky a ucelené monografie mapující materiální kulturu nebo zabývající se širěji celou lidovou kulturu. V roce 1995 vyšla *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*, jež obsahuje i hesla k tématu tradiční dopravy a završila tak dosavadní poznatky z tohoto odvětví lidové kultury (Botík, Slavkovský /Eds./, 1995). Příkladem je také dvousvazková publikace *Dějiny hmotné kultury*. Konkrétně ve druhém dílu knihy *Dějiny hmotné kultury* se Josef Petráň a Lýdia Petráňová věnují pohledem historie rozvoji dopravní komunikační sítě včetně výměny informací (Petráň, Petráňová, 1997: 909–951). Větší pozornost tradičnímu transportu je věnována i v národopisné encyklopedii *Lidová kultura Čech, Moravy a Slezska* z roku 2007. Nalezneme zde hesla k jednotlivým formám tradiční dopravy, jako je transport na saních, vozu a jiných dopravních zařízeních (Brouček, S., Jeřábek, R. /Eds./, 2007). Obecnému heslu „doprava“ se zde věnuje Daniel Drápala (Drápala, 2007: 147–149), konkrétním pak například Ludvík Baran (Baran, 2007: 882–883), Vladimír Scheufler (Scheufler, 2007: 1151) a Miloslav Válka (Válka, 2007b: 1158–1159). Pozornost tématu dopravy věnuje v jedné kapitole i František Bahenský v monografii „Lidová kultura“, která vyšla jako díl syntézy *Velké dějiny Země Koruny České* (Bahenský, 2014: 165–173).

Druhou skupinu představují monografie a časopisecké studie jednotlivých autorů. V roce 2002 vydal Ludvík Baran již zmiňovanou publikaci *Neviditelné chodníčky* doplněnou malovanými kresbami (Baran, 2002). Historii a zároveň současně podobě tradiční dopravy užívané v horském hospodářství se věnuje Katarína Slobodová Nováková v knížce *Tatranské nosiči*, kde seznamuje čtenáře s historií a současnou podobou nosičské profese v slovenských Tatrách (Nováková, 2015). Tato etnoložka se věnovala i dopravě dětí (Nováková, 2011: 55–64). Dopravou dřeva (Smrčka, 2011: 199–207) sena a budnímu hospodářství se v horském prostředí Krkonoš zabýval Aleš Smrčka (Smrčka, 2014: 77–105). Na Slovensku vyšla i kompletní přehledová publikace na téma tradiční dopravy od Petera Slavkovského *S nošou za industrializáciou krajiny* (Slavkovský, 2014).

Pozornost tradiční dopravě je věnována i na stránkách sborníku *Archiwum Etnograficzne* č. 49 z roku 2009, který je věnován srovnávacím polsko-slovenským studiím. Jedním z editorů publikace je Zygmunt Kłodnicki, který zde publikoval stať *Transport i komunikacja w Karpatach Północnych* (Kłodnicki, 2009: 117–134). Ze slovenských etnologů věnujících se tradiční dopravě zde Katarína Nováková napsala studii *Formy vysokohorského transportu v slovenských a poľských Tatrách* (Nováková, 2009: 135–156).

Současní badatelé mají možnost navázat na poznatky předešlé generace vědců, kterým se podařilo v době postupného zániku některých způsobů dopravy zachytit a popsat jednotlivé tradiční formy transportu a jevů s nimi spojených. Přitom sehrála vý-

znamnou úlohu etnografie, která byla před rokem 1989 v českém i slovenském prostředí chápána jako samostatná vědní disciplína, dnes se jí většinou rozumí soubor výzkumných metod (Uherek, 2014: 5). Přínos etnografie spočívá především v terénním výzkumu založeném na podrobném popisu a dokumentaci sledovaných jevů. Tehdejšími etnografům se díky této metodě podařilo na základě pobytů v terénu deskriptivně zaznamenat jednotlivé dopravní prostředky, názvy jejich částí i samotnou podobu práce dopravce a hospodáře včetně číselných údajů, vyjadřující například množství přenášeného nákladu či kapacitu seníku. Zaznamenaly se tak informace dnes již těžko dostupné, nicméně podstatné pro pochopení případné proměny dopravy a zachycení současného stavu sledované problematiky. Dodnes v nejnovějších publikacích soudobých etnologů tyto informace včetně fotografií najdeme (např. Slavkovský, 2014; Nováková, 2015). Etnografii jako metodu lze aplikovat při výzkumu tématu dopravy i v současnosti. Například u dřevařů, kteří v lesním hospodářství využívají ke stahování klád koňský potah, můžeme etnograficky zaznamenávat jejich každodenní život, ale i rozdílnou podobu organizace práce, například doprava koněm vlečným vozem na místo určení¹⁶, proměnu komunikace díky mobilnímu telefonu atd.¹⁷ Následně tato etnografická data můžeme komparovat s poznatky předešlých badatelů a začlenit je do širších kulturních souvislostí. Etnografická metoda má i nyní tak své zastoupení a je užívána mnohými současnými badateli věnující se tématu dopravy, kteří neopomínají deskriptivní popis.

Přesto však došlo k proměně způsobu výzkumu tohoto tématu a využívání samotné etnografické metody. Podobně jako Ludvík Baran ve svých studiích věnovaných například dopravě na saních nebo krosnách i současní badatelé neopomínají deskriptivní popis. U Petera Slavkovského najdeme dokumentaci kolových prostředků (Slavkovský, 2014: 39–52). Katarína Nováková se zase v publikaci věnuje typologii a konstrukci krosen užívaných v Tatrách (Nováková, 2015: 35). Vedle deskripce se věnuje i samotnému životu nosičů a výzkum doplňuje jejich životními příběhy spojené s profesí. Přes využívání etnografie v současném výzkumu tradiční dopravy tak většina badatelů své poznatky neopírá pouze o deskriptivní popisy, ale téma zahrnuje do širšího kulturně-sociálního kontextu.

ZÁVĚR

V předložené přehledové studii jsme se snažili nastínit v základních rysech vývoj etnografického výzkumu tradiční dopravy na českém a slovenském území, a to od počátku institucionalizace oboru (etnologie), čímž máme na mysli 90. léta 19. století, do současnosti. Odborníků z řad etnologů, ale i lesníků a zemědělských pracovníků, kteří se věnovali či se stále zabývají tímto tématem je samozřejmě více, než se v textu uvádí. S ohledem na rozsah studie se ale zmiňujeme pouze o etnologích, kteří tématu tradiční dopravy věnovali samostatnou studii, případně knižní monografii.

Zjistili jsme, že rozvoj studia odvětví tradičního transportu na českém a slovenském území nastal především po II. světové válce. Přispěly k tomu záchranné výzkumy zaměřené na mapování zanikajících forem dopravy, institucionální rozvoj oboru, ale i dokumentace v rámci příprav etnografických atlasů.

V textu jsme se snažili poukázat, že většina forem tradiční dopravy sice zanikla, ale

16 Janáš, Lubomír (1959), dřevař, zápis dne 22. 7. 2012, Horní Maršov - Temný Důl.

17 Bubala, Jan (1948), dřevař, zápis dne 23. 8. 2013, Dlouhá Ves.

i v současnosti si můžeme všimnout využívání některých podob dopravy v nezměněné podobě (např. koňského potahu v horském hospodářství) nebo v podobě folklorismu (např. závody na saních). Téma tradiční dopravy je tak stále aktuální. Nabízí badatelské možnosti i v současnosti, kdy informace o tradičních podobách transportu publikovaných etnografy před rokem 1989 můžeme komparovat se současným stavem.

Tématu tradiční dopravy jako důležitému odvětví materiální kultury se přitom nelze věnovat hlouběji bez využití starších etnografických dat. Po roce 1989 však můžeme zaznamenat u současných výzkumníků určitý metodologický posun. Etnografická data, získaná z velké části od předešlé generaci badatelů, jsou ve větší míře zahrnuta do širších historických a sociokulturních souvislostí. Můžeme tak zaznamenávat například v rámci metody oral history životní příběhy posledních žijících pamětníků, ale i život současných dřevařů, horských nosičů, případně osob spjatých s folklorismem vybraných forem tradiční dopravy. Na základě uvedených výzkumů ve sledovaných oblastech docházíme také k závěru, že především pro české prostředí chybí větší komparace a zároveň hlubší syntéza tradičního transportu, která je po roce 1989 částečně obsažena jen v encyklopedických příručkách.

LITERATURA

- Andel, K., Markuš, M. (1971). Ľudový transport v strednom Zemplíne. *Slovenský národopis*, 19(3), 377–412.
- Apfel, E. (2012). Kultúrna technická pamiatka na približovanie metrovice Vodný žlab Rakytovo pri Dolnom Harmanci. In: Š. Steinová (Ed.), *Z histórie lesného dopravníctva*. Praha: NZM, s. 12–23.
- Bahenský, F. (2014). Doprava a dopravní prostředky. In: L. Tyllner (Ed.), *Velké dějiny země Koruny české. Lidová kultura*. Praha: Paseka, s. 165–173.
- Baran, L. (1947). „Čundrování s dřevem“ v Beskydech. Z Hamrovic pod Lysou Horou. *Český lid*, 34(4), 72–75.
- Baran, L. (1951). Krpě – valašské sněžnice. *Český lid*, 38(5–6), 114–118.
- Baran, L. (1952). Způsoby dopravy při senách na Horehroní. *Český lid*, 39(3–4), 85–88.
- Baran, L. (1954). Krkonošské „krúsně“. *Český lid*, 41(2), 84–87.
- Baran, L. (1957). Smyky a saně v zemích českých a na Slovensku. *Československá etnografie*, 5(4), 333–347.
- Baran, L. (1959). Jihočeská nůše. *Český lid*, 46(3), 120–124.
- Baran, L. (1970). Sněžnice na bahna – šumavské bahnice. *Český lid*, 57(1), 58–59.
- Baran, L. (1973). Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon. In: A. Fenton, J. Podolák, H. Rasmussen (Eds.), *Land Transport in Europe*. København: Nationalmuseet, s. 57–89.
- Baran, L. (2002). *Neviditelné chodníčky*. Frenštát pod Radhoštěm: Muzejní a vlastivědná společnost ve Frenštátě pod Radhoštěm.
- Baran, L. (2007). Saně. In: S. Brouček, R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska: Biografická část*. Praha: Mladá fronta, s. 882–883.
- Baran, L., Voráček, J. (1948). Doprava na smyčích u nás i poznámky k její kulturní historii. *Český lid*, 38(3–4), 71–73.
- Bednárik, R. (1950). Systém ľudového transportu. *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 41(1), 4–16.
- Blau, J. (1917). *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst*. Prag.
- Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.) (1995). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*. Bratislava: Veda.
- Drápala, D. (2007). Doprava. In: S. Brouček, R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska: Biografická část*. Praha: Mladá fronta, s. 147–149.
- Drápala, D. (Ed.) (2014). *Dotazníky České národopisné společnosti*. Praha: Česká národopisná společnost.
- Drożdż, A. (2012). Komentarze do Polskiego

- Atlasu Etnograficznego – założenia redakcyjne i tematyka. *Národopisný věstník*, 71(1), 83–95.
- Fojtík, K. (1973). Die Bedeutung des Transport- und Verkehrswesen in Böhmen und Mähren im 16. und 17. Jahrhundert für die Gestaltung der Volksüberlieferung. In: A. Fenton, J. Podolák, H. Rasmussen (Eds.), *Land Transport in Europe*. Kopenhagen: Nationalmuseet, s. 172–180.
- Fojtů, J. (1956). Mišákři z Pulčína. *Valašsko*, 5(2–3), 106–109.
- Gunda, B. (1949). Wandering Healers, Medicine Hawkers in Slovakia and Transylvania. *Southwestern Journal of Anthropology*, 5(2), 147–170.
- Gunda, B. (1955). Ludový transport v Žakarovciach. *Slovenský národopis*, 3(2), 150–212.
- Henrowsky, K. (1896). Fortwirtschaft und Jagd. In: *Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Böhmen* (2. Abtheilung). Wien: Alfred Hölder, s. 502–522.
- Hoser, J. K. E. (1841). *Das Riesengebirge und seine Bewohner*. Prag: Friedrich Ehrlich.
- Huska, A. M. (1972). *Slovenskí pltníci*. Martin: Osveta.
- Chotek, K. (1914). *Program soupisu národopisného*.
- Chotek, K. (1936a). Zaměstnání. In: *Československá vlastivěda: Národopis*. Praha: Sfinx, s. 253–257.
- Chotek, K. (1936b). Hospodářství. In: *Československá vlastivěda: Národopis*. Praha: Sfinx, s. 157–176.
- Jeřábek, R. (1959). *Život a práce lidu při vodách Moravského Valaška: voda v hospodářském, praktickém a obyčejovém životě lidu*. Diplomová práce. Brno: UJEP.
- Jeřábek, R. (1961). *Karpatské vorařství v 19. století*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Jeřábek, R. (2007). Baran Ludvík. In: S. Brouček, R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska: Biografická část*. Praha: Mladá fronta, s. 19.
- Kafka, J. (Ed.). (1895). *Hlavní katalog a průvodce*. Praha: výkonný výbor NVČ.
- Kandert, J. (2007). Voráček Josef. In: S. Brouček, R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska: Biografická část*. Praha: Mladá fronta, s. 252.
- Kłodnicki, Z. (1974). Zanikající formy transportu nasobného i ręcznego. In: J. Gajek (Ed.), *Polski Atlas Etnograficzny*, Warszawa: Instytut historii kultury materialnej Polskiej Akademii nauk, karta CXLI.
- Kłodnicki, Z. (2009). Transport i komunikacja w Karpatach Północnych. In: Z. Kłodnicki, A. Pieńczak, R. Stoličná (Eds.), *Polska – Słowacja. Pogranicze kulturowe i etniczne. Archiwum Etnograficzne 49*. Wrocław-Cieszyn: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, s. 117 – 134.
- Kolektiv (1895). *Národopisná výstava československá*. Praha.
- Koma, J. (1954). Košíkářstvo v Bardejove a na okolí. *Slovenský národopis*, 2(3–4), 348–385.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1973). Wollene Hirtentaschen in den Karpaten – ein Beitrag zur Kenntnis der Transportmittel und Transportarten in der Almwirtschaft in der Karpaten. In: A. Fenton, J. Podolák, H. Rasmussen (Eds.), *Land Transport in Europe*. Kopenhagen: Nationalmuseet, s. 325–346.
- Kramařík, J. (1960). Zápřah skotu v Pošumaví. *Československá etnografie*, 8(3), 253–272.
- Mjartan, J. (1974). Dvojkolesové vozidlo v ľudovom transporte na Slovensku. *Slovenský národopis*, 22(3), 409–425.
- Niederle, L. (1911). *Život starých Slovanů I*, sv. 1. Praha: Bursík & Kohout.
- Novák, P. (2007). *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Praha: Národní zemědělské muzeum.
- Nováková, K. (2009). Formy vysokohorského transportu v slovenských a poľských Tatrách. In: Z. Kłodnicki, A. Pieńczak, R. Stoličná (Eds.), *Polska – Słowacja. Pogranicze kulturowe i etniczne. Archiwum Etnograficzne 49*. Wrocław-Cieszyn: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, s. 135–156.
- Nováková, K. (2011). Tradičné spôsoby prepravy detí v Európe a podoby ich súčasnej revitalizácie. *Ethnologia Europea Centralis*, 10, 55–64.
- Nováková, K. (2015). *Tatranskí nosiči*, I&B.
- Olejník, J. (1978). *Luď pod Tatrami*. Osveta: Martin.
- Paládi-Kovács, A. (1971). Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft. In: J. Szabadfalvi, Z. Ujváry (Eds.), *Studia Ethnographica et Folkloristica in ho-*

- norem Béla Gunda. *Műveltség és Hagyomány XIII-XIV*. Debrecen, s. 409–426.
- Paládi-Kovács, A. (1987). Szekér és kocsi. In: B. Jenő (Ed.), *Magyar néprajzi atlasz*, Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 191–205.
- Paríková, M. (1979a). *Návod na etnografický výskum transportu a dopravy*. Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV: Bratislava.
- Paríková, M. (1979b). Transport ľudskou silou. *Slovenský národopis*, 27(3), 449–473.
- Paríková, M. (1990). Doprava. In: *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava: Veda.
- Petráň, J., Petráňová, L. (1997). Komunikace. In: L. Tyllner (Ed.), *Dějiny hmotné kultury II*, Praha: Karolinum, s. 909–951.
- Petráňová, L., Navrátilová, A. (2005). Ústav pro etnografiu a folkloristiku ČSAV: Léta padesátá a šedesátá. In: L. Tyllner, M. Suchomelová (Eds.), *Etnologický ústav Akademie věd České republiky 1905 – 2005*, Praha: EÚ AV ČR, s. 45–62.
- Podolák, J. (1962). Zimná doprava sena z horských lúk na západnej strane Veľkej Fatry. *Slovenský národopis*, 10(4), 565–574.
- Podolák, J. (1968). Doprava. In: *Československá vlastivěda, díl III, Lidová kultura*. Praha: Orbis, s. 536–538.
- Scheufler, V. (2007). Vor. In: S. Brouček, R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska: Biografická část*. Praha: Mladá fronta, s. 1151.
- Scheufler, V., Šolc, V. (1957). Vorašský folklór. *Český lid*, 44(3), 113–118.
- Scheufler, V., Šolc, V. (1970). *Voroplavba na jihočeských tocích*. Praha: Ústav pro etnografiu a folkloristiku ČSAV.
- Scheufler, V., Šolc, V. (1986). *Já jsem plavec od vody*. České Budějovice: Jihočeské nakladatelství.
- Slaba, M. (1972). Splavení posledního vltavského voru – příběh jedinečného muzejního experimentu z roku 1971. In: Š. Steinová (Ed.), *Z historie lesního dopravnictví*. Praha: Národní zemědělské muzeum, s. 171–179.
- Slavkovský, P. (2012). Tradičná organizácia chovu hospodárskych zvierat slovenských roľníkov v strednej a južnej Európe. In: *Tradičná agrárna kultura v kontextu spoločenského vývoje strednej Evropy a Balkánu*, Brno: Masarykova univerzita, s. 113–144.
- Slavkovský, P. (2014). *S nošou za industrializáciou krajiny*. Bratislava: Veda.
- Smrčka, A. (2011). Způsob dopravy dřeva na saních „rohačkách“, *Studia Ethnologica Pragensia*, 3(2), 206–207.
- Smrčka, A. (2014). Die Bedeutung des Heus und sein traditioneller Transport im Riesengebirge. *Český lid*, 101(1), 77–105.
- Socháň, P. (1929). Pltníctvo na Váhu. In: *Prúdy* 13.
- Steinová, Š. (Ed.). (2012). *Z historie lesního dopravnictví*. Praha: NZM.
- Szymik, W. (1972). Tradycyjny transport i komunikacja ładowa. In: D. Kadłubiec (Ed.), *Phyniesz Olzo...: Zarys kultury materialnej ludu Cieszyńskiego*, Ostrava: Profil, s. 125–150.
- Uherek, Z. (2014). Etnografie jako výzkumný nástroj na počátku 21. století. Příspěvek k diskusi o etnologické metodologii v podmínkách České republiky. *Národopisný věstník*, 73(1), 4–30.
- Uhríková, T. (1970). Tradičné spôsoby dopravy dreva na dolnej Orave. *Slovenský národopis*, 18(4), 627–639.
- Válka, M. (2007a). Jeřábek Richard. In: S. Brouček, R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska: Biografická část*. Praha: Mladá fronta, s. 97–98.
- Válka, M. (2007b). Vůz. In: S. Brouček, R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska: Biografická část*. Praha: Mladá fronta, s. 1158–1159.
- Válka, M. (2012). K problematice tradiční agrární kultury a jejího výzkumu ve středoevropském areálu. In: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*, Brno: Masarykova univerzita: s. 7–52.
- Vondruška, V. (1989). *Slovník starého zemědělského náradí, nástrojů a strojů (1750 – 1914)*, II. díl. Roztoky u Prahy: Středočeské muzeum Roztoky u Prahy.
- Voráček, J. (1949 – 1950). Několik poznámek k studiu evropského vozu a přežitků po starších formách u nás. *Národopisný věstník československý*, 31(3–4), 239–248.
- Woitsch, J. (2014). Tradiční agrární kultura. In: L. Tyllner (Ed.), *Velké dějiny Země Koruny České: Lidová kultura*, Praha a Litomyšl: Paseka, s. 98–100.

Audiovizuální, ústní a tištěné prameny
 Archiv ČNS, Fotografie vesnických povozů

- s dopsanými názvy součástí, signatura P 87.
- Archiv ČNS, Velký dotazník Tradiční řád každodenního života obyvatel rolnického dvora a vesnice (městečka) v období před socialistickou kolektivizací zemědělství, signatura VD 21.
- Archiv ČNS, Velký dotazník Tradiční zemědělské nářadí, signatura VD 17. (ztraceno).
- Baran Ludvík (1920), etnograf, zápis dne 5. 11. 2010, Praha.
- Beňušková, Z., Nádaská, K., Ratica, D.: Osobnosti slovenskej etnológie 10 – Ján Podolák (audiovizuální záznam). Dostupné z: <<https://www.youtube.com/watch?v=9xtx5b51u9A>>, (Přistoupeno 23. 3. 2016).
- Bubala, Jan (1948), dřevař, zápis dne 23. 8. 2013, Dlouhá Ves.
- EU AV ČR SVI, archiv, OF Scheufler, sign. II. A. 3.
- EU AV ČR SVI, archiv, OF Scheufler, sign. III. A. 6.
- Janáš, Lubomír (1959), dřevař, zápis dne 22. 7. 2012, Horní Maršov – Temný Důl.
- Kolářová Pavla (1975), interní auditor NP Šumava, zápis dne 7. 8. 2015, Kašperské Hory.
- Mezinárodní konference *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou: Etnologie ve střední Evropě v letech 1945-1989*, přednáška na téma: Etnológia na periférii – Ján Olejník, referující Margita Jágerová, dne 18. 3. 2016, Praha.
- Mezinárodní konference *Z histórie lesného dopravníctva*, dne 24. - 26. října 2012, Zvolen. <<http://www.ketnoffukf.sk/magdaleacutenapariacutekovaacute.html>>, (Přistoupeno: 19. 3. 2016).

O AUTOROVI

ALEŠ SMRČKA (* 1989) – absolvent Ústavu etnologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Svůj odborný zájem soustředil převážně na tradiční materiální kulturu střední Evropy, konkrétně na výzkum tradičního transportu v horském hospodářství. V příspěvku *Die Bedeutung des Heus und sein traditioneller Transport im Riesengebirge* (2014) se zabýval charakteristikou budního hospodářství a dopravou sena v Krkonoších. V roce 2016 vydal knihu *Ozvěny krkonošské minulosti s podtitulem Ve stopách tradiční dopravy a obživy*. Od roku 2015 je interním doktorandem na Ústavu evropské etnologie Masarykovy univerzity v Brně, kde se v rámci studia specializuje na výzkum tradiční dopravy v obecné rovině včetně současné dopravy v urbánním prostředí. Dále se zajímá o dějiny oboru se zaměřením na agrární tematiku.

**„VYVOLENÍ, OUTSIDEŘI A ROMOVÉ“:
SELEKCE ŽÁKŮ V ZÁKLADNÍ ŠKOLE
S VÝBĚROVÝMI TŘÍDAMI*****RADEK VORLÍČEK**

Radek Vorlíček, Katedra obecné antropologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, U Křížce 8, 158 00 Praha 5, e-mail: vorlicek.r@gmail.com

Drawing from an ethnography study, this article examines the process of selection in educational settings. Special attention is paid to one elementary school in western part of Slovak Republic. The article outlines how school mechanisms help to shape the social boundaries among pupils and social groups. The article also sheds light on many aspects of social position of Roma pupil. In this context, the text says that Roma pupil position depends on the social space in the school building and interaction of school and non-school settings. The text brings into dialogue various themes on education, social inequality and interethnic relationship. The fieldwork is based on observation and unstructured interviews.

Keywords: selection, social exclusion; interethnic relationship, Roma pupil, elementary school

ÚVOD

Během výzkumu školního prostředí jsem na jedné základní škole narazil na zvláštní selekci předškolních dětí, mající za úkol „roztřídit“ budoucí žáky do „výběrové“ třídy a do třídy „odpadlíků“. V tomto článku se snažím nalézt odpovědi na otázky týkající se projevů a sociálních důsledků takových selekcí. Podrobněji se zabývám mechanismy, kterými škola napomáhá spoluutvářet sociální hranice mezi jednotlivými žáky a sociálními skupinami. Ve škole se střetávají a prolínají různé světy. Dochází zde k výrazné interakci školního a mimoškolního prostředí a to přináší řadu důsledků. Selekcce v oblasti vzdělávání jde ruku v ruce s narůstající diferenciací a segregací ve společnosti. Proto se podrobně zajímám jak o školní prostředí, tak zcela přirozeně si částečně všímám i prostředí mimoškolního.

Výzkum probíhal v Základní škole Ludovíta Štúra. Školu s 45 pedagogickými a 13 nepedagogickými pracovníky navštěvuje přibližně 500 žáků. Nachází se ve městě Ja-

* Na tomto místě bych rád poděkoval Ing. Petru Bubákovi a oběma recenzentům za jejich podnětné komentáře, které výrazným způsobem přispěly k finální podobě tohoto textu.

lovec v západní části Slovenské republiky.¹ Žáci školy se aktivně zúčastňují různých společenských akcí a aktivit organizovaných městem a různými organizacemi (městskou knihovnou, centrem volného času či domovem sociálních služeb). Vedení školy úzce spolupracuje s městem na úspěšném environmentálním projektu, který chrání přírodu v blízkém okolí. Základní škola poskytuje dětem prvního ročníku prostřednictvím školního klubu výchovu a vzdělávání i mimo vyučování. V rámci tohoto klubu žáci rozvíjejí svoji osobnost a zlepšují si výchovně-vzdělávací schopnosti. Kromě toho rozvíjejí také svoje sociální, občanské, kulturní a pracovní kompetence.

Ve městě Jalovec žije šestnáct tisíc lidí. Patří mezi ně i několik desítek Romů. Velká část z nich žije geograficky rozprostřena po městě. Pouze malá část Romů žije v Dunajské ulici. Mezi těmito Romy a ostatními obyvateli z Dunajské ulice panují velice napjaté vztahy, které jsou velmi reflektovány v médiích a na sociálních sítích.² V posledních několika letech tu došlo k celé řadě incidentů, ze kterých se stala mediální kauza, jež vstupuje do utváření obrazu Romů a pomáhá zvyšovat sociální napětí v Jalovci a jeho přilehlých obcích. Vlivem této mediální kauzy je sociokulturní obraz všech Romů z Jalovce do velké míry spojován s obrazy Romů (i jejich domů) z Dunajské ulice.³ Jedná se přitom většinou o sociokulturní obrazy, které jsou výrazně negativně zbarvené. Z hlediska interetnických vztahů je podstatné, že tyto sociokulturní obrazy prostupují do školního prostředí.

V Základní škole Ludovíta Štúra nejsou žádní Romové z Dunajské ulice. Přesto jejich negativní mediální obraz pomáhá formovat interetnické vztahy a v této škole navíc posiluje antipatie vůči všem romským žákům. Část neromských žáků se ztotožňuje s negativními informacemi a stereotypy o Romech. Část těchto žáků vztahuje tyto informace na své romské spolužáky, kteří se situací v Dunajské ulici nemají nic společného. Na Základní škole Ludovíta Štúra identifikace žáka jako Roma částečně implikuje, že se na něho bude nahlížet negativním prizmatem. Na jednu stranu je obraz Romů z velké míry konstruován v procesu sociální interakce přímo ve školním prostředí, na druhou stranu se díky médiím a sociálním sítím částečně jeví jako přednastavený.

V kontextu mého výzkumu je rovněž důležité poznamenat, že v Jalovci probíhá tzv. „boj o žáky“, jenž je podle mého názoru důsledkem vyšší selektivnosti školského vzdělávacího systému. Vzdělávací soustava se zde mění ve vysoce konkurenční prostředí. Každá škola chce na základě nastaveného systému financování získat co největší počet žáků. Zástupci základních škol pořádají setkání rodičů již v mateřských školách, kde přesvědčují rodiče budoucích prvňáčků, aby své děti zapsali právě na jejich školu. Zástupci Základní školy Ludovíta Štúra měli za úkol poukazovat zejména na výběrové školní třídy s dobrým renomé, které byly vytvářeny na jejich škole již od prvního ročníku.

Ještě dříve než přistoupím k úvahám o výběrových třídách a sociální situaci na Základní škole Ludovíta Štúra, zaměřím svou pozornost nejprve na metodologii, zejména na etické aspekty a teoreticko-metodologické rozepře, jež mě provázely po celou dobu mého výzkumu.

1 Názvy jsou pozměněné - bude vysvětleno dále.

2 V zastupitelstvu města Jalovec se diskutuje o návrhu na vystěhování Romů z Dunajské ulice na okraj města k území nazývanému „Smrkový les“.

3 Z etických důvodů nemohu tuto mediální kauzu blíže specifikovat.

METODOLOGIE

Terénní výzkum v Jalovci a jeho blízkém okolí probíhal dva měsíce. Z toho tři týdny přímo v Základní škole Ludovíta Štúra. Tento výzkum byl součástí dlouhodobého a širšího výzkumného projektu, který byl realizován v rámci disertační práce, zabývající se sociální dynamikou a interetnickými vztahy ve školním prostředí. Celkově terénní výzkum v rámci uvedeného projektu probíhal osm měsíců v deseti základních školách v různých českých a slovenských regionech.⁴ Z teoreticko-metodologického hlediska byl ukotven v antropologii vzdělávání (např. Špindler, 1963, 1974, 2000; Hymes, 1980; Mead, 1972; Levinson, Pollock, 2011). Byl kvalitativního typu a primárně se opíral o metodu pozorování.⁵ Tato metoda byla ještě částečně doplněna jednak o analýzu dokumentů, jednak o individuální polostrukturované a nestrukturované rozhovory zejména s pedagogy a dalšími informátory z terénu (zaměstnanci pedagogicko-psychologických center, obyvatelé zkoumaných lokalit, zastupitelé obcí, pracovníci neziskových organizací apod.).

Během práce v terénu jsem se maximálně snažil dodržovat standardy ochrany osobnosti těch, s nimiž jsem v terénu spolupracoval (informovanost, anonymita, zodpovědnost, otevřenost, upřímnost, poctivost, důvěryhodnost získaných informací, ochrana důvěrné komunikace, dodržení závazků, nezneužití výsledků). Název školy a lokality je přejmenován. Identita dětí i učitelů byla chráněna během výzkumu i po jeho skončení. Domnívám se, že z důvodu zvýšené ochrany identity školy nemohu otevřeně přiznat všechna specifika školy a lokality. Pro jistotu dokonce některé (méně podstatné) detaily záměrně pozměňuji natolik, aby školu a lokalitu téměř nebylo možné odhalit. Činím to z důvodu přesvědčení, že v našem rozhodování o podobě textu musí být upřednostněna etika výzkumu, zejména dodržení závazků s účastníky výzkumu.

V průběhu svého výzkumu, během psaní článku a v podstatě v rámci celého procesu „etnografování“ (Stöckelová, Ghosh, 2013: 7) jsem narážel na různé teoreticko-metodologické rozepře, které komplikovaly mojí analýzu dat.⁶ Například v souvislosti s velmi vysokými požadavky na ochranu a anonymizaci dětí ze strany vedení školy se nabízí otázka, zdali se dítě v kontextu mého výzkumu neproměňuje z aktéra na neaktéra či na někoho, kdo bývá nutnými zásahy z důvodu etiky v textu tak „rozmažán“, že mu již, obrazně řečeno, pomalu ani nevidíme do tváře.

Celkově vzato jsem si nebyl jistý, jak mám vnímat žáky ve školní třídě. Johnson (2001: 86) polemizuje o tom, zda by děti měly být vnímány jako agenti svých vlastních tužeb nebo jako oběti tužeb ostatních. U dětí si podle mého názoru musíme položit otázku, zdali mluví za sebe a/nebo zda „překládají“ názory významných druhých (rodičů, třídního učitele, nejlepších kamarádů). Goffman v podobných souvislostech používá termín „embedding“ (Goffman, 1981): „There is the obvious but insufficiently appreciated fact that words we speak are often not our own, at least our current ‘own’“ (Goffman, 1981: 3). Z hlediska porozumění a dekodování dětských významů, představ, myšlení a chování, existují určitá analytická rizika, která mohou vznikát tehdy, nepřipouští-li si výzkumník možnost, že dětský svět je specifický a v mno-

4 Jednu z navštívených škol popisují v článku, jenž se zaměřuje na sociální a etnické hranice v základní škole (viz Vorlíček, 2016).

5 Pozorování probíhalo v době výuky i přestávek.

6 Tereza Stöckelová a Yasar Abu Ghosh vymezují etnografování jako „kreativní proces, ve kterém se prolíná vytváření dat, teoretizace, reflexivita, různé způsoby psaní stejně jako sociální vztahy v terénu i epistémické komunity“ (Stöckelová, Ghosh 2013: 7).

hém odlišný od světa dospělého člověka. Stejná rizika ale mohou vznikat i tehdy, klademe-li příliš velký důraz na odlišnost dětského světa od dospělého.

Z hlediska analýzy sociálních interakcí jsem také narážel na rozpor mezi kontextem a „agency“ (aktivní aktérství se svou vlastní identitou).⁷ V souvislosti s tím jsem si v průběhu svého výzkumu začal uvědomovat dvě základní závislosti, které mají podle mého názoru velký dopad na analýzu výsledků. Za prvé je zřejmé, že dětské chování a jednání do velké míry závisí na kontextu. Za druhé je ale nutné si uvědomit, že děti nejednají jen v závislosti na kontextu, ale samy tento kontext spoluutváří. V tomto ohledu Auer (2014) ve své knize o jazykové interakci poukazuje na Gumperzovo pojetí kontextu: „Ten, kdo mluví, kontexty (také) vytváří, nejedná (jen) v závislosti na nich“ (Auer, 2014: 160).

REAKTIVITA

Mezi výše uvedené teoreticko-metodologické rozepře bychom do jisté míry mohli zařadit i problém *reaktivity* – lidé mění své chování, když vědí, že jsou pozorováni (Bernard, 2006). Antropolog či jakýkoliv jiný výzkumník mění svým vstupem do školního prostředí sociokulturní realitu. Dominik Dvořák (2010) se v této souvislosti domnívá, že důsledky přítomnosti badatele ve školní třídě se projevují výrazněji u učitelů než žáků. Uvádí, že z pohledu badatelů se žáci většinou jeví tak, že své chování v přítomnosti výzkumníka příliš neměnili (blíže Dvořák, 2010: 222). Myslím si však, že s tímto názorem je možné polemizovat. Během mého výzkumu bylo jednoznačně patrné, že jak učitelé, tak žáci (často v reakci na pokyny třídního učitele) reagovali na moji přítomnost ve školní třídě výrazně.

V rámci svého výzkumu jsem například pozorně sledoval, jak třídní učitelka první třídy oceňuje žáky červenými puntíky za správné chování a černými za nesprávné. Během mé přítomnosti ve školní třídě žáci dostávali výhradně jen červené puntíky, černé téměř vůbec nedostávali. Bylo to přitom svým způsobem velice nápadné, protože tabulka, kam se puntíky za správné a špatné chování zaznamenávaly, sama odhalila, že před mým příchodem byl počet červených a černých puntíků poměrně vyvážený (53 červených a 41 černých). Je tedy náhoda, že žáci během mé přítomnosti dostávali převážně červené puntíky?

Podobně žáci ve 3. A Základní školy Ludovíta Štúra měnili své chování na základě přání učitelky. Velká část chlapců občas trávila přestávky hraním fotbalu s malým pěnovým míčkem na koberci v zadní části učebny. Jak už to při hraní fotbalu bývá, žáci v zápalu hry průběh zápasu hlasitě komentovali: „Přihraj, dělej, uхни, vystřel, no tak, gól, faul“. Na konci třetí přestávky učitelka svolala chlapce k sobě k učitelskému stolu a pošeptala jim něco do ucha. Neslyšel jsem, co si povídají, nejen kvůli šepotu, ale i kvůli hlučnému prostředí, které o vyučovacích přestávkách chvílemi panuje (navíc jsem v té době seděl v poslední lavici, která byla velmi vzdálena od lavice třídní učitelky). O další přestávce jeden z chlapců vytáhnul malý míček a chtěl jít hrát, když ho jeden z chlapců okřikl: „Ne, nemůžeme, učitelka nám přece řekla, že se nemáme předvádět.“ Pochopil jsem, že učitelka kvůli mé přítomnosti žákům o minulé přestáv-

7 Chris Barker (2004: 4) vymezuje koncept „agency“ následovně: „The concept of agency can be understood to mark the socially determined capability to act and to make a difference. Agency has commonly been associated with notions of freedom, free will, action, creativity, originality and the possibility of change brought about the actions of sovereign individuals.”

ce nařídila, aby se trochu zklidnili a fotbal již nehráli. V podstatě šlo o to, aby trávili přestávky „civilizovaněji“. Přála si, aby se žáci předvedli v co nejlepším světle, bez ohledu na to, zda to bude odpovídat každodenním zvyklostem školní třídy.

Z mého pohledu výše uvedené a jim podobné situace ztěžují pozici výzkumníka ve školním prostoru a částečně brzdí rozkrývání každodenního, interakčního a komunikačního procesu mezi učiteli a žáky. V konečném důsledku stojí v cestě hlubšímu poznání i porozumění a z toho důvodu výzkumníkům nezbývá nic jiného než tyto jevy a situace co nejvíce odhalovat a reflektovat. Jsem přesvědčen, že hrají svoji roli při dlouhodobé systematické analýze a interpretaci získaných dat.

TESTOVÁNÍ ŽÁKŮ JAKO MECHANISMUS SOCIÁLNÍ EXKLUZE

„The most hidden and most specific function of the educational system consists in hiding its objective function, that is, masking the objective truth of its relationship to the structure of class relations“ (Bourdieu, Passeron, 1977: 208).

Základní škola Ludovíta Štúra rozděluje prvňáčky do školních tříd podle jejich schopností, zjištěných vyšetřením v pedagogicko-psychologické poradně. Ředitelka Centra pedagogicko-psychologického poradenství v Jalovci vysvětluje, jak testování probíhá. „Testování probíhalo jeden den v dopoledních hodinách, skupinově. Předškolní děti byly rozděleny do tří skupin. Jelikož si ZŠ žádala vyšetření dětí v předškolním věku, kdy děti neumějí číst a psát, museli jsme vybrat techniky vhodné pro předškolní věk (Raven, Reverzní test, Paměť – jen subtest z WISC III sk, kresba postavy). Výsledky byly seřazeny podle dosaženého skóre v jednotlivých testech. Škola si na základě dosaženého skóre a školních testů, které si ZŠ dělala sama, rozdělila žáky do tříd“ (ředitelka pedagogicko-psychologické poradny v Jalovci).⁸

Na základě testů a vyšetření pedagogicko-psychologické poradny škola vytváří paralelní školní třídy A a B. Třída A je tvořena žáky s nejlepšími výsledky v testech. Naopak do třídy B jsou zařazeni žáci s horšími výsledky, poruchami učení a sociálním znevýhodněním. Uvnitř Základní školy Ludovíta Štúra dochází k větvení vzdělávacích drah a k posunutí startovní čáry.⁹ K selekci dochází ještě před začátkem školní docházky. Jedno vyšetření z pedagogicko-psychologické poradny realizované v útlém věku spolurozhoduje o budoucích vzdělávacích trajektoriích. Již na úplném počátku

8 O problematice testování žáků pojednává studie Nemoc bezmocných: lehká mentální retardace: Analýza inteligenčního testu SON-R (Lábusová, Nikolai, Pekárková, Rendl, 2010). Analýza se zabývá tím, proč mnoho romských dětí neuspívá ve školském vzdělávacím systému, jak probíhá diagnostika romských dětí a zda jsou romské děti při diagnostice nějakým způsobem znevýhodňovány. Zkoumá přitom jeden z tzv. „kulturně nezatížených testů“ a poukazuje na bariéru mezi dítětem a testovým materiálem. Ukazuje na celou řadu problémů souvisejících s diagnostikou dětí ze sociálně vyloučeného prostředí: otázka koncentrace pozornosti a zobrazení detailu v testech, neznalost označujících pojmů z pohledu dětí, svázání testu s jazykovými kategoriemi, které jsou výrazně společensky a kulturně zatíženy apod.

9 Idea rovného přístupu ke vzdělávání vychází z myšlenky, podle které je potřeba odbourat nerovnosti na startovní čáře a poskytnout všem dětem rovné zacházení během jejich vzdělávací dráhy. Na jednu stranu jsou nerovnosti svým způsobem přirozené a nikdy se je nepodaří úplně odbourat. Z toho důvodu je idea startovní čáry pouhou iluzí. Na druhou stranu v konceptu rovných příležitostí jsou tolerovány jisté nerovnosti: „Rovnost podmínek akceptuje nerovnosti, pokud jsou výsledkem závodu ve stejných podmínkách a při dodržení stejných pravidel. Akceptuje vzdělanostní nerovnosti pouze za předpokladu, že byla dodržena podmínka rovného zacházení a srovnatelné péče“ (Matějů, Straková, 2006: 22).

školní dráhy jsou vybrány děti, kterým je předurčeno, aby jejich vzdělávací trajektorie byly co možná nejúspěšnější.¹⁰

Škola pomocí testování kategorizuje žáky do dvou skupin a přiděluje jim první „nálepku“. ¹¹ Školní třída A je označována (pedagogy, rodiči i žáky) jako školní třída výběrová, zatímco školní třída B je označována jako uskupení „outsiderů“. Uvedená kategorizace je upevňována v sociální interakci: žákům z výběrové třídy 3. A je často připomínáno, že jsou daleko lepší než žáci z vedlejší třídy 3. B.

*O přírodopisu se učitelka ptá dětí: Jakou úlohu má krev? Proč protéká člověkem? Jen tak? Nebo to má nějaký důvod? Následuje dlouhá pauza, nikdo se nehlásí. Učitelka na pauzu reaguje slovy: No tak, co je s vámi? To jste vypustily přírodopis z hlavy? Tohle vědí i žáci z 3. B a ti jsou oproti vám daleko slabší. Nastává další pomlka, žáci nevědí, jakou funkci má krev; učitelka jim to musí znovu připomenout: Krev přece rozesílá výživu a kyslík do celého těla (záznam z pozorování, výběrová 3. A, Základní škola Ludovíta Štúra, 24. 3. 2015).*¹²

Škola pomáhá formovat sociální hranice a zavádí předěl mezi žáky z výběrové školní třídy a žáky z vedlejší školní třídy „outsiderů“. Základní škola Ludovíta Štúra se chová podobně jako Maxwellův démon, kterého popsal Bourdieu (1998). Bourdieu se v několika pracích zaměřil na fungování francouzského školství (viz Bourdieu, 1997; Bourdieu, Passeron, 1979 a 1990). Jeho úvahy o školském vzdělávacím systému jsou dodnes velice inspirativní. Jeho metafora Maxwellova démona nás nutí přemýšlet o selektivnosti školského vzdělávacího systému. Jak škola zavádí sociální hranice? Jak rozřazuje a klasifikuje žáky? Jak zachovává odstup od žáků, kteří nedisponují stejným kulturním a symbolickým kapitálem?¹³ Anglický fyzik James Clerk Maxwell formuloval myšlenkový experiment týkající se termodynamiky, když popsal jakéhosi démona, který dovede rozřadit rychlé a pomalé částice plynu mezi dvě propojené nádoby tak, že rychlé propouští jedním směrem a pomalé druhým. Podle názoru Pierra Bourdieu se vzdělávací systém chová stejně jako Maxwellův démon: „... uchovává stávající řád, totiž odstup mezi žáky obdařenými nestejným objemem kulturního kapitálu. Přesněji řečeno odděluje pomocí celé řady třídících operací držitele zděděného kulturního kapitálu od těch, kteří ho postrádají. A protože rozdíly ve způsobilosti jsou neoddelitelné od rozdílů sociálních, které onen zděděný kulturní kapitál vytváří, udržuje tím i stávající diference sociální“ (Bourdieu, 1998: 28).

„Celá pedagogická akce je symbolickým násilím“ (Bourdieu, Passeron, 1977: 5). Symbolické násilí se projevuje ve schématech vnímání a myšlení a s jeho pomocí jsou legitimizovány sociální rozdíly ve společnosti (Bourdieu, 1998: 74). Není důležité předat

10 Pro ilustraci uvádím, že Česká školní inspekce v souvislosti s analýzou Mezinárodní výzkum PISA 2012 poukazuje na obdobné potíže v kontextu českého vzdělávacího systému. „Český vzdělávací systém neposkytuje všem rovné šance na vzdělání. Brzká vnější diferenciací žáků, tj. rozřazování žáků do různých druhů škol a oddělených vzdělávacích proudů, vede na jedné straně k omezení příležitosti sociálně slabých žáků a na straně druhé posiluje příležitosti pro žáky z vyšších vrstev a kulturně podnětného prostředí“ (Česká školní inspekce, 2014: 9).

11 Howard Becker, americký sociolog, který je mnohými považován za symbolického interakcionistu, položil svým dílem „Outsiders“ (Howard, 1963) základy tzv. nálepkovací teorie.

12 Terénní poznámky byly zaznamenávány většinou v českém jazyce.

13 K definici symbolického a kulturního kapitálu viz Bourdieu (1998: 81; 1985: 47–51). Základní koncepty Pierra Bourdieu včetně různých forem kapitálu vysvětluje také Růžička a Vašát (2011: 130–131) nebo Wacquant (2002).

vědomosti, ale spíše chápání sociálního světa a hierarchizace dle dominantních společenských vzorců. Škola vstěpuje sociálním aktérům dominantní kulturu, která je vnucována jako legitimní a ostatní je odvrhována jako nedůstojná (Bourdieu, 1998: 80). Bourdieu hovoří o tzv. „státní šlechtě“, jejíž zájmy jsou formulovány jako zájmy obecné (blíže Bourdieu, 1998: 91-92).¹⁴ V další části textu v návaznosti na Bourdieu koncept vzdělávacího systému se zaměřím na analýzu dvou paralelních třetích tříd.¹⁵

„VÝBĚROVÁ 3. A“

„There are questions to be asked about how and why ethnicity is more-or less flexible in different places and times“ (Jenkins, 1997: 51).

Výběrovou školní třídu navštěvuje 21 dětí – 11 chlapců a 10 dívek. Patří mezi ně i romský chlapec Alex, který dosahuje vynikajících studijních výsledků. Alex je plně začleněn do kolektivu a ve své školní třídě nemá žádné problémy. Nicméně začlenění Alexe v rámci školy je velmi prostorově omezené. Zatímco uvnitř školní třídy není Alex terčem jakýchkoliv urážek a nemístných poznámek, narážejících na jeho (údajnou) etnickou odlišnost, v prostorách školy je tomu přesně naopak. „Ve škole, obzvláště na chodbách mu ostatní žáci dávají najevo, že je černej. Provokují ho. Hulákají na něj: Hele náš černoušek. Občas mu nadávají. (...) Alex se s tím těžko smířuje. Nesnáší, když na něj pokřikují, že je černej (jak uvádí třídní učitelka).“ Spolužáci vědí, jaký Alex je a podle toho ho posuzují. Žáci z ostatních tříd ale Alexe neznají a spojují si jeho obraz s Romy, o kterých se doslýchají od „významných druhých“ (rodiče, kamarádi) či ze sociálních sítí. V prostorách školy je tak Alex konfrontován s obrazy, které se ho sice netýkají, ale které ovlivňují jeho sociální pozici v základní škole.

Podle třídní učitelky Alex sám sebe nepovažuje za Roma a jen obtížně se vyrovnává s tímto svým přiděleným stigmatem.¹⁶ Odmítá se ztotožňovat zejména s negativními informacemi, jimiž je Jalovec do jisté míry zahlcen. Těžko se vyrovnává s tím, že velká část jeho okolí ho za Roma považuje a podle toho k němu i přistupuje.

Z psychologického hlediska bychom mohli diskutovat nad (ne)uznáním žáků etnických menšin v oblasti školského vzdělávacího systému. Obecně požadavek a potřebu uznání zkoumá Charles Taylor, který tvrdí, že „... naše identita je z části charakterizována uznáním či neuznáním, často také zneuznáním ze strany druhých, takže člověk nebo skupina lidí mohou utrpět skutečnou újmu, skutečnou deformaci, jestliže jejich okolí či společnost zrcadlí omezující, ponižující nebo znevažující obraz jich samých. Neuznání či zneuznání může způsobit ublížení, může být formou útlaku, může druhého uzavřít do falešného narušeného a redukováného způsobu existence“ (Taylor, 2004: 44).

14 Zdá se mi, že v otázce skrytých obsahů edukace na Bourdieu navazuje částečně Konrad Paul Liessmann, který svojí knihou rozvířil současné debaty o vzdělávání: „Mnohé z toho, co se propaguje a proklamuje pod heslem společnost vědění, se při bližším pohledu ukáže jen jako rétorická figura, která je zavázána ani ne tak myšlence vzdělanosti, jako konkrétním politickým a ekonomickým zájmům“ (Liessmann, 2008: 9).

15 Tyto dvě třídy byly vybrány po konzultaci s ředitelkou základní školy.

16 Alex má právo se za Roma nepovažovat. Požadavek, aby sami lidé mohli svobodně rozhodovat o své národnosti, formuloval již Ernest Renan (1882), který se postavil proti představě národnosti, založené na rase a krvi. Podrobnější informace o Ernestu Renanovi a dalších badatelích, zabývajících se představou národa a nacionalismu, se dočteme v knize Pohledy na národ a nacionalismus (Hroch, 2003).

Pro žáky výběrové třídy není důležitá (připsaná) etnicita.¹⁷ Spolužáci Alexe – alespoň soudě podle jejich chování vůči němu – nepřijímají obrazy Romů, implikované zvenčí. Místo toho si utvářejí vlastní obrazy, podle kterých posuzují sami sebe a své spolužáky. Jedním z nejdůležitějších měřítek je pro ně otázka školní úspěšnosti. Žáci si uvědomují, že jsou ve výběrové třídě a je na ně zvyšován tlak, aby jejich školní výsledky byly co nejlepší. Školní úspěšnost je vyzdvihována a její role je důležitější než v paralelních třídách „outsiderů“.

Část žáků, možná i díky vlivu školního klimatu Základní školy Ludovíta Štúra, je kritická ke spolužákům s horšími studijními výsledky. Pozici „outsidera“ ve výběrové třídě tak zastává Zdenko, který dosahuje nejhorších studijních výsledků v rámci své třídy. Třídní učitelka výběrové třídy popsala Zdenkovu situaci následovně: „Zdenko je nepořádný a učení mu moc nejde. Žáci mu to dávali nemilosrdně najevo a navíc všechno na něho svalovali. To Zdenko ..., to Zdenko ..., za všechno může on. Tak reagovala třída na vše. Zdenko si připadal hrozně ukřivděný. Myslím si ale, že se mi ho postupem času podařilo začlenit. Velmi dlouhou dobu jsem pracovala s celým kolektivem. Snažila jsem sa žákům vše vysvětlit, zamezit tak posměchu a eliminovat veškeré kritické a posměšné poznámky na Zdenkovu adresu. Nedovoluji dětem, aby se posmívaly svému spolužákovi jenom proto, že mu učení příliš nejde“ (z vyjádření třídní učitelky výběrové školní třídy, Základní škola Ludovíta Štúra, 18. 3. 2015).

O matematice učitelka zadává dětem příklady, které mají spočítat. Vyvolá Zdenka a zadává mu příklad 27+13.

Zdenko: „30.“

Učitelka: „Ne, oprav si to.“ (pár dětí se zlehka pousměje)

Zdenko: „50.“ (tentokrát se směje více dětí a smích je daleko hlasitější)

Učitelka: „Děti no to je velmi moudré (ironicky řečeno). Nesmějeme se, to se může stát každému z vás“ (záznam z pozorování, výběrová školní třída, Základní škola Ludovíta Štúra, 17. 3. 2015).

Porovnáme-li pozici romského žáka Alexe a jeho neromského spolužáka Zdenka, zjistíme, že Alex je začleňován v prostředí školní třídy a vyčleňován v ostatních prostorech školy. U Zdenka je tomu přesně naopak. Ve své školní třídě je sociálně vylučován, zatímco chodbou prochází bez povšimnutí.

Aby byla analýza školního prostředí co možná nejpřesnější, je třeba brát také v úvahu, že kromě soutěživosti a školní úspěšnosti hraje ve 3. A důležitou roli i gender a jemu odpovídající ideologie. Vlivem genderu se školní třída v určitých situacích rozměňuje do dvou sociálních skupin. Třídní učitelka vytváří zasedací pořádek a s výjimkou jedné dvojice rovnoměrně mezi sebou promíchává chlapce a dívky. Žáci třetí třídy jsou povinni dodržovat tento zasedací pořádek ve všech předmětech. Jen o tělesné výchově mají žáci větší volnost, protože v tělocvičně tradiční zasedací pořádek neplatí. Interakce mezi žáky bývá o tělesné výchově odlišná, protože žáci nedodržují učitelkou vytvořené sociální hranice (ukotvené zasedacím pořádkem). Když si učitelka vybrala o tělesné výchově jednu dívku, aby předvíchovala ostatním, kolektiv dětí se sám od sebe rozdělil na dvě skupiny. První skupinu tvořily dívky – stály blíže k učitelce a předvíčující spolužačce. Druhou skupinu tvořili chlapci a byli více vzdáleni od učitelky

¹⁷ Lucie Jarkovská a Jana Obrovská (2015: 19) vymezují etnicitu jako „vztahovou kategorii, kterou aktéři tematizují, „dělají“ a k níž se vztahují v rámci každodenních školních interakcí.“

a první skupiny. V chlapecké skupině se nadále udržovaly běžné sympatie a antipatie (fyzická vzdálenost mezi Zdenkem a spolužáky zůstávala větší než mezi všemi ostatními spolužáky). Mezi oběma skupinami se nacházela viditelná genderová linie, která byla v průběhu společné tělesné výchovy málokdy překračována.

Genderová linie se často projevovala jak o přestávkách, tak například i při cestě do tělocvičny. V pondělí ráno začíná vyučování 3. A tělesnou výchovou. Děti se sešly před začátkem vyučování ve své učebně, kde se převlékly. Poté počkaly na mě a paní učitelku, abychom je doprovodili do tělocvičny. Vyšli jsme ze třídy a učitelka řekla dětem, aby vytvořily dvojice, než zamkne dveře od učebny. Po zamknutí dveří a vytvoření dvojic jsme vyrazili. Paní učitelka šla první a já poslední (měl jsem za úkol popohánět děti, aby se neloudaly). V ten den se ve škole nacházel lichý počet dívek a chlapců. V důsledku toho se na konci řady vytvořila jediná chlapecko-dívčí dvojice (kromě této dvojice se vytvářely pouze dvojice dívek, nebo chlapců). Na tom nebylo nic zvláštního. Daleko zajímavější bylo však to, že téměř všechny dvojice se držely za ruce. Jen jediná dvojice šla do tělocvičny bez držení. Byla to právě ta poslední: chlapecko-dívčí.

V kontextu mého výzkumu je zajímavé, že zatímco romský chlapec Alexej vytvořil dvojici se svým spolužákem ihned a bez jakýchkoliv problémů, se Zdenkem žádný spolužák dvojici utvořit nechtěl. Z toho důvodu se Zdenek dostal na konec řady a byl nucen utvořit dvojici se svojí spolužačkou. Zůstává otázkou, zdali tato spolužačka nedržela za ruku Zdenka z důvodu genderu a jemu odpovídající ideologie (z pohledu dívek nejsou kluci prozatím v tomto věku příliš atraktivní, navíc pokud se kterákoliv dívka více sblíží s nějakým chlapcem, většinou se stane terčem „popichování“ ze strany spolužaček) či z důvodu, který se váže k jeho školní neúspěšnosti. Tento příklad zde uvádím mimo jiné proto, abych nastínil, že podle mého názoru mezi školní úspěšností a ideologiemi genderu (případně i mezi jinými sociodemografickými kategoriemi) panuje v určitých situacích vysoká míra korelace. Mezi kategoriemi, které jsem analyzoval, existuje rozmanité a zároveň nejasné spojení. Z toho vyplývá především jedna důležitá skutečnost: tyto nejasnosti, podobně jako již v textu zmíněné teoreticko-metodologické rozepře, výrazně ovlivňují a znesnadňují závěrečnou analýzu a interpretaci výzkumu.

„OUTSIDEŘI Z 3. B“ A NADÁVKA „TY SI AKO Z DUNAJSKEJ“

„Ve škole se rozhoduje o tom, kdo skončí s výučním listem a bude předurčen pro dělnickou profesi, kdo získá středoškolské vzdělání a stane se úředníkem, nebo kdo získá vysokoškolský diplom a bude vykonávat vysoce odbornou profesi“ (Kabrňák, 2004).

Žáci z 3. B jsou označováni pedagogy jako „hyperaktivní děti“, „děti nesoustředěné a nepřipravené na výuku“ (třídní učitelka 3. B) či jako „děti, kterým nebyla vštípena základní pravidla“ (ředitelka Základní školy Ludovíta Štúra). Porovnáme-li výběrovou 3. A se školní třídou 3. B, zjistíme, že většina dívek třetího ročníku dochází do výběrové školní třídy. Výběrovou školní třídu navštěvuje 11 chlapců a 10 dívek, třídu 3. B pouze dvě dívky a 14 chlapců. Dále výběrovou školní třídu navštěvují žáci bez handicapu a stanovené diagnózy. Oproti tomu v 3. B 12 dětí z 16 má diagnostikované tyto poruchy: hyperaktivita, dyslexie, dysgrafie, porucha aktivity ADHD spojená se zdravotními těžkostmi, porucha řečového projevu, receptivní řeč, dysortografie. Pou-

ze čtyři žáci z 3. B jsou bez jakékoliv diagnózy. Jedná se o disproporci, která způsobuje neobvykle zvýšenou pracovní zátěž pro učitele školních tříd, kde se vzdělávají žáci, kteří jsou označováni jako žáci méně nadaní.

Ve školním kolektivu jsou nepopulární dva žáci. Problémový neromský chlapec Vratko a romská dívka Rebeka. Vratko je označován za problémového žáka, protože nerespektuje učitelku a často nevěnuje pozornost výuce. Neprojevuje žádný zájem o spolupráci se spolužáky. Často znenadání v průběhu výuky vykřikuje nebo si pro sebe nahlas něco povídá. Někdy naopak celou vyučovací hodinu prospí, anebo bez dovolení vstane a prochází se po učebně. Třídní učitelka ho na to neustále upozorňuje (nechod bez dovolení po učebně, nevykřikuj apod.). Z hlediska školní úspěšnosti výrazně zaostává za svými spolužáky (například ve třetí třídě stále neví, jak se správně píše písmeno D). Učitelka je z něho zoufalá a často si s ním neví rady. Podle jejího vyjádření škola již několikrát žádala o přidělení asistenta k tomuto žákovi. Nicméně asistenta se podle sdělení ředitelky školy zatím nepodařilo získat, protože na něho nejsou peníze.

Výše uvedené informace ale nepředstavují hlavní důvody, proč je Vratko v kolektivu neoblíbený. Jeho nepopularita tkví především v jeho specifickém chování a ekonomickém myšlení. V dalším textu se pokusím nastínit jeden z vybraných příkladů takového chování.

Vratko šel o velké přestávce do školního bufetu pro čtyři sáčky čerstvých sušenek. Každý sáček přitom obsahoval několik tyčinek, které Vratko začal po návratu do učebny nabízet svým spolužákům. Pár dětí si vzalo tyčinku a poděkovalo. Jenže Vratko po chvíli začal znovu obcházet své spolužáky a začal po nich vyžadovat jedno euro za každou snědenou tyčinku. Koupil sušenky za čtyři eura a po dětech chtěl dohromady více jak osm euro. Skvělý nápad, jak rozmnožit své peníze, uvažoval asi Vratko. Jenže nepředpokládal, že u spolužáků a třídní učitelky narazí na odpor. Spolužáci mu nechtěli dát žádné peníze. „Ty jsi mi to nabízel! Kdybych věděla, že za to budeš chtít zaplatit, tak bych si od tebe nic nevzala“ (z vyjádření spolužačky). Jiný spolužák se na Vratka obořil slovy: „Děláš si srandu? Ty jsi už jako z Dunajského!“ Vratkovi se reakce spolužáků nelíbily. Začal se proto vztekat a dál si trval na svém, že chce jedno euro od každého, kdo si vzal sušenku. Rozběhl se za třídní učitelkou a začal si stěžovat. Na to mu třídní učitelka odpověděla následovně: „Vratko, když někomu něco nabízíš, tak po nich nemůžeš chtít peníze. Kdybys jim dal celý balíček, tak možná, ... dejme tomu. Ale ne za jednu sušenku. Chápeš? Oni si mysleli, že jsi hodný chlapec a že se s nimi podělíš, protože to jsou tvoji spolužáci“ (třídní učitelka 3. B). Vratko dál protestoval, nakonec se urazil a naštvaný si šel sednout do své lavice.¹⁸

S pomocí výše uvedeného příkladu jsem chtěl poukázat nejenom na to, kdo ve školním kolektivu zastává pozici „outsidera“, ale také na jednu nadávku, která je mezi dětmi velmi oblíbená. Jedná se o nadávku „ty si ako z Dunajskej“, která je sama o sobě důkazem, že se sociokulturní obrazy Romů z Dunajské ulice přenáší do školy a že se případ Dunajské ulice dětí dotýká. Nadávka je spjata s hanlivým označením a patří mezi jedny z nejošklivějších, jimiž se děti vzájemně uráží. Vztahuje se k negativním stereotypům a předsudkům a je explicitně spojena se sociokulturními obrazy Romů, žijících v Dunajské ulici.

Výzkum v Základní škole Ľudovíta Štúra ukázal, že dochází k přenosu negativních

18 S pomocí tohoto příkladu bychom také mohli vést diskuzi o tom, do jaké míry současný myšlenkový a ideologický proud neoliberálního myšlení ekonomizuje vzdělávací systém, sociální vztahy a mysl žáků. Blíže o pronikání neoliberální ideologie do školského vzdělávacího systému viz Ondrej Kaščák a Branislav Pupala (2012).

nálad zaměřených proti Romům ze společnosti do základní školy. Školní třídu 3. B navštěvuje již zmíněná romská dívka Rebeka, která je také spojována se sociokulturními obrazy Romů z Dunajské ulice, aniž by v této ulici se svými rodiči bydlela. Rebeka je vyloučená z kolektivu a v lavici sedí sama. Učitelka se pokusila Rebece posadit k neromské spolužačce Dáše, ale narazila na odpor Dášinih rodičů. Matka neromské dívky napsala třídní učitelce dopis, ve kterém jasně sdělila, že si v žádném případě nepřeje, aby její dcera seděla s romskou dívkou. Jako důvod uvedla podezření, že má romská dívka vši a nechce, aby je Dáša od ní chytla. Třídní učitelka věděla, že vši jsou jen pouhou zámkou. Rebeka je čistotná a nikdy žádné vši neměla. Jediný důvod, proč rodiče Dáši trvali na tom, aby jejich dcera neseděla s Rebece v jedné lavici, byl ten, že Rebeka je Romka.

Vztah mezi romskými a neromskými žáky z 3. B je možné analyzovat z pohledu dominance. Médii uměle vytvářený a podporovaný negativní sociokulturní obraz Romů v 3. B způsobuje, že neromské dítě zastává pozici symbolicky dominantního jedince. Sociokulturní obrazy Romů implicitně pomáhají konstituovat tzv. „druhé“, proti kterým se dominantní skupina neromských žáků vymezuje. Identita neromských žáků je částečně konstruována z protikladu k obrazu romských žáků. A navíc jak ukazuje příklad Vratka, romství jako negativní nálepka je přenášeno i na neoblíbené spolužáky, kteří sami Romové nejsou.

ZÁVĚR

Základní škola Ludovíta Štúra se chová podobně jako Maxwellův démon, popsaný Bourdieu (1998). Na základě vyšetření pedagogicko-psychologické poradny účelově rozděluje žáky do tříd podle jejich schopností, posouvá startovní čáru a pomáhá spoluvytvářet nejenom dvě odlišné vzdělávací dráhy, ale také dvě kategorie žáků: žák z výběrové třídy a „outsider“. Základní škola v tomto případě představuje příklad selektivního vzdělávání. Tato selekce uvnitř základní školy je podle mého názoru nespravedlivá – základní škola neumožňuje všem žákům čerpat zkušenosti ze soužití v heterogenní vrstevnické skupině.¹⁹ Navíc je nerovnoměrná, a to nejenom z hlediska školní úspěšnosti, ale i podél genderových, etnických a sociálně třídních linií. Selekcce navíc způsobuje neobvykle zvýšenou zátěž pro tu část učitelů, kteří vyučují třídy „outsiderů“. Z hlediska sociality a školní úspěšnosti lze vést polemiku o tom, zda homogenní skupiny žáků dokážeme vzdělávat ku prospěchu všech žáků.²⁰

Výzkum v Základní škole Ludovíta Štúra dokládá jednak to, že vztah k Romům je částečně zprostředkovan i utvářen pomocí sociokulturních a ideologicky zatížených obrazů z Dunajské ulice, a jednak to, že začleňování romských žáků je prostorově a kontextuálně omezené a má tak své hranice. Romská žačka z 3. B je sociálně vyčleněna v prostorách školní třídy a školy, zatímco romský žák z 3. A je vylučován pouze ve společných prostorách školní budovy (vestibul, chodby, jídelna), nikoliv ve své školní třídě. Myslím si, že v obou uvedených případech platí to, co zdůrazňuje Jarkovská (2015): „Na jedné straně každé dítě oplývá jedinečnou individualitou, na straně druhé však žije v sociálních strukturách, od nichž se nemůže odpoutat vlastním

19 „Vzdělávací systémy, které si v rámci OECD vedou nejlépe, podporují rovnost a poskytují všem dětem kvalitní vzdělání. Rovnost a kvalita ve vzdělávání představují dvě vzájemně spojené charakteristiky vysoce výkonných vzdělávacích systémů“ (Šojdrová, Bařínková, Borkovcová, Dlouhý, 2014: 18).

20 Myslím si, že otázka sociální reprodukce by mohla být námětem pro navazující výzkum. Budou žáci z výběrové třídy a z třídy „odpadlíků“ kopírovat vzdělávací trajektorie svých rodičů?

úsilím nebo na základě rozhodnutí svého či rozhodnutí někoho jiného“ (Jarkovská, 2015: 226).

Ve svém článku jsem se nezabýval otázkou původu rodin dětí ve třídě úspěšných a neúspěšných, ale zaměřoval jsem se na etnicitu. Tu vidím jako situovanou a znovu reprodukovanou v rámci lokální společnosti, v níž je zasazena i sledovaná škola. Proto se nezabývám diskusí o tom, kdo je a není Rom, protože romství je komunikováno v rámci interakcí v lokální společnosti i škole. Snažím se tím ukázat, že marginalizace může mít mnoho zdrojů, které jsou právě dány mnohovrstevnatostí kontextů, do nichž se dítě dostává, a etnicita (resp. sociokulturní obraz určité skupiny) je jen jeden parametr.²¹

Závěrem bych chtěl říci, že v současné době nastoupila do Základní školy Ludovíta Štúra nová ředitelka, která se rozhodla zrušit nastavenou selekci. Domnívám se, že její rozhodnutí lze označit za prosociální krok, který je v zájmu všech žáků.

BIBLIOGRAFIE

- Auer, P. (2014). *Jazyková interakce*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.
- Barker, Chr. (2004). *The SAGE Dictionary of Cultural Studies*. SAGE Publications Ltd.
- Bernard, H. R. (2006). *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. 4th ed. Lanham, MD: Alta Mira.
- Bourdieu, P. (1985). *The Forms of Capital*. In: J. E. Richardson (Ed.) (1986). *Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education*. Greenwood Press, s. 46–58. Dostupné na adrese <https://faculty.georgetown.edu/irvinem/theory/Bourdieu-Forms-of-Capital.pdf> [cit. 2017-02-16].
- Bourdieu, P. (1997). *The state nobility: Elite schools in the field of power*. Cambridge: Polity Press. Published originally as *La nobles d'état: Grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Éditions de Minuit, 1989.
- Bourdieu, P. (1998). *Teorie jednání*. Raisons pratiques: sur la théorie de l'action. 1. vyd. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P., Passeron, J. C. (1977). *Reproduction in education, society and culture*. Translated from the French by Richard Nice; with a foreword by Tom Bottomore. London: Sage Publications.
- Bourdieu, P., Passeron, J. C. (1979). *The inheritors: Students and their culture*. Chicago: The University of Chicago Press. Published originally as *Les héritiers: Les étudiants et la culture*. Paris: Éditions de Minuit, 1964.
- Česká školní inspekce. (2014). *Rovný přístup ke vzdělávání v ČR: situace a doporučení*. Dostupný v elektronické knihovně NRVD. M.
- Dvořák, D. [et al.]. (2010). *Česká základní škola: vícepřípadová studie*. 1. vyd. Praha: Karolinum.
- Goffman, E. (1981). *Forms of talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Howard, S. B. (1963). *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- Hroch, M. (Ed.) (2003). *Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů*. [z anglických, francouzských, německých a polských originálů přeložili Alena Bakešová [et al.]. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hymes, D. (1980). *Language in education: ethnolinguistic essays*. Center for Applied Linguistics. Washington, D. C.: Center for Applied Linguistics.
- Jarkovská, L. [et al.] (2015). *Etnická rozmanitost ve škole: stejnost v různosti*. Vyd. 1. Praha: Portál.
- Jarkovská, L., Obrovská, J. (2015). Teoretický a metodologický rámec studia etnicity ve školním prostředí. In: L. Jarkovská [et al.]. *Etnická rozmanitost ve škole: stejnost v různosti*. Vyd. 1. Praha: Portál.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking ethnicity: Ar-*

21 Z hlediska tématu etnicity doporučuji čtenáři text od Obrovské (2016), která se detailněji věnuje analýzám komunikace aktérů a zachycuje, jak se etnicita projevuje v životě školní třídy, v jakých formách, kontextech a situacích je zvýznamňována a jaké dopady to má na fungování třídního kolektivu. Text Obrovské je mi osobně velmi blízký, protože autorka přistupuje k tématu velmi podobně a navíc se s ní shodují v názoru, že interetnické vztahy a významy připisované etnicitě v každodenním životě školních tříd nejsou dostatečně prozkoumány a reflektovány (viz Obrovská, 2016: 54).

- guments and Explorations. SAGE Publications Ltd.
- Johnson, H. B. (2001). From the Chicago School to the New Sociology of Children: The Sociology of Children and Childhood in the United States, 1920 – 1999. In: S. L. Hofferth, T. J. Owens (Eds.), *Advances in Life Course Research, vol. 6, Children at the Millenium: Where Have We Come From, Where Are We Going?*, JAI Press, s. 53–93.
- Kaščák, O., Pupala, B. (2012). *Škola zlatých golierov. Vzdelávanie v ére neoliberalizmu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Katrňák, T. (2004). *Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lábusová, A., Nikolai, T., Pekárková, S., Rendl, M. (2010). *Nemoc bezmocných: lehká mentální retardace. Analýza inteligenčního testu SON-R*. Praha: Člověk v tísni, o. p. s.
- Levinson, B. A., Pollock, M. (2011). *A companion to the anthropology of education*. Chichester, West Sussex; Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Liessmann, K. P. (2008). *Teorie nevzdělanosti: omyly společnosti vědění*. Vyd. 1. Praha: Academia.
- Matějů, P., Straková, J. (2006). *(Ne)rovné šance na vzdělání: vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Vyd. 1. Praha: Academia.
- Mead, M. (1972). *Coming of age in Samoa: a psychological study of primitive youth for western civilisation*. New York: Morrow Quill.
- Obrovská, J. (2016). „Frajeři, rapeři a propadlíci: etnografie etnicity a etnizace v segregované školní třídě.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 52(1), 53–78.
- Renan, E. (1882). „*Qu'est-ce qu'une nation?*“ Conférence prononcée à la Sorbonne.
- Růžička, M., Vašát, P. (2011). Základní koncepty Pierra Bourdieu: pole – kapitál – habitus. *ANTROPOWEBZIN 2/2011*. Dostupné na adrese <http://www.antropoweb.cz/media/document/ruzicka-vasat-2-2011.pdf> [cit. 2017-02-16].
- Spindler, G. D. (1974). *Education and cultural process: toward an anthropology of education*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Spindler, G. D. (1963). *Education and culture: anthropological approaches*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Spindler, G. D. (2000). *Fifty years of anthropology and education 1950-2000: a Spindler anthology*. Mahwah, N. J., London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Stöckelová, T., Ghosh, Y. A. (Eds.) (2013). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šojdřová, M., Bařinková, Z., Borkovcová, I., Dlouhý, R. (2014). *Rovný přístup ke vzdělávání v České republice: situace a doporučení*. Česká školní inspekce. Publikace byla vydána jako plánovaný výstup projektu Kompetence III spolufinancovaného Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.
- Taylor, Ch. [et al.]. (2004). *Zkoumání politiky uznání: multikulturalismus*. 2. vyd., Praha: Epocha: Filozofický ústav AV ČR.
- Vorlíček, R. (2016). „Vy jste dole, my nahoře“: Sociální a etnické hranice v základní škole. *Lidé města*, 18(3), 441–462.
- Wacquant, L. (2002). *Pierre Bourdieu*. Biograf (27): 46 odst. Přeloženo z originálu: Wacquant, L. (1998): Pierre Bourdieu, In: R. Stones (Ed.), *Key sociological thinkers*. London: Macmillan Press, s. 215–229. Dostupné na adrese <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=v2707> [cit. 2015-10-26].

O AUTOROVI

RADEK VORLÍČEK (*1988) – absolvent magisterských oborů Sociální antropologie a Specializace v pedagogice na Univerzitě Pardubice. V současné době student doktorského studijního programu Obecná antropologie – Integrální studium člověka na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Mezi jeho odborné zájmy patří antropologie vzdělávání a antropologie dětství. Zabývá se výzkumem sociální inkluze a exkluze v základních školách, nízkoprahových klubech a sociálně vyloučených lokalitách.

OBRAZ DETVY A JEJ OBYVATEĽOV V LITERÁRNYCH PRAMEŇOCH DRUHEJ POLOVICE DLHÉHO 19. STOROČIA

JÁN GOLIAN

*Ján Golian, Archív Banskobystrickej diecézy, Kapitulská 21, 974 01 Banská Bystrica,
e-mail: goliannes@gmail.com*

The aim of this paper is to explain, categorise and assess the image of the phenomenon of the Detva region and its population in the Slovak literary discourse in the 2nd half of the long 19th century. The image which began in Sládkovič's romantic poem *Detvan* created the canon of Detva and its population. These strongly positive characteristics gradually found a reflection in other literary works, travel guides, publications and even encyclopaedia. The man from Detva and his country became the prototype of an ideal Slovak not only in Slovak literature, but were positively pictured by Czech authors, lovers and admirers of Slovaks, as well. The image of an ideal Slovak, identified with the national heroes Jánošík or Martin Hudcovie, fundamentally changed at the end of the 19th century. This change was due to the Hungarian expert and political discourse, which considered the glorifying Slovak literary works and their heroes an unwanted element. The "man from Detva" thus became a dangerous criminal living in hardly accessible mountainous areas, where he avoided his duties against the State and society. The transformation of the image of a Slovak population group reflects the developments in the views by different groups of authors of the same topic that has become an up-to-date ethno-identification phenomenon thanks to increased interest.

Key words: Detva, Podpoľanie, long century, literary discourse, romanticising literature, image, stereotypisation

ÚVOD

Krajina medzi Tatrami a Dunajom bola v druhej polovici 19. storočia len čiastočne poznávaná a cestovateľov, maliarov či spisovateľov lákala stále málo známymi motívmi. Všeobecné poznanie o ďalekých krajoch a ich obyvateľoch sa čoraz pravidelnejšie objavovalo v dielach prozaikov, autorov odborných a umeleckých prác a novinárov. Jednou z tém, ktorú koncom 19. storočia začali rôzni autori reflektovať, bol aj obraz krajiny Podpoľania s jej najväčším a najznámejším sídlom – Detvou. Názov mestečka sa postupne stal synonymom tradičného slovenského kraja a jeho obyvatelia boli prezentovaní ako prototyp Slovákov. Obraz koreniaci v polovici 19. storočia bol tvorený

pod silným vplyvom doby a optikou autorov, ktorí ho spočiatku vykresľovali výlučne pozitívne. Táto silne podfarbená priaznivá interpretácia bola na konci predminulého storočia konfrontovaná s axiologicky protikladným negatívnym obrazom detvianskych záporných vlastností.

Jednotlivé pohľady na Detvu a jej obyvateľov boli do veľkej miery ovplyvňované autorom a dobovým diskurzom. Tieto faktory vytvárali istý druh stereotypu o detvianskej populácii, ktorý je modifikovaný pozitívnym či negatívnym emocionálnym zaťažením autora (Krekovičová, 2005b: 58). Objavujúce sa zásadné odlišnosti medzi obrazmi boli determinované pôvodom a vzťahom autora k skúmanému predmetu. Obraz je vytváraný v zmysle konštruktú, teda ako útvaru zloženého z viacerých prvkov. Tieto časti tvorili konkrétne pohľady autorov, ktorých delíme do viacerých skupín – podľa toho, ako na predmet svojho záujmu, teda na Detvu a Detvanov¹, pozerali a aký postoj voči nim prechovávali.

Ako prvú, hoci početne najmenšiu skupinu môžeme nájsť autorov, ktorí pochádzali z regiónu, preto vo svojich opisoch vytvárali obraz vlastného prostredia, teda krajiny a rodákov. Týchto niekoľko málo prameňov prepája spravidla pozitívny pohľad na predmetnú tému, ktorá prechádza do pozitívnej stereotypizácie. Do tejto skupiny možno zaradiť redaktora Jána Ferienčíka² a spisovateľa Ľuda Zelienuku.³ Ideovo a najmä obsahovo blízko k týmto autorom mala aj skupina spisovateľov slovenského pôvodu, ktorí v Detve našli, resp. vytvorili prototyp slovenskej krajiny. Ich pozitívne nastavenie a zobrazovanie tohto stredoslovenského regiónu a jeho obyvateľov vychádzal z prúdu národného hnutia, v ktorého kontexte bol definovaná slovenská identita. Títo autori sa s Detvanmi stotožňovali ako so „svojimi“, teda so skupinou, do ktorej sa zaraďovali aj oni sami. Spravidla išlo o etnický, jazykový či kultúrny princíp, pričom tieto charakteristiky doslova dominovali v slovenskej literatúre druhej polovice dlhého⁴ storočia. Z Detvana sa tak stával jeden z hlavných reprezentantov obrazu Slováka. Tomu bezpochyby položil základy Andrej Sládkovič⁵ a jeho zobrazenie dopĺňali Andrej Truchlý-Sytniansky,⁶ Peter Tomkuljak,⁷ Maximilián Hudec⁸ či Izidor

1 V texte používame termín Detvan, lebo v prameňoch bol spravidla takto označovaný obyvateľ Detvy a v súčasnosti je jediným spisovným pojmom.

2 Prispievateľ Slovenských novín vychádzajúcich v Budapešti pripravil v roku 1893 trilógiu svojho článku *Detva. Etnografické črty*. Rodák zo Zvolena (1863 – 1925) prežil podstatnú časť svojho detstva v Detve, preto sa s prostredím dokázal stotožniť. V dospelosti emigroval do Spojených štátov amerických, kde pracoval vo viacerých krajaných spolkoch a periodikách.

3 Literát a hlavne autor pre deti Ľudo Zelienuka (1917 – 1977), okrem iných používajúci aj pseudonym „Detvan“ či „Ujo z Detvy“, vydal svoje najznámejšie dielo pre dospelých, *Detvianska náтура*, na začiatku 60. rokov minulého storočia. Čerpal v ňom námety z obdobia svojho detstva, ktorého časť prežil na Podpoľaní.

4 Pod pojmom „dlhé“ 19. storočie sa v západnej historiografii chápe časový úsek od Veľkej francúzskej revolúcie do začiatku 1. svetovej vojny. Pre naše domáce (uhorské) reálie ho chápeme ako obdobie od vlády Jozefa II. do spomínanej „veľkej“ vojny.

5 Jeden z najhlavnejších predstaviteľov štúrovskej generácie (1820 – 1872) vytvoril na konci 40. rokov 19. storočia lyricko-epické dielo *Detvan*. To sa stalo nielen jednou z najznámejších romantických básní vôbec, ale položila aj základ k idealizovanému zobrazovaniu Detvy a jej obyvateľov.

6 Slovenský redaktor, novinár a spisovateľ (1841 – 1916) oživil počas svojho pôsobenia na mieste detvianskeho kaplána (1876 – 1878) romantické zobrazenie Detvanov vo svojom časopise *Orol*.

7 Publicista a organizátor národného života (1838 – 1894), v závere svojho života pôsobil ako farár v Detvianskej Hute, susediacej farnosti Detvy. Svoje pozitívne nastavenie voči rodákum z Podpoľania zosumarizoval v časopise *Tovaryšstvo*.

8 Študent z gymnázia v Modre v 50. rokoch 19. storočia. Jeho dielo sa našlo v študentskom rukopisnom časopise *Venec* v roku 1853, hoci niektoré jeho tvrdenia sú diskutabilné, je zrejmé, že pri svojom opise bol silne ovplyvnený Sládkovičovým dielom.

Žiak Somolický.⁹ K tomuto myšlienkovému prúdu autorov možno zaradiť aj tretiu skupinu, do ktorej patria predstavitelia českého, národne spriazneného, prostredia. Hoci sami neboli Slovákami, aj tak prispievali k pozitívnemu vykresľovaniu detvianskych vlastností, a tým aj k tvorbe obrazu Detvana ako hlavného nositeľa kladných vlastností. Nositeľmi tohto náhľadu boli Božena Němcová,¹⁰ Rudolf Pokorný,¹¹ František Sláma¹² a Emil Pacovský.¹³ Ako istá protiváha bola takto jednostranne budovaná charakteristika vyvažovaná pohľadom autorov, ktorí na predmet svojho opisu pozerali ako na „iných“ resp. „cudzích“. Hlavne etnicky a politicky maďarsky prislúchajúci autori sa voči všetkému slovenskému vymedzovali ako voči „inému“, teda nemaďarskému. Ako exemplárny príklad slúži Béla Grünwald.¹⁴ V jeho opise okolia Detvy a jej obyvateľov dominovali negatívne vlastnosti, ktoré boli výrazne hyperbolizované. Tie výraznejšie postupovali v zmysle definície „cudzieho“, čo bolo chápané ako nepriateľské, a teda prezentované s podfarbením silnej negatívnej stereotypizácie.¹⁵

Práca vychádza z pestrého fondu literárnych prameňov, ktoré spája obdobie vzniku, druhá polovica 19. a prelom 20. storočia. Medzi analyzovanými prácami predstavujú významnú skupinu beletristické práce, ktoré ako prvé tematizovali Detvu a Detvanov. Práve tie vytvorili obraz, ktorý bol v ďalšom období rozvíjaný ďalšími skupinami autorov. Tí z romantickej a následnej romantizujúcej poézie a prózy presunuli tému Detvy do dobovej publicistiky prezentovanej v prvom rade cestopisnými a náučnými článkami o neznámom či zaujímavom kraji na strednom Slovensku. Okrem toho sa s Detvou stretávame aj na stránkach českých a uhorských encyklopédií, ktoré svojim čitateľom prinášali na jednej strane stále romantizujúci obraz a na druhej strane vecnú charakteristiku krajiny. S rozmachom tohto žánru úzko súvisela aj vzrastajúca vedecká produkcia, ktorá sa témy Detvy dotýkala stále viac. Autori sa Detve venovali z hľadiska archeológie, histórie, jazyka či národopisu. Medzi týmito autormi najvýraznejšie zažiaril Karol Anton Medvecký,¹⁶ prispel však aj Jozef Škultéty¹⁷ či Ottó Herman.¹⁸ O Detvu na prelome storočí sa zaujímal aj významná skupina mladých maliarov, ktorí vo svojich dielach dotvárali obraz regiónu. Tieto vizuálne pramene síce do práce zaraďujeme iba na okraj, ako časť obrazovej prílohy, ale aj tieto

9 Spisovateľ a redaktor (1863 – 1918) vytvoril v satirickom časopise Černokňažník podstatne neskôr ako jeho ideový súpútnici idealizovaný obraz Detvanov. Išlo skôr o odpoveď na kritické hlasy voči Detvanom ako symbolu Slovákov.

10 Česká spisovateľka (1820 – 1862) viackrát navštívila Slovensko, o čom následne písala vo svojich cestopisoch. Hoci do Detvy nikdy nezavítala, i napriek tomu jej opis pripravila pre časopis Živa.

11 Spisovateľ a básnik (1853 – 1887) umrel v mladom veku, predtým stihol cestovať po slovenskej krajine a priniesť jej opis vo svojom dvojzväzkovom diele *Z potulek po Slovensku*.

12 Spisovateľ a politik (1850 – 1917) vo svojej knihe *Průvodce po Slovensku* priniesol síce viac informatívny, avšak opäť značne pozitívny vzťah k Detve a jej obyvateľom.

13 Maliar a neskorší publicista (1876 – 1948) prežil v Detve niekoľko letných prázdnin s úmyslom inšpirovať sa pre svoju tvorbu. Svoje zážitky zosumarizoval na stránkach časopisu Slovenské dielo.

14 Uhorský politik a publicista (1839 – 1891) mal síce slovenské korene, ale vo svojej organizačnej a literárnej práci utkvelo bojoval za jednotný maďarský národ. To dokazuje aj jeho prísne hodnotenie Detvanov v opise Zvolenskej župy.

15 Bližšie ku kategorizácii a praktickej ukážke na príklade pozri Krekovičová, Panczová (2013).

16 Slovenský spisovateľ a etnograf (1875 – 1937) pôsobil v rokoch 1899 – 1901 v Detve ako kaplán. Venoval sa hlavne národopisu detvianskeho obyvateľstva, svoje závery zosumarizoval do monografie *Detva*, vôbec prvej obecnej na území Slovenska, vydanéj v roku 1905.

17 Literát, jazykovedec a publicista (1853 – 1948) vo svojom krátkom článku v Slovenských Pohľadoch venoval teórii pôvodu detvianskeho obyvateľstva.

18 Maďarský prírodovedec, publicista a rodák z Brezna (1835 – 1914) sa pri svojej analýze vzorov detvianskych črpkov pristavil tiež pri teórii pôvodu obyvateľov Detvy a jej okolia.

práce výrazným spôsobom dotvárali formujúci sa obraz Detvy a Detvanov, pričom potvrdzujú jeho funkčnosť.

Už samotný názov a základná charakteristika dvoch podstatných pohľadov na tú istú problematiku prezentujú, že hodnotenie toho istého predmetu bude diametrálne odlišné. Pod vplyvom striedania sa týchto, miestami protirečivých, pohľadov vzniká viacvrstvový obraz, ktorý prostredníctvom vývoja autorskej optiky, literárnych druhov a ich foriem podliehal v čase výraznej premene. Tento obraz prezentuje autentické skúsenosti autorov a spoločne vytvára súčasť kolektívnej či skôr sociálnej pamäte, viazanej na určité sociálne vrstvy alebo príbuzné skupiny. Nad vznikajúcim stereotypom je vždy nadradený obraz, ktorého poňatie je postavené komplexnejšie. Niekedy môže byť obraz tvorený niekoľkými stereotypmi a inými príbuznými atribútmi. Stereotyp je úsudok spojený s presvedčením a jeho pôvod je prenášaný na jednotlivca ako výraz verejného názoru. Stereotypy vznikajú pod pozitívnym alebo negatívnym emocionálnym zaťažením, nezaoberajú sa faktami reality, časom sa stávajú stabilnými a opierajú sa o sprostredkovanú skúsenosť.

Text si kladie ambíciu definovať základné rysy a charakteristiky obrazu, ktorý sa o Detve a Detvanoch objavoval v literárnych prameňoch druhej polovice dlhého storočia. Obraz v zmysle vytvárania konštruktu je tvorený pozitívnym „svojím“ a negatívnym „cudzím“ hodnotením podľa pohľadu a nastavenia autora prameňa. V niektorých konkrétnych prípadoch sa tento diametrálne odlišný pohľad autora ukázkovo demonštruje, keď jedna skupina autorov považuje konkrétnu charakteristiku krajiny či obyvateľov za kladnú a obdivuhodnú, pričom druhá strana ju kritizuje a odsudzuje.

KORENE A TRADÍCIA FENOMÉNU DETVY

S generujúcim sa obrazom detvianskeho kraja a jeho obyvateľstva sa stretávame v širokej škále prác autorov dobového slovenského diskurzu. Hlavne od druhej polovice 19. storočia vznikali písomné artefakty o Podpoľaní tematizujúce miestny región a jeho populáciu. Pôvodná anonymita tohto kraja bola odkrývaná v encyklopedických a slovníkových prácach, v beletristickej literatúre, v cestopisoch či na stránkach rôznych periodík, ktoré sa v závere 19. storočia transformovali do výskumu viacerých vedných oblastí. Tieto diela v prípade Detvy vyústili do rozsiahlej a prelomovej monografie bývalého detvianskeho kaplána Karola Antona Medveckého. Práca sumarizovala nielen dovtedajší výskum o Detve a jej okolí, ale výraznou mierou k jej prínosu z hľadiska detvianskej etnografie prispel najmä mladý autor.¹⁹ Jeho dielom kulminoval záujem o nepoznaný a autentický región slovenského vidieka. Následne, aj vďaka Medveckého pútavému predstaveniu, sa stala Detva ešte viac atraktívnou, jej okolie a obyvatelia boli častejšie tematizovaní, čo pomáhalo vytvárať obraz Detvana ako typického Slováka.

Kraj pod vyhasnutou sopkou Poľana súčasne objavovali doboví vzdelanci a umelci, ktorí v mestečku i na vzdialenejších kopcoch a dolinách nachádzali svojrázne obyvateľstvo pútajúce ich záujem ešte aj po prvej svetovej vojne. Oblasť Podpoľania a okolie Detvy bolo pre cudzincov pútavé najmä vďaka neprebádanej prírode. Romantizujúcu predstavu krajiny ako prvý začal generovať A. Sládkovič:

¹⁹ O vzniku monografie *Detva* viac: Golian, 2015.

*Kto ste videli, slovenskí, bratia,
Tej Zbojníckej Poľany štít?
Skaliská, čo v oblakoch sa tratia,
Jak by nebo chcely schytiť:*
(Sládkovič, 1919: 24)

Táto interpretácia motivovala ďalších autorov k písaniu o podpolianskej prírode a tak k budovaniu dojmu, akoby sa na okolí na niekoľko storočí zastavil život.

O podpolianskom obyvateľstve sa dlhý čas viedli polemiky, odkiaľ ich charakteristické vlastnosti pochádzajú. Jedna z dišpút o pôvode tejto skupiny slovenského obyvateľstva sa odohrala na stránkach odborných periodík. Maďarský etnograf Ottó Herman vo svojej práci o pôvodných maďarských remeslách vysvetľoval aj pôvod detvianskeho obyvateľstva. O Detvanoch uviedol: „*dnes už vieme, že usadlíci z dôb kráľa Mateja prišli na Arpádovskú zem z Hercegoviny*“ (Herman, 1899: 270). Svoju hypotézu opieral o vzory na vyrezávaných detvianskych črpákoch, v ktorých nachádzal románske motívy. Táto interpretácia sa neopierala o pevné základy a slovenskými autormi, ktorým sa tvrdenie nepovzdávalo, bola odmietaná. Jedným z nich bol aj Jozef Škultéty (1900), ktorý Hermanovo tvrdenie vyvrátil na základe znakov detvianskeho nárečia a vysvetlením jeho jazykového pôvodu (Škultéty, 1900: 346).

Teóriu pôvodu detvianskeho obyvateľstva na základe nárečia pri svojom vedeckom záujme overoval aj autor monografie *Detva* K. A. Medvecký. Ten v liste Františkovi Šujanskému adresoval prosbu, aby v ukážkach detvianskej reči overil „*nejakie pozostatky juhoslovančiny*“ (List K. A. Medveckého F. Šujanskému zo 16. júla 1901). Z krátko však svoj predpoklad zvážil a ustúpil od neho: „*(...) iné, menovite juhoslované elementy v ňom nenachádzam, ani mojím vedomím nenašiel tam ešte nikto; snaha teda Detvanov odôvodniť z Bosny, Hercegoviny, nemá ani len rečového základu*“ (Medvecký, 1901: 149). Pre iný okruh autorov boli zaujímavejšie ako pôvod Detvanov ich mentalita, kultúrne a etnografické bohatstvo.

V tomto kontexte sa vynárajú otázky o podpolianskom obyvateľstve, prečo sa práve obraz miestneho rodáka stal symbolom typického Slováka, a prečo sa miestny jedinečný kroj (krátka mužská košeľa s odhaleným bruchom a nízky klobúk) stal charakteristikou slovenského oblečenia?²⁰ Rozšíreniu tejto reprezentácie Slováka pomohol v období dualizmu nástup a popularita karikatúr, ktoré predstavovali „*zhustený stereotyp*“ (Dudeková, 2012: 8-9). Na prelome 19. a 20. storočia sa Detva a jej obyvateľstvo stáva symbolom slovenskosti a detviansky ekvivalentom ku slovenskému. Význam regiónu je deklarovaný aj tým, že po mestečku spod Poľany a jeho obyvateľoch dostal pomenovanie spolok slovenských študentov v Prahe.²¹ Na Národopisnej výstave československej v roku 1895 sa objavili mnohé detvianske prvky, ako emblematické znaky slovenskej kultúry a národnosti. Činnosťou hlavne Pavla Socháňa a Dušana Jurkoviča sa s Detvou zoznámilo širšie vedecké, umelecké, ale i laické obecnstvo. To sa oboznámilo s detvianskym tradičným odevom, predmetmi dennej potreby či s ukážkami výrobkov a kultúrneho bohatstva regiónu. Čoraz významnejšie sa do povedomia verejnosti dostávalo Podpoľanie a Detvan bol častejšie zobrazovaný ako archetypálny Slováka. I preto sa detvianske kríže v 30. rokoch 20. storočia stali ozdobou symbolického cintorína obetí Vysokých Tatier a región Podpoľania opako-

20 Bližšie: Darulová, 2006: 98.

21 Spolok bol založený v roku 1882.

vane inšpiroval slovenských maliarov ešte do polovice 20. storočia.²² Detva si v mezivojnovom období našla svoje pevné miesto aj v kinematografii ako symbol jedného z najtradičnejších regiónov Slovenska. Fotograf Karol Plicka sa k nej vracal ako k motívu svojich fotografií, ale aj pri nakrúcaní prvých filmov (napr. *Zem spieva*, 1933). K utvrdzovaniu paralely detvianske – slovenské (tradičné) pomohli aj divácky atraktívne a navštevované Folklorne slávnosti pod Poľanou organizované v Detve od roku 1966. Podobné prepojenie možno vidieť aj pri obľúbených cigaretách „Detvách“, ktoré patrili medzi najrozšírenejšie hlavne vďaka nízkej cene. Za zmienku stoja tiež znaky detvianskeho odevu (krátka košeľa, široký opasok, nízky klobúk) a fenotypu (spustené vrkoče – „kečky“) hlavných postáv kultovej animovanej rozprávky *Maťko a Kubko*. Až tu možno nájsť odtlačok fenoménu Detvy a jej prívlastkov do kultúry 20. storočia.

TVORCOVIA A ŠÍRITELIA OBRAZU DETVANA

Podpoliansku krajinu a najmä jej svojrázne obyvateľstvo ako prvý umelecky stvárnil a preslávil príslušník štúrovskej generácie Andrej Sládkovič. V jednej zo svojich najslávnejších básnických skladieb vytvoril romantický prototyp a vzor Slováka, pre ktorého si vybral obyvateľa z Podpoľania. Lyricko-epická skladba *Detvan* prezentovala ideálnu postavu silného, spravodlivého a dobrosrdečného Slováka. Hlavná postava – Martin Hudcovie, rodiaca sa pod autorovým perom v rokoch 1845 až 1847 – reprezentuje všetky dobré vlastnosti romantického hrdinu. Jej interpretácia na historickom pozadí príbehu o spravodlivom kráľovi Matejovi (Korvínovi) vytvorila o Detvanoch solídny základ pre ich ďalšiu pozitívnu stereotypizáciu. Obraz vznikol v koncepcii romantického diskurzu národných hnutí, ktorý spĺňa funkciu národno-reprezentatívnych symbolov prerastajúcich až do súčasnosti (Krekovičová, 2005a: 14). Vďaka Sládkovičovmu dielu sa detviansky (podpoliansky) kroj stal symbolom národného odevu. Detvianske charakteristické atribúty – valaška, široký opasok či fujara boli prepájané s národnými – zbojníctvom, pastierstvom či Jánošíkom (Škvarna, 2004: 108–109).

Príbuzné predstavy o Detve a jej obyvateľoch vyplývajúce z romantickej literatúry, ktoré vykreslovali Detvanov ako ideálnych Slovákov, sa postupne odtláčali aj do ďalších žánrov. Podobný obraz ponúkajú napríklad cestopisné pamäti Rudolfa Pokorného, Františka Slámu a Boženy Němcovej. Tá po dnešnom Slovensku cestovala v polovici 50. rokov 19. storočia. Jej interpretácia krajiny a obyvateľstva bola publikovaná v časopise *Živa* v roku 1859. Němcová pritom Detvu nikdy nenavštívila, ale do svojho cestopisu ju zaradila ako ukážku pripravovanej ďalšej cesty „*vyjítzdku přes Dětvu na Lučenec*“, ktorej sa však už nedožila. Genézu svojho obrazu okolia Zvolena opísala svojmu slovenskému spolupracovníkovi Gustávovi Kazimírovi Zechenterovi-Laskomerskému: „*Podala jsem stručný přehled celé stolice, řídíc se v tom dílem co jsem sama viděla, dílem od Vás a p. Chalupky slyšela a některé věci jsem použila z Zipsera a Čaploviče*“ (Haluzický, 1952: 252, 287).

Vo vlne doznievajúceho romantizmu publikoval v roku 1876 časopis *Orol* článok detvianskeho kaplána, spisovateľa a redaktora Andreja Truchlého-Sytnianskeho. Rodák zo Svätého Antola bol v 70. rokoch 19. storočia jedným z najvýznamnejších slovenských redaktorov a vydavateľov beletristických diel. Vo svojej literárnej práci sa

²² Diela napr. Miloša Alexandra Bazovského – „*Lazník*“ alebo Martina Benku „*V spurnom kroku*“.

však úzko prikláňal k už prekonanému romantizmu. V kontexte tejto orientácie napísal aj spomínaný článok o svojom aktuálnom pôsobisku (Mráz, 1945). Na prelome 19. a 20. storočia sa o Detve čitateľa mohli dozvedieť aj z viacerých encyklopedických diel (Dětva, 1893: 427; Gyetva, 1895: 409; Gyetva, 1913: 166; Chrástek, 1862: 153–154). Tie vo svojich heslách prinášali nielen základnú charakteristiku geografických podmienok, ale napríklad *Riegrov Slovník naučný* (1862) a *Ottův slovník naučný* (1893) rozvíjali romantizujúcu interpretáciu regiónu a jeho obyvateľov. Druhý menovaný slovník vznikajúci v 90. rokoch 19. storočia nekriticky preberal závery jednak od B. Němcovej, ktorá „*život a mravy Dětvanů líčí pěkně a věrně*“, a rovnako aj od A. Sládkoviča, ktorý „*vybral si odtud postavy k své básni*“. Interpretácia romantických autorov teda silne inšpirovala náučný slovník vznikajúci až po niekoľkých desaťročiach.

Reprezentácia Detvy a jej obyvateľstva bola z nového, vedeckého hľadiska deskribovaná v diele o etnografickom bohatstve regiónu, ktoré priniesol Ján Ferienčík na stránkach *Slovenských novín* z roku 1893. Spisovateľ a publicista, ktorý v Detve ako dieťa strávil niekoľko rokov, vypracoval rozsiahly materiál o Podpoľaní a jeho obyvateľstve pre spomínané periodikum, v ktorom pôsobil ako redaktor. V rovnakom roku vyšiel aj článok od Petra Tomkuljaka v časopise *Tovaryšstvo*. P. Tomkuljak pôsobil ako farár v Detvianskej Hute v rokoch 1878 až 1893. Na túto chudobnú a od svojich spolupracovníkov odrezanú farnosť sa dostal za trest pre svoju slovenskú publicistic-kú a organizačnú činnosť. Podpoľianskemu regiónu sa v článku na stranách časopisu *Slovenské dielo* venoval akademický maliar Emil Pacovský (1910). Umelec pochádzajúci zo vzdelanej rodiny úradníka ako absolvent Akadémií výtvarných umení pôsobil v rokoch 1901 až 1907 na Slovensku. Detvu navštívil prvýkrát ako 22-ročný spolu s Jaroslavom Augustom. Podpoľanie si obľúbil a často ho prezentoval vo svojej tvorbe, v ktorej oživoval romantickú ideu diela A. Sládkoviča. Detvanov považoval za prototyp Slovákov, ktorí však pod vplyvom modernizujúcej sa doby už aj na roztratených lazoch „*vymierajú*“, teda globalizujú.²³

Do Detvy bol najskôr kaplánom Medveckým pozvaný J. Augusta, ktorý priviedol na Podpoľanie E. Pacovského. Oboch tento kraj tak nadchol, že postupne s nimi prichádzali ďalší mladí kolegovia – najmä z Mníchova a Prahy.²⁴ Maliari mali v úmysle založiť detviansku maliarsku kolóniu, podľa vzoru podobných dobových projektov na západe Európy. Detvu preslávila spoločná moravsko-slovenská výstava v Hodoníne v roku 1902 a o rok neskôr výstava uhorsko-slovenských maliarov v Žiline, tie však na vytvorenie výtvarného združenia v Detve nestačili (Hapák, 1986: 393). Táto snaha však položila základy pre založenie *Grupy uhorskoslovenských maliarov*. Mladým autorom, žiaľ, na Podpoľaní nepriali pri ich tvorbe podmienky. Okrem chýbajúcich ateliérov im prácu znepríjemňovali aj nevyhovujúce podmienky ubytovania, nedôvera zo strany obyvateľov a miestnych úradov (Pisoň, 1969: 168).

Región a jeho históriu, obyvateľstvo, kultúru a zvyky najkomplexnejšie študoval už spomínaný detviansky kaplán Karol Anton Medvecký. Rodák z oravskej Dolnej Lehoty absolvoval teologické štúdium v bohosloveckom seminári v Banskej Bystrici

23 Citované podľa článku Janka Alexyho v bližšie neidentifikovanom periodiku: J. A. *Umelec objavuje Detvu*. Uložený v Archíve Slovenskej národnej galérie, fond Emil Pacovský, V. Tlačený materiál, sign. 11 C 46.

24 Podpoľanie navštívili a maliarsky tu tvorili aj Ludvík Strimpl, Oto Otmar, Otakar Vaňáč, August Satra, Otakar Štáfl, Hans Mach, Joža Úprka, Miloš Jiránek a Antonín Brunner.

V nedeľu pred kostolom. Obraz Jaroslava Augustu z roku 1900. Dielo pochádza zo zbierok SNM v Martine, ev. č. KH-823.

a v roku 1899 bol vysvätený za kňaza. Jeho prvým pôsobiskom bola Detva, kde strávil dva roky a tento pobyt ho inšpiroval k napísaniu monografickej práce o dejinách a národopise ľudu na Podpoľaní. Publikáciu tvoril za povzbudzovania a vedenia svojho mentora a učiteľa Andreja Kmeťa a kniha vyšla v roku 1905 (Medvecký, 1905).²⁵ Ako kaplán sa nakrátko ešte raz vrátil na Podpoľanie, keď v Detsvianskej Hute pôsobil v roku 1903. S nálepkou „pansláv“ mal v podpoľianskom kraji pri svojom druhom pôsobení problémy so svojím farárom Antonom Kúdelkom:

Zlý osud hnal ma na Detsviansku Hutu. Princípál, bárs kedysi môj per-tu priateľ, požiadany o to z biskupskej kancelárie, zachádzal so mnou ako s trestancom. Zakázal mi s kýmkoľvek vonkajším, či domácim sa rozprávať. Pre moju prvú, tam povedanú kázeň, ma znosil pred ľuďom ako malého žiačika, takže som bol za krátky čas tamjšieho utrpenia nervove úplne zničený. (...) Odchod z Huty bol mi ovšem vykúpením. (Medvecký, 1935: 46-47)

²⁵ Okrem toho o Detve napísal niekoľko kratších prác: Medvecký, 1901: 144–152; Medvecký, 1907: 367–375; Medvecký, 1913.

Mladý kňaz prežíval spomínané peripetie i preto, že vo svojej národopisnej práci sa venoval téme obyvateľstva spod Poľany, čím neustále pozitívne predstavoval slovenskú kultúru a tradície, čo nekorešpondovalo so štátnym, maďarským, videním súvislostí, s ktorým bol stotožnený aj farár Kúdelka.

Medveckého vášeň k histórii sa prejavovala už počas študentských rokov, keď vynikal v osvetovej, zberateľskej a literárnej práci. Patril medzi najaktívnejších členov Muzeálnej slovenskej spoločnosti, kde úzko spolupracoval práve s jej predsedom Andrejom Kmeťom. Svoju etnografickú a zberateľskú činnosť zúročil pri tvorbe spomínanej monografie (Golian, 2015: 358–360). O svojej práci po 30 rokoch ako čerstvý šesťdesiatnik napísal:

Detviansky ľudový život ma od prvopočiatku okúzľoval a robil som si o mojich pozorovaniach usilovne poznámky, ktoré som neskorej spracoval v monografii Detvy. Tisíc kusový náklad sa za rok rozpredal. Obecenstvo dodnes súri II. vydanie tejto prvej, ilustrovanej, väčšej knihy slovenskej. V jadre dobrý, úprimný, zbožný a umeniamilovný detviansky ľud ostáva mi i po desaťročiach predmetom mojej zvláštnej lásky, s ktorou neprestávam jeho ďalšie osudy sledovať. Čím väčšia bola moja úradná zamestnanosť, tým intenzívnejšie som pracoval a len po nociach napísal som spomenutú už „Detvu“. (Medvecký, 1935: 31)

Čitatelia sa druhého vydania Detvy už za života Medveckého nedočkali. Reprint jeho monografie sa objavil až po 90 rokoch od prvého vydania.²⁶

Ukážku pozitívnych vlastností detvianskeho obyvateľstva prinieslo beletrizované dielo Ľuda Zelienuku *Detvianska nátura* (1961). Hoci dielo bolo výrazne mladšie ako ostatné literárne pramene, autor sa v ňom retrospektívne vracia do obdobia prelomu 19. a 20. storočia. Pri jeho interpretácii však musíme byť opatrní, lebo nejde o odborný text a – ako autor sám priznal vo svojom rozprávaní: „*kde-tu dačo pridral, alebo ubral, ako je to už zvykom v rozprávaní ľudových rozprávačov*“ (Zelienka, 1961: 217). Prelomu predminulého a minulého storočia sa dotýkajú aj citované výpovede Detvanov publikované jednak v Medveckého *Monografii* a podobne aj v obecnej publikácii J. Zemka z roku 1988. Spomienky detvianskeho obyvateľstva dopĺňa aj vlastný výskum miestnych pamätníkov metódou *oral history*.

Spomínané pramene vznikali spravidla pod silným pozitívnym dojmom z krajiny pod Poľanou a jej obyvateľov. Autori, ktorí z kraja pochádzali, alebo v ňom pôsobili, navštívili, či dokonca písali o ňom bez osobnej skúsenosti, sa s Detvanmi stotožnili ako so „svojimi“. Preto v mnohých z nich nachádzame silne pozitívnu stereotypizáciu a šírenie kladného obrazu o Detve.

Diametrálne odlišný obraz podpoľianskeho obyvateľstva prezentoval na konci 80. rokov 19. storočia bývalý zvolenský podžupan a poslanec uhorského parlamentu za liberálnu stranu Béla Grünwald. Ten bol z hľadiska slovenský národovcov hodnotený ako jeden z najprísnejších „maďarizátorov“, vo svojej národnostnej a politickej orientácii netoleroval žiadne nemaďarské jazykové, kultúrne či vzdelávacie aktivity. Bol hlavným iniciátorom zrušenia Matice slovenskej a zakázania činnosti troch slovenských gymnázií. Na druhej strane bol zasa istou skupinou v maďarskom prostredí označovaný za „pansláva“, pretože jeho matka bola Slovenka (Krekovičová, Panczová, 2013: 51). Asi aj preto vo svojich hodnoteniach vystupoval ešte kritickejšie a prí-

²⁶ Medvecký, 1995.

snejšie ako jeho etnicky a hlavne politicky spriaznení spolupracovníci. Slovenské obyvateľstvo plánoval komplexne asimilovať s maďarským, a preto sa jeho meno stalo synonymom násilnej maďarizačnej štátnej politiky (*Horný vidiek – Felvidék*, 2014: 14–20). Na zasadnutí Štatistického a Národohospodárskeho výboru Maďarskej akadémie vied 22. marca 1887 prezentoval svoju prednášku o Zvolenskej župe. Tá bola publikovaná v diele *Megyei monografiák*, v ktorom svojou kritickou optikou hodnotil zaostalosť Slovákov (Grünwald, 1891: 3–7). Tento typ obrazu „cudzieho“ Podpoľania má znaky predsudku s prvkami antipatie, ktorého súčasťou sú mnohé zaujaté generalizácie s emotívnym podtónom (Krekovičová, 2005b: 56–57). V charakteristike zvolenského podžupana sa stretávame dokonca s prejavmi diskriminácie, ktoré spolu so stereotypizáciou a vytváraním predsudku úzko súvisia (Krekovičová, 2005a: 12).

Šíreniu správ, obrazov a stereotypov výrazne pomohol nástup nového média, ktorým bola tlač. Popri nej pomáhala tvorbe a prenikaniu na verejnosť literatúra, najmä beletria, stále populárne cestopisné práce a etnografické, resp. národopisné štúdie, ktoré sa snažili prinášať vedecké závery. Tvorbe stereotypov pomáhali aj politické aktivity – písomné a ústne prejavy, využívajúce najčastejšie predsudky, čo bol nakoniec aj prípad detvianskeho obrazu (Dudeková, 2012: 10).

„DETVA NIE JE DEDINA ... DETVA JE KRAJ!“²⁷

Jedna z najčastejšie tematizovaných súčastí detvianskeho obrazu bola krajina, v ktorej Detva a jej lazy ležia. Roztratené samoty – lazy na hornatých svahoch vyhasnutej sopky fascinovali mnohých cudzincov i miestnych rodákov. Hornatý kraj ako dominantnú charakteristiku Detvy zvolil rodák z neďalekej Očovej Matej Bel (1736). Končiny slávnej Poľany prepájali Belovu rodnú dedinu s centrom podpoľianskej lazovej oblasti a autor ju označil za takú rozľahlú, že nie je celkom známa ani miestnym obyvateľom (Bel, 1736: 374). Roztratenosť a vzdialenosť jednotlivých usadlostí prezentoval ako tradičné vlastnosti regiónu a miestneho spôsobu života. Charakteristika oblasti Podpoľania z tretej dekády 19. storočia podľa Jána Čaploviča (1997) predstavovala Detvu ako najľudnatejšie trhové mestečko vo Zvolenskej stolici. Rastúcu populáciu a jej charakteristickú sídelnú štruktúru Čaplovič popísal ako kraj, kde „*polovica je rozložená po úbočiach na lazoch, kde majú všetci gazdovia pozemky okolo svojich domovov*“ (Čaplovič, 1997: 31).

Romantický obraz o Podpoľaní sa formuje v období, v ktorom sa objavuje literárny záujem o región a kde tkvejú i korene neskoršieho odborného záujmu. Po svojej štvrtej ceste po Slovensku v roku 1855, počas ktorej navštívila okolie Zvolena, opisovala Detvu a jej lazy, hoci sa tam nezastavila, aj Božena Němcová (1859). Spisovateľka sa vo svojom opise venovala miestnemu riedko osídlenému regiónu: „*místa na sklonku vrchu, vykolčená, zoraná; na každom lazú, obyčejne uprostred polí, jsou chýže, v nichž bydlí sedláci, každá rodina pro sebe. Roztroušená ta stavení velmi pěkně vyhlížejí*“ (Němcová, 1859: 2). Němcovej interpretácia detvianských lazov spolu s jednoducho žijúcim obyvateľstvom pôsobila romanticky. Jej podanie reality bolo však silne literárne a dobovo podfarbené, o každodennom neľahkom živote obyvateľov sa autorka nezmieňovala. Podobne romantizujúci obraz o Podpoľaní nachádzame v rukopisnom diele, v študentskom časopise *Venec*, kde autor Maximilián Hudec zdô-

²⁷ Pacovský, 1910: 232–233.

Samoty (lazy). Obraz Otakara Štáfla. Zdroj: Dětva. Cyklus obrazů O. Štáfla z uherského Slovácka (1913). Praha, Politika.

razňoval až kráľovskú dominanciu pohoria Poľany. Pod týmto masívom podľa slov autora leží „na rovinke, a to práve na prostriedku” mestečko s vyše 100 slamenými domčekmi. Hudec vo svojej charakteristike priradil Detve titul najkrajšieho mesta (Hudec, 11–12). V podobnom duchu, determinovanom dobou a štylizovanom v exaktnom jazyku, bola charakteristika podpolianskej krajiny v Riegrovom naučnom slovníku (1862). V ňom bolo o mestečku uvedené, že sa „skládá z roztroušených laz čili osamotněných domů a hospodářských s příležitostmi zahradami, rolemi a lukami, jež na místě vyrubaných pralesů povstaly“ (Chráspek, 1862: 153–154).

O roztratenom osídlení Podpoľania sa bez prílišného citového podfarbovania, no pod vplyvom pozitívnych dojmov vyjadril na prelome 19. a 20. storočia aj Némcovej krajan maliar E. Pacovský (1910): „*Detva nie je ani dedina, ani mestečko, ani mesto, ale Detva je kraj!*” Podľa mladého umelca tak veľa Detvanov nemohlo obývať „*chalupami nebo domky úzce vymezené a omezené oblasti*“. Pacovský takto predstavil lazničke obydlia rozložené na poliach a pastvinách pod rozľahlou Poľanou. Detvu vykreslil ako veľkú dedinu s dvoma námestiami, z ktorých jedno určovali dva rady domov hlavnej ulice a druhé, menšie, sa nachádzalo pri kostole. Cesty cez celé mestečko podľa Pacovského neboli nikde dláždené a počas dažďov prinášalo ich blato mierne komplikácie a v čase sucha zasa prach podobný „*tomu saharskému*“ (Pacovský, 1910:

232–233). Detvu predeľoval potok, ponad ktorý boli postavené drevené mosty. Tie často nevydržali nápor mohutnej vody topiacej sa z vrchov Poľany či počas dlhotrvajúcich dažďov. Voda v potoku na prelome 19. a 20. storočia už pitná nebola, keďže si k nemu našli svoju cestu potôčky hnojovky a močovky z okolitých dvorov.

„DETVANIA [SA] Z OHLADU OBYDLIA NA DVOJE DELIA, TOTIŽ NA MEŠŤANOV A LAZNÍKOV“²⁸

Pri obraze detvianskeho obyvateľstva nachádzame dva základné rozdiely, ktoré boli determinované odlišným spôsobom života na Podpoľaní. Menšia, avšak vplyvnejšia časť obyvateľstva žila v rastúcom centre regiónu, v mestečku Detva. Tá početne väčšia bola usadená na roztratených lazoch, ktoré nemali s modernizujúcim sa mestečkom úzky kontakt. Rozdiely medzi oboma skupinami obyvateľstva zostávali hlboko vryté v mysliach obyvateľov Podpoľania ešte v rokoch prvej Československej republiky. Vtedy ešte stále chodievali obyvatelia z lazov do detvianskeho kostola bosí a pri farskej studni si umývali svoje špinavé nohy. Obyvatelia mestečka pozerali s istou dávkou opovrhnutia na týchto zvláštnych ľudí, ktorí si nemohli dovoliť kúpiť ani sviatočné topánky (N. Krnáčová, osobná komunikácia, 3. novembra 2013).

Cudzinci, ktorých inšpiroval detviasky prototyp človeka, nachádzali jeho verný obraz v populácii na roztratených lazoch, v mestečku sa už vytrácal. Pôvod základných rozdielov medzi obyvateľmi mestečka a lazníkmi sa už v poslednej tretine 19. storočia odôvodňoval na základe geografických diferencií regiónu: „*Detvanské obyvateľstvo delí sa na dve hlavné časti; jedna z nich žije v mestečku samom, druhá, ale síce počtom oveľa silnejšia, v jednotlivých, medzi horami roztratených domoch, tak zvaných lazoch*“ (Detva, 1869: 282). Mentálne rozdiely medzi dvoma typmi Podpoľancov tematizoval M. Hudec. Lazníci žijúci v domčekoch v horách pôsobili dojmom divších, neohrabaných ľudí žijúcich celý život bez kontaktu s ľuďmi z iného ako svojho prostredia. Podľa autora sú mladí muži žijúci na lazoch chránení od práce v lesoch, a dokonca nie sú vystavení ani žiadnej práci na domácom hospodárstve. S touto ochranou pred fyzickou námahou podľa slov autora súvisí vysoký vzrast Detvanov. Tu sa už s autorom dá súhlasiť len veľmi ťažko, aj pre to, čo sa o práci detí dozvedáme z iných prameňov o miestnej populácii. Hudec sa bližšie nevenoval obrazu obyvateľov mestečka, uviedol len príklad rozdielu v štruktúre bývania, kde „*sa Detvania z ohľadu obydľia na dvoje delia, totiž na mešťanov a lazníkov*“ (Hudec: 21). Načrtnuté rozdiely medzi lazmi a Detvou, ale i medzi jednotlivými osadami navzájom, vznikali na základe odlišných prírodných podmienok.²⁹

Prírodnými rozdielmi v krajine a v spôsobe obživy sa medzi „Detvanmi“ a „lazníkmi“ prehlbovalo vzájomné rozdelenie. Obyvatelia mestečka sa postupne nadradovali nad ľuďmi z lazov a časom sa pomenovanie *lazník* spájalo s negatívnou konotáciou či dokonca sa stalo pejoratívom. Lazníci zostávali v očiach obyvateľov mestečka „divokí a svojskí“, čo potvrdzuje aj miestna ľudová slovesnosť demonštrovaná v piesňach, ktoré sa v Detve ešte dnes uchovali v kolektívnej pamäti: „*Detvan som ja Detvan s lazníci kamarát, keď chytím lazníka, hodím ho o garád.*“ Na druhej strane lazníci,

²⁸ Hudec: 21.

²⁹ Niektoré lazy vznikli vo vysokých nadmorských výškach (Biele Vody 1 010 m.n.m., Vrch Slatina 955 m.n.m.), zatiaľ čo podmienky Detvy boli výrazne priaznivejšie (okolo 400 m.n.m.). Celkovo na prelome 19. a 20. storočia tvorili lazníci až 72 % všetkých obyvateľov na Podpoľaní (Pisoň, 1969: 154).

najmä majitelia rozsiahlych gazdovstiev, pozerali na obyvateľov mesta ako na *chudobu*, až do takej miery, že nimi opovrhovali. Z týchto dôvodov ešte do začiatku minulého storočia boli nemysliteľné sobáše, ktoré by prepájali obe skupiny Podpoľancov (V. Hojčová, osobná komunikácia, 30. januára 2014).

Spôsob života lazníka predstavoval v niektorých prípadoch až neprekonateľnú bariéru na ceste k prijatiu hrdými detvianskymi gazdami. Viaceré opisy života na lazoch dokazujú, že obyvatelia samôť neraz zdieľali svoje obydlie s hospodárskymi zvieratami. Tento jav bol rozšírený najmä v zimných mesiacoch, keď v maštaliach ohrozovali život mláďat a osôh z chovu zvierat najmä silné mrazy: „*V izbe drží Detvan sliepky cez zimu, aby vraj vajcia niesly a v mnohých domoch i v izbe chovajú svine, totiž dávajú im len tam žrať; okotenu ovcu i s jahňatom donesie Detvan do izby a tam ju drží za niekoľko dní. Potom nie div, že v niektorej takejto izbe jesto blata na prst*“ (Ferienčík, 1893a: 3). Z citovaných opisov vyplýva, že jednoduché detvianske obyvateľstvo uprednostňovalo potreby vlastného hospodárstva pred kultúrnejšou formou bývania, ktorú praktikovala moderná spoločnosť.

I napriek vzájomnému odsudzovaniu a napätiu medzi oboma typmi Detvanov sa práve lazníci stávali symbolom Podpoľania a ich „nepoškrvnená krajina a duša“ lákala k záujmu o Detvu. K. A. Medveckému v pamäti utkveli „*originálne typy lazníkov*“ a „*lasy sa stali okúzľujúcim svetom*“, na ktorý spomínal celý svoj život (Medvecký, 1935: 33). Tento kraj sa teda stával lákadlom pre vzdelancov z najrôznejších odvetví či pre zvedavcov a cestovateľov.

„... ŽIJE SI NÁŠ LUD SLOVENSKÝ, LUD DOBRÝ, LUD ŠPATNOKRÁSNY, LUD SVIEŽI, SILNÝ“³⁰

Obraz Detvy a jej obyvateľov bol častou témou autorov dobového slovenského diskurzu. Už rozdielnosť Podpoľancov, hrdých mešťanov, a ich susedov z okolitých roztratených lazov, mnohokrát nevzdelaných, tvrdo pracujúcich roľníkov, pastierov, sklárov či drevorubačov, vzbudzoval u prichádzajúcich návštevníkov údiv (Pacovský, 1910: 233). Zidealizovaný obraz Detvana sa zrodil v básnickej predstavivosti Andreja Sládkoviča v postave *Martina* (Sládkovič, 1919). Pri návšteve Detvy spozoroval „*statných a sebavedomých Detvanov*“, pri ktorých si spomenul na povesti o ich statočnosti. V Detvanoch videl stelesnené „*Štúrove slová o ľuďe, ktorý si zachoval starodávne zvyky a pôvod*“. Ľudová kultúra mala nenahraditeľný význam pre formovanie obrazu Slovenska a Slovákov v 19. storočí. Aj preto bola detvianska ľudová kultúra ústrednou témou ďalších interpretácií. Sládkovič súčasne literárne oživil staršiu povesť o účasti mladých Slovákov a Srbov, ktorí tvorili významnú časť Čierneho pluku kráľa Mateja Korvína (Kleinschnitzová, 1928: 204–212). Tento mýtus pripísal rodákovi z Detvy, čím zdôraznil svoju snahu o heroizáciu miestneho ľudu žijúceho v nedotknutej prírode. Hrdina z lyricko-epickej básne vydané v roku 1853 sa v nasledujúcich rokoch stal zdrojom posily vlasteneckého nadšenia mládeže a báseň jedným z najdôležitejších štúrovských diel.

Účasť Detvanov v Čiernom pluku sa následne objavovala v ďalších dielach romantizujúcej literatúry. O to zvláštnejším je však fakt, že obyvatelia z Podpoľania boli takto opisovaní aj v encyklopedickom diele Riegrovho slovníka naučného (1862): „*kr. Matiaš Korvin do čierneho sboru (legio nigra) svého větším dílem mužstvo okolí Dět-*

30 Truchlý, 1876: 150.

vanského prijímal“ (Chrástek, 1862: 153). Autorom hesla v slovníku bol profesor cirkevných dejín banskobystriického kňazského seminára, prvý tajomník Matice slovenskej a významný slovenský biograf druhej polovice 19. storočia Michal Chrástek. Ešte zarážajúcejšie je však prebratie tejto informácie do Ottovho naučného slovníka (1893), ktorý bol vydaný o 30 rokov neskôr: „z nich vybíral si Matáš Korvín svou loveckou družinu a doplňoval svůj černý pluk (legio nigra).“ (Dětva, 1893: 428). Do spomínanej romantickej kategórie prameňov možno zaradiť článok publikovaný na stránkach časopisu *Obzor* (1869). V ňom bola táto informácia dokonca uvedená ako doplňujúci historický fakt k charakteristike detvianskeho obyvateľstva, čím autor článku odôvodnil odvahu a silu miestnych mužov.³¹ V literatúre bol Čierny pluk viažuci sa k Detve oživovaný ešte v 80. rokoch 19. storočia rukou Svetozára Hurbana-Vajanského (1884). Vo svojej krátkej básni si povzdychol veršom: „Kedy osvobodí, Boh slovenské ruky, kedy Detva zrodí pre nás Čierne pluky?“³² (Hurban-Vajanský, 1884: 53). Vo verši však možno hľadať skôr akési oživovanie romantickej tradície, ktorá sa z dobovej literatúry už vytratila.

Aj pre tieto oživované príbehy sa Sládkovičov hrdina Martin Hudcovie ako romantický prototyp Detvana viazal k výraznejšiemu ľudovému hrdinovi – Jurajovi Jánošíkovi. Podľa tradovaných povestí sa nejaké obdobie svojho života v lesoch Poľany ukrýval so svojou družinou aj tento slávny ľudový hrdina. Pri úteku z Liptova na Gemer do Veporských vrchov údajne „zašvihol“ aj na Poľanu (Tomkuljak, 1893: 213). Podľa spomienok bol u obyvateľstva tento hrdina veľmi obľúbený: „Detvanov hrdina je Jánošík. Tohoto spomína všade a často prirovnáva seba ku nemu. O Jánošíkovi bude rozprávať celý deň a vždy nové a nové veci. Vie, kde má poklady zakopané, pozná dľa mena všetkých jeho kamarátov a vie jako sa pokladov Jánošíkových možno zmocniť“ (Ferienčík, 1893b: 1).

Detvania sa teda sami stotožňovali s romantickým hrdinom, v ktorého idealizovanom obraze radi videli seba, ako príklad vzoprenia sa voči nespravodlivosti. Jánošíkovský mýtus bol v spoločnosti vedome živý, heroizovaný a stotožňovaný s národným hrdinom Slovákov. Zbojnicky kapitán sa stal autoidentifikačným znakom obyvateľstva spod Tatier spojeným s rozšíreným kultom chudoby.³³ Detvania sa sebaidentifikovali ako „hôrni chlapci“, dobre známi z mnohých tunajších rozprávok, povestí a piesní. Príbuznou charakteristickou vlastnosťou Detvana bol tvrdý život a podmienky obživy, s čím sa miestny obyvateľ dokázal vyrovať len ako človek plný hrdosti a mužnosti, ku ktorému patrila aj potreba vzopreniu sa panskej moci. K týmto črtám sa pridávala aj ďalšia detvianska charakteristika, ktorou bola šikovnosť a umnosť, spojená so zmyslom pre humor. Najväčším výkonom v živote Podpoľancov bolo „prejsť cez rozum“ zvolenským pánom (Pisoň, 1969: 159).

Idealizovaný obraz ľudu z Podpoľania predstavil aj Andrej Truchlý-Sytniansky (1876), ktorý sa odvolával najmä na dielo Andreja Sládkoviča. Romantický obraz kraja a jeho obyvateľov bol vtedajším detvianskym kaplánom prezentovaný ešte v polovici 70. rokov 19. storočia: „A v tých dolínkách a v tých dedinôčkach, ktoré tvoria vospolne matičku Detvu, žije si náš ľud slovenský, ľud dobrý, ľud špatnokrásny, ľud

31 Význam „Čierneho sboru“, ktorý „pozostával výlučne z mužstva povyberaného“ z Podpoľania bol zvýraznený doplňujúcou informáciou, že „iba potom šiel do boja, keď nebezpečie porážky nastávalo, aby dal veciam lepší obrat“ (Dětva, 1869: 282).

32 Podčiarknuté v origináli.

33 Tento obraz bol naďalej rozširovaný po vzniku Československej republiky a najmä po roku 1945 v kontexte ideológie presahujúcej do vznikajúcej kultúry (Krekovičová, 2005a: 73).

svieži, silný“ (Truchlý, 1876: 150). Tu možno vidieť už etablovaný obraz o Detvanoch ako o jednoduchých ľuďoch pochádzajúcich z lona panenskej prírody v podhorských oblastiach, ktoré ich vychovali k dobrému a spravodlivému životu.

Ďalšou vlastnosťou tradične pripisovanou Podpoľancom bola ich naviazanosť na rodný kraj. Podľa Petra Tomkuljaka (1893) sa Detvan „*húževnato drží svojej domoviny*“. Ako dôkaz pre svoje tvrdenie použil skutočnosť, že vo víre silného vystaňovalectva sa z Podpoľania do zámoria vystaňovalo za prácou len veľmi málo ľudí. Priznáva, že Detvania sa vystaňovali do iných stolíc za prácou, ale neodišli z Uhorska. Okrem tejto vernosti vlasti boli podľa autora obyvatelia Podpoľania naviazaní na svoje náboženstvo, čo autor dokladá starým prísloviem: „*Ukiaz Detvanovi zástavu a zavedieš ho i do Jeruzalema*“ (Tomkuljak, 1893: 212). Tomkuljak sa zmieňuje zrejme aj o náboženských púťach z Podpoľania do vzdialenejších pútnických miest v Poľsku, do Krakova a Čenstochovej. Najčastejšie však Detvania chodili na mariánske pútnické miesto na Starých Horách.³⁴

Zbožnosť podpoľianskeho ľudu podľa J. Ferienčíka (1893a) paradoxne umocňovala roztratenosť lazov a ich vzdialenosť od farského kostola. Hoci boli Detvania často charakterizovaní ako zbožní ľudia, ich prežívanie viery malo aj svoju odvrátenú tvár: „*Lud je to ináče nábožný, do kostola chodieva rád, ale hovorí sa, že i tam rozmýšľa o tom, ktorá ovca je najtučnejšia v susedovom salaši. Cez pôst zhromažďujú sa pod krížom a spievajú nábožné piesne. Detvan nepozná inej viery okrem katolíckej a židovskej. Ostatné kresťanské viery sú u neho nie kresťanstvom*“ (Ferienčík, 1893a: 2). Na Podpoľaní (na území detvianskej farnosti) sa vyskytoval len minimálny počet nekatolíkov, a teda Detvania neboli konfrontovaní s náboženským napätím, čo súviselo s minimálnym výskytom zmiešaných manželstiev v Detve (Golian, 2014: 285–286).

Obyvatelia z Podpoľania boli v dobovom slovenskom diskurze reprezentovaní ako silní ľudia, ktorých zocelil nehostinný rodný kraj. Podľa slov miestneho duchovného P. Tomkuljaka (1893) dokázali prekonať pohromy ako kolektívne, tak i tie osobné: „*Vrba je len vrba. A keď ju zotnú, ona predsa vyháňa a rastie*“. Vytrvalosť Podpoľancov bola dopĺňaná šikovnosťou a dôvtipom, ktorým sa dokázali sami úspešne brániť na súdoch. Tomkuljak si všimol aj podpoľiansku praktickosť a zručnosť, podľa ktorej im nebola cudzia žiadna robota, „*čo chytí do ruky, to spraví*“ (Tomkuljak, 1893: 212). To bola vlastnosť, vďaka ktorej boli úspešní nielen v remesle, ale i v armáde (často zdôrazňovaná účasť Detvanov v Čiernom pluku).³⁵ Autor tejto charakteristiky svoju pozornosť sústredil aj na ženské pokolenie, kde okrem šikovnosti v hospodárstve pochvaľuje najmä umenie ich pradenia, tkania a vyšívania. Umelecké sklony si autor všimol aj pri tvorbe ľudových piesní, ktorými reagovali na rozličné životné situácie.

Podobne pozitívne vlastnosti, *vytrvalosť a odolnosť*, boli pripisované všetkým Slovanom žijúcim v Uhorsku už od začiatku 19. storočia. Tu sa objavuje ďalšia pozitívna národno-identifikačná vlastnosť detvianskeho obyvateľstva.³⁶ Detvania sa vo svojich svojráznych podmienkach sformovali do špecifickej etnografickej skupiny, ktorú bo-

34 Jej popis zo začiatku 20. storočia nachádzame: Zelienska, 1961: 71–76.

35 Tomkuljakova charakteristika Detvana je veľmi blízka vykresleniu pozitívnych vlastností Slovákov v interpretácii Eleka Fényesa v diele *Statistik des Königreichs Ungarn* z roku 1843. Tematizované boli najmä slovenská miernosť, oddanosť armáde a najmä pracovitosť, ktorá bola do veľkej miery determinovaná ťažšími životnými podmienkami, označovanými z hľadiska úrodnosti za najhoršie časti krajiny (Šoltés, 2012: 51–52).

36 Charakteristika Pála v diele *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*. Leipzig: Weygand'sche Buchhandlung, 1832 (Šoltés, 2012: 50).

Detvania v charakteristických širákoch. Zdroj: Orol, 1876, 7(5), s. 137.

Starec z Detvy. Obraz Jaroslava Augustu z roku 1903. Dielo pochádza zo zbierok SNM v Martine, ev. č. KH-833.

lo na prvý pohľad možno veľmi jednoducho odlišiť. Ako dominantná charakteristika je spomínaná ich urastená vysoká postava, ktorá korenila v Sládkovičovom verši o „šarvancoch Detvy ozrutných“ či vo zvolaní „Ako by Detva obrov nemala!“ (Sládkovič, 1919: 9). Vysoká postava obyvateľov Podpoľania bola už etablovanou charakteristikou v spoločnosti v čase vzniku Sládkovičovej básne, na konci 40. rokov 19. storočia. Aspoň tak to popisoval vo svojich pamätiach Gustáv Kazimír Zechenter-Laskomerský (1956), ktorý uviedol, že istý „obrovský Detvan“ bol pozvaný na slovanský bál vo Viedni ako jeden z typických reprezentantov slovenskej krajiny. Okrem Detvana sa na bále objavili Gemerčan a Horehronec. Laskomerský mal s reprezentantmi Podpoľania ešte bližšiu skúsenosť krátko na to, počas revolučných bojov v meruôsmych rokoch, keď velil stotine pozostávajúcej z Detvanov. Okrem ich odvahy a dômyselnosti sa upieral na ich vysoké postavy, ktoré prirovnal k „vyberaným chlapom ako hora“ či „obrom“ (Zechenter-Laskomerský, 1956: 126, 196–198). Je však diskutabilné, či Zechenterova projekcia vlastných skúseností do minulosti nebola skôr poznačená dobou vzniku jeho pamätí. Tie boli písané retrospektívne, v dobe, keď už boli Detvania tak hodnotení pravidelne, pod vplyvom čoho mohol uviesť ako jedinú detviansku vlastnosť práve tematizovanú nadpriemernú výšku.

Vysoká postava bola ústrednou líniou charakteristiky Detvanov aj v 60. rokoch 19. storočia: „pre vysokú a silnú telesnú postavu po celom kraji vychýrení“ (Detva, 1869: 282). Podľa článku Maximiliána Huďeca sa dokonca nadpriemerná výška mužskej postavy z Podpoľania premietla aj do príslovia: „Ty si vysoký sta by si bol z Detvy“ (Huďec: 10). Už rozšírená deskripcia detvianskych mužov sa stala aj nosnou témou hesiel o Detve a jej ľuďe aj v českých náučných slovníkoch: „obyvatelé Dětvy jsou lidé pěkné postavy těla a snad mezi všemi Slovany říše Rakouské co do tělesné povahy nej-silnější. Muž na sedm stop vysoký mezi Dětvarny není nic mimořádného, a této obrov-

ské výšce těla i jeho souměrnost a síla se rovná“ (Chrástek, 1862: 153). Ottův slovník pre túto vlastnosť považoval Detvanov za „vzor pravé mužné krásy“ a uvádzal o nich, že „jsou myslí odvážné, nehrozící se žádného nebezpečnosti (...) jsou silné, jako ze železa ukované postavy, nezřídka přes 2 m zvýší, černého jiskrného oka, ze kterého sálá mužná odvaha a nezkrocená hrdost“ (Dětva, 1893: 427–428). Týmto spôsobom sa romantický diskurz dostal do rodiaceho sa odborného štýlu a v českom prostredí doznieval prakticky až do konca 19. storočia.

Jeho základy položila spomínaná B. Němcová, podľa ktorej patrili medzi najkrajších mužov z oblasti Zvolena a okolia Detvania spolu s obyvateľmi z Očovej a Hrochote. Autorka vo svojom opise obdivovala najmä originálne „kečky“. Vlasy zapletené do štyroch vrkočov spustených po bokombradách a temene hlavy dodávali výzoru Detvana nádych jánošíkovej nebojácnosti, pričom boli „největší chloubou a pýchou“ detvianskych mužov (Němcová, 1859: 9; Dětva, 1893: 428). Doslovný prepis jej myšlienok prebral po 30 rokoch aj František Sláma v diele *Průvodce po Slovensku* (Sláma, 1889: 60–61). Spoločnú obsahovú líniu v prezentácii výzoru Detvanov objavujeme aj u ďalšieho jej tvorca pochádzajúceho spoza rieky Morava, Rudolfa Pokorného, ktorý o obyvateľoch Podpoľania napísal: „Těla mají jako z ocele, obličej výrazu plné, snedé a spod hustých obrví, z černých očí září smělost a odvaha. Zuby má každý jako zeď a vlasy dlouhé, husté, černé jako žůžol. Z předu mají je zapletené v pletence (kečky), které jim od čela po obou stranách tváří dolů visí“ (Pokorný, 1885: 185). Pokorného dielo bez väčších pochybností pramenilo v Němcovej pohľade na Podpoľanie, keďže aj on, podobne ako jeho predchodkyňa, sa vo svojom hodnotení kraja najviac odvolával na obyvateľov Detvy, Očovej a Hrochote.

V 90. rokoch 19. storočia popisoval jedinečnosť detvianskych kečiek a ich rolu v mužskej spoločnosti aj Ján Ferienčík: *Chlapi až do nedávna nosili „kečky“, teraz to už prestáva. Hanba bola tomu, kto mal ostrihanú hlavu, lebo to bol znak, že bol v árešte. Komu pri vojsku ostrihali hlavu, tomu sa hneď dostalo meno „vojak“ (...) a tu bola potupa pre ostrihanie vlasov zavrhnutá, kto však bol ostrihaný a nemal prímenia „vojak“, nesmel si v krčme ani medzi „kečkárov“ sadnúť* (Ferienčík, 1893a: 2). Jedinečný spôsob úpravy vlasov bol teda symbolom tradície a spôsobu života, ktorý bol unikátnym znakom v slovenskej ľudovej kultúre a prejavom rebélie. Ich pôvod nepoznali už ani samotní Detvania a pre ich nosenie argumentovali *dávnou obyčajou*. Nositelia týchto ozdôb sa o svoju pýchu príkladne starali, preplietali si ich remienkami a zdobili *ringalkami* (Zelienka, 1961: 18).

Romantizujúci obraz o podpoľianskom ľude dotváral K. A. Medvecký ešte krátko pred prvou svetovou vojnou, 12 rokov po svojom odchode z detvianskej fary, keď oživil tézu o vysokom vzraste Podpoľancov: „*Detvan vzrastom svojim vyniká nad priemer. Zvlášte medzi staršími mužmi jesto veľa štihlých, vysokých postáv. Licne kosti vyčnievajú, čelo vysoké, široké; ...*“ (Medvecký, 1913). K obrazu vysokej postavy sa u niektorých autorov objavovala detvianska postava aj s tmavohnedou pleťou a bujným temperamentom, čím chcel niektorými autormi byť argumentovaný detvianský pôvod u južných Slovanov (300-ročné jubileum Detvy, 1938: 280).

„TÍTO POLODIVÍ LUDIA ZO VŠETKÝCH PÔŽITKOV CIVILIZÁCIE POZNAJÚ LEN ALKOHOL“³⁷

Na konci 19. storočia sa obraz Detvanov a ich povahových charakteristík výrazne odklonil od romantického videnia. Podobne ako za romantickým obrazom krajiny a jej obyvateľov stálo málo informácií a skôr literárna fikcia, z rovnakých dôvodov sa objavovali aj negatívne vlastnosti Detvanov. Romantizujúca interpretácia roztratených lazov sa v „novej“ optike úplne vytratila a vzdialené osady sa stali nebezpečným miestom poskytujúcim úkryt pre zbojníkov a vrahov.

Po pol storočí sa z romantických predstáv mladej českej poetky Němcovej zmenili Detvania na zadymených mužov od „zapekačky“, ktorú stále držali v ústach a ich vlasy, namastené lojom spojené s výparmi pálenky v miestnej krčme, zobrali všetky ilúzie (Pacovský, 1910: 357). Podľa dobových správ bolo na Podpoľaní fajčenie fajky veľmi rozšírené a bolo neodmysliteľnou súčasťou života: „*Detvana si nemožno predstaviť bez fajky – „ani sa do buka nechytím, kým si nezafajčím...“ – povie si Detvan a je vraj presvedčený, že fajka mu dodá sily*“ (Hrebíček, 1936: 5). O obľúbenosti fajčenia medzi Detvanmi svedčia aj zoznamy fajčiarov z konca 80. rokov 18. storočia. Na prelome rokov 1779 a 1780 bolo v Detve evidovaných 30 fajčiarov, všetko mužov. Medzi niektorými sa na základe priezviska sa dajú predpokladať rodinné väzby, z hľadiska zamestnaneckej štruktúry najčastejšie fajčili kováči (Conscriptio Fumigator).

Dobová charakteristika Detvana bola dotváraná obrazom o nebezpečných „divochoch“, ktorí sa okrem krádeže nebáli ani vraždy. Peter Tomkuljak spomína (1893), že len „nedávno“ žilo obyvateľstvo v hmotnej prosperite, kde „každý druhý dom mal košiar oviec“³⁸ a niekoľko koňov. Otázne je však, ktoré obdobie autor myslel, keďže vzápätí spomína Čierny pluk Mateja Korvína zložený najmä z chlapov Podpoľania. Tieto idealizované spomienky stavia do protikladu s neblahou záhaľčivosťou niektorých obyvateľov okolia Detvy, s ktorou úzko súvisí úpadok kraja. Ten bol spojený aj s pranierovaným neduhom – alkoholizmom, ktorý však postihoval takmer všetko slovenské obyvateľstvo. P. Tomkuljak pomenúva aj rozšírený obraz o Detvanoch ako hrubých či skôr konfliktných a nebezpečných ľuďoch, s ktorými sa spája riziko kriminality. Táto povesť Detvanov „preslávila“ na konci 19. storočia v širokom okolí. Tomkuljakove skúsenosti hovorili o tom, že keď sa priznal k svojmu detvianskemu pôsobisku na Gemeri či na Orave, vyvolávala Detva negatívnu konotáciu o „zlých a mrcha ľuďoch“ (Tomkuljak, 1893: 212–213). Aj neskorší milovník Detvy a jej ľudu K. A. Medvecký mal pred svojím príchodom na Podpoľanie veľké obavy. V jeho okolí sa povrávalo, že „v Detve si jarmok bez bitky a krvi ani predstaviť nemožno“ a pre neho samotného „Zboj a smrť boly jej ekvivalentom.“ Pred odchodom z rodičovského domu ho pod vplyvom tejto povesti a strachu otčim vyzbrojil revolverom so slovami: „Bez toho mi ta nepôjdeš. Ty si prismelý, teba tam zabijú!“ (Medvecký, 1935: 31, 36).

Vysokú kriminalitu sa uhorské úrady snažili riešiť založením žandárskej stanice v Detve. Jej prítomnosť síce, prirodzene, znižovala kriminalitu, ale aj pridelení žandári údajne zneužívali svoje právomoci. Jeden z nich sa priznal E. Pacovskému (1910), že zabil až 12 miestnych mužov. Či to bolo reálne alebo nie, za ďalšiu vraždu

37 Grünwald, 1891: 6–7.

38 Obraz slovenského obyvateľstva predstavovaného najmä ako pastierov a bačov sa stal najrozšírenejšou charakteristikou vidieckej populácie žijúcej na našom území. Tento symbol sa stal dominujúcim portrétom Slovákov, ktorí však reálne neodzrkadľoval prevládajúci spôsob obživy miestnych obyvateľov (Krekovičová, 1994: 140–147).

bol údajne suspendovaný a odsúdený na viacročný trest (Pacovský, 1910: 359). Miestna kriminalita bola spájaná aj s rastúcim alkoholizmom. Alkohol iba rozvážoval jazyk, emócie a miestnu výbušnú povahu mužov z Podpoľania (Hudec: 34). Čít nerozvážnej podpoľianskej náture sa vo svojich pamätiach dotkol aj G. K. Zechenter-Laskomerský (1956), ktorý ako župný lekár nachádzal v celách banskobystrickej väznice najčastejšie Detvanov a Stožkárov.³⁹ Vo svojej praxi sa stretol aj s vážnejším prípadom nerozvážneho konania, keď istá mladá Detvianka svoju „svokru raz v hneve zatvorila do domu a podpálila strechu“ (Zechenter-Laskomerský, 1956: 260-262).

Opis negatívnych vlastností Detvanov nachádzame aj v článku B. Němcovej – o náklonnosti miestnych mladých chlapcov k zlodejským praktikám sa však vyjadrovala skôr pozitívne. Pravdepodobne pod vplyvom prevládajúceho romantizmu charakterizovala, bez bližšieho vysvetlenia, domácich obyvateľov ako „synkov zámožných sedlákov“, ktorí kradnú nie z potreby, ale skôr zo zábavy, a tak chcú dokázať svoju odvahu a mužnosť (Němcová, 1859: 9). Autorka teda vykreslila tieto vlastnosti v pozitívnom svetle, keď krádež spojená s odvahou bola ďalším znakom pozitívneho obrazu Detvanov. Tento opis dotvoril R. Pokorný (1885), ktorý uviedol, že potvrdil, že Detvania „činí tak z rozkoše, z překypující bujnosti“, ale „nyní však již „samo-paše“ takovéto přestávají“ (Pokorný, 1885: 186). Pestrejší opis záporných vlastností Detvanov priniesli autori, ktorí na Podpoľaní žili dlhší čas a sami zažívali ich negatívny dopad na vlastné životy. Peter Tomkuljak spomínal svoje neblahé skúsenosti s krádežami Podpoľancov a podľa Jána Ferienčíka (1893b) sa miestni obyvatelia často zúčastňovali bitiek a krádeží:

Detvani síce radi potiahli čo sa dalo vziať, ale preto hanbili sa chodiť s ostrihanou hlavou, lebo im to bolo ponižujúce, nie preto že ukradli, ale preto, že sa dali chytiť, že ukradenú vec zle skryli a preto i dnes panuje príslovie, keď niekoho za krádež trescú: „Nebijú ho preto že ukradol, ale preto že zle „zkoval“ (...) Detvan je veľmi náchylný v bitke, a „končiar“ obyčajne vždy nosí za naovlakmi. V bitke nepoužíva holiú päšť, ale vždy vyhľadá dáky zbroj: kôl, kameň, nôž. Ukradnúť ovcu nepočíta ani za krádež, ale iné krádeže sú dosť zriedkavé.

Detvan v klobúku s nízkou strieškou a tradičnou „zapekačkou“. Zdroj: Černokňazník, 1884, 7, s. 53.

³⁹ Stožok bol jeden z detvianskych lazov, dnes samostatná obec.

Neznámy pôvod mal detviansky strach z krádeže včelích úľov, ktoré pokladali za nedotknuteľné: „*ale ukradnúť včely pokladá za ten najťažší hriech. Kto včely ukradne ten má väčší hriech ako keby zabil človeka*“ (Ferienčík, 1893b: 1-2).

Na konci 19. storočia vyšla práca o Zvolenskej župe v rámci diela *Megyei monografik* (1891). Jej autorom bol bývalý zvolenský podžupan Béla Grünwald a predstavil v nej obraz Slovákov ako ho vnímala dobová maďarská publicistika. Tá z pohľadu maďarského autora hodnotila Detvanov objektívne. Slováci však jeho výpoveď považovali za negatívnu stereotypizáciu, o ktorej J. Škultéty uviedol, že ide o „*surový opis, bez lásky k slovenskému ľudu, ale v základných črtách pravdivý*“ (Škultéty, 1900: 348). Grünwald vo svojej charakteristike venoval pozornosť viacerým oblastiam, o ktorých písali už predchádzajúci autori detvianskej charakteristiky. Hodnotenie urastených postáv obyvateľov z Podpoľania sa v texte uhorského poslanca diametrálne otočilo z pozitívnej charakteristiky romantických pozorovateľov Detvy na symbol nebezpečenstva. Negatívne bol vykreslený aj obraz roztratených lazov, ktorých vzdialenosť znepríjemňovala život lazníkom a spôsobovala ich zaostalosť:

Niekde sa z týchto lazov stali celé obce, ale väčšia časť obyvateľov býva izolovane väčšinu roka nestýkajúc sa s inými ľuďmi, domy jeden od druhého sú vzdialené pol hodinu cesty, od matky-obce i na viac hodín. Títo polodiví ľudia zo všetkých pôžitkov civilizácie poznajú len alkohol, ktorý telesne hubí toto obyvateľstvo známe svojimi urastenými, statnými mužmi a ženami. Nápoj dostáva od nájomcu najbližšej krčmy, ktorý mu je zároveň bankárom, kupcom jeho vlny a iných produktov. Do chrámu, do dediny ide len na výročné sviatky, deti nechodia do škôl, kvôli veľkej vzdialenosti a v zime kvôli veľkému snehu. (Grünwald, 1891: 6-7).

S negatívnym pohľadom v očiach úradníkov sa však nositelia tohto obrazu vedeli vyrovnáť v ľudovej slovesnosti, čo dokazuje báseň, ktorú údajne počul a tak zaznamenal Izidor Žiak Somolický:

*Detvani, Detvani, pol sveta vás haní,
ale až nad horu, hania hrubí páni.
Prečože nás hania? Že sme im po vôli,
lebo neplačeme, keď nás veľmi bolí.
(Somolický, 1905: 18).*

Roztratené lazy podľa Grünwalda poskytovali miestnemu obyvateľstvu ideálne podmienky pre únik pred kontrolou štátnych úradov:

Nedostane sa k nim ani štátna správa či súdna moc. Lazník má dom postavený na vyvýšenom kopci, odkiaľ vidí ďaleko po kraji, a tak už z diaľky si všimne prichádzajúceho žandára či iného predstaviteľa výkonnej moci. Kým k nemu príde, má čas ukryť svoje veci, zahnať svoj dobytok do najbližšieho lesa, utiecť z domu, alebo ukryť mládenca volaného na asentírku. Preto ich predstavitelia úradov zvykli prekvapiť v noci. Tak zostávajú vo svojej divokosti i dnes, aj keď na území obývanom lazníkmi postavili už 11 škôl a väčšina mládenčov strávi niekoľko rokov pri vojsku, aj tak nebadáť na nich vplyv poľudštenia. (Grünwald, 1891: 7).

V krčme. Obraz Otakara Štáfla. Zdroj: Dětva. Cyklus obrazů O. Štáfla z uherského Slovácka (1913). Praha, Politika.

Istým prvkom Grünwaldovho „poľudštenia“ bol i maďarský jazyk, s ktorým sa za nasledujúcich pätnástich rokov Detvania stretávali výrazne intenzívnejšie najmä v školách. Aj preto vo svojej výpovedi reagovali proti dobovému stavu a spôsobu vyučovania v štátnych školách:

*Kňaza by sme mali, dajte nám i školy -
ej, tie naše matky v lepšej škole boly.
Ej, veď naše matky učily milovať;
ako slovenčinu treba v srdci chovať. (...)*

*Nedajte, Detvani, decko si do školy,
radšej nech poháňa koníky a voly!
Každý Detvan v škole stáva sa panákom,
hanbí sa za otca, stáva sa zázrakom.
(Somolický, 1905: 18).*

Podžupan vo svojej charakteristike zašiel až k tvrdeniu, že tieto podmienky sú dôvodom nezvyčajnej kriminality detvianskeho obyvateľstva:

Skoro bez výnimky sú všetci zlodejmi, sčasti z núdze, sčasti lebo sa im to páči ako nejaká zábavka. Všetci sú bitkármi a vo viacerých prípadoch len tak zo zábavy, nie z nepriateľského popudu, dopichajú nožmi, alebo jeden druhého zabijú. Kto nebol z nejakého – podľa našich pojmov – zločinu obvinený a nejaký čas nesedel v župnom väzení, ten nemá ani veľkú úctu. Ten mládenec, ktorý toto neskúsil je terčom výsmechu a nemá ani veľkú šancu nájsť si frajerku spomedzi lazníckych dievčat. (Grünwald, 1891: 7).

Detvania aj na túto všeobecne rozšírenú charakteristiku našli vo „svojom“ obraze odpoveď, keď v humorne vyznievajúcej Somolického básni sa uvádza:

*„Padá na nás hana, že vraj sa bájame –
ej, keď na porúdzi inú kosť nemáme.
Keby sa Detvani často neklbčili,
v tom Zvolenskom zámku čože by robili?“⁴⁰
(Somolický, 1905: 18).*

Výnimočné podpolianske kečky sa v hodnotení podžupana zmenili na symbol divokosti miestnych mužov, ktorých sa moderná civilizácia nijako nedotkla: „*Vlasy si zapletajú do vrkočov s cifrovaným remeňom, ktorý je ich najväčšou ozdobou mužskej hlavy a sú veľmi nešťastní, keď pri rekrutovaní nemilosrdné vojenské nožnice donútiť sa ich vzdať*“ (Grünwald, 1891: 7). Bývalý zvolenský podžupan bol však pri plnení povinností svojej úlohy verejného činiteľa konfrontovaný s Detvou a jej okolím a určite poznal tento kraj z vlastných skúseností. Okrem toho ako presvedčený maďarský politik predstavil opis slovenského vidieckeho ľudu, ktorému významnejšia kultúrna a národná hodnota neboli vlastné.

Slovenské etnikum bolo v obrazoch maďarských autorov stereotypizované ako pltníci, drotári, predavači bryndze alebo robotníci, ktorí si hľadali prácu na juhu Uhorska. Existoval tak stereotyp jednoduchých a pracovitých ľudí, ktorý nebol v zásade nepriateľský (Simon, 2012: 171). Objavovalo sa však skôr podceňovanie prameňiace z nepochopenia rozdielností, ktoré definovali povahu Slovákov, teda obraz Bélu Grünwalda bol skôr príkladom zápornej stereotypizácie. Svoj pohľad definoval ako dôsledok nepriaznivých hospodárskych podmienok a zaostalého kultúrneho a sociálneho prostredia: „*Toto je stav kultúry obyvateľstva, ktorý je výsledkom hospodárskych podmienok, skutočná pohroma z pohľadu riadenia a udržiavania poriadku, ktorá sa ani nezmení, kým budú žiť takto izolovane, ďaleko od ľudí na lazoch medzi lesmi*“ (Grünwald, 1891: 7).

Negatívne vlastnosti Detvanov boli podobne ako pri iných skupinách spájané s rozšíreným fenoménom alkoholizmu. Ľudo Zelienska vo svojej práci (1961) uvádza, že išlo o veľkú zriedkavosť, ak sa v regióne objavil muž, ktorý nemal vo zvyku opíjať sa. Z toho pramenili mnohé konflikty prerastajúce k fyzickým atakom. Nebezpečnejšími boli obyvatelia lazov, ktorých Detvania nazývali „*zlezou*“, keďže sa do dediny zliezali z okolia (Zelienska, 1961: 18–19).

⁴⁰ V zámku vo Zvolene sídlil súd a väznica.

ZÁVER

Detvan a jeho krajina sa stali v literatúre najrôznejšieho druhu v druhej polovici 19. storočia pomerne reflektovaným pojmom. Vďaka tlačnému slovu a obrazu sa Detvan stával stále frekventovanejšou témou, za čo môže vďaka autorom dobového romantického diskurzu nadväzujúcim hlavne na lyrickú skladbu *Detvan* z pera Andreja Sládkoviča. Následný vyvíjajúci sa opis rodákov Martina Hudcovie a ich krajiny kulminoval v definícii absolútnej symbiózy pozitívnych ľudských a povahových vlastností, ktoré determinovali prototyp Slováka. Nerealistický opis pozitív Detvana sa dokonca dostával až do prvých encyklopedických diel z českého prostredia, u ktorých by sa skôr očakávali exaktné a verné závery, ako len sumár dobovej značne citovo podfarbenej literatúry.

Romantický obraz „Detvy a jej detí“ v druhej polovici 19. storočia sa plynule prelínal a posúval do pozitivizmu. Vzrastajúcim záujmom o ľudovú kultúru, zvykoslovie, tradície a spôsob života sa popri autoroch a ich monografických dielach množili aj prvé odborné periodiká, na ktorých stránkach bol venovaný priestor slovenskému kraju a jeho obyvateľom. Tento trend sa aj napriek stupňujúcej sa maďarizačnej politike moderne inštitucionalizoval v podobe Národopisného odboru Matice slovenskej a Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Cieľom vznikajúcich odborných a popularizačných prác bol pochopiteľne ideálny (z pohľadu ich autorov pravdivý) obraz slovenskej krajiny, čistého charakteru jej obyvateľov, ich života a zvykov (Slavkovský, 2012: 31–38).

Pri sledovaní tohto obrazu nachádzame plynulý prerod detvianskych romantických hrdinov na nebezpečných zločincov a „korheľov“. Šťasti za ním možno nachádzať premenu zmýšľania autorov a prerod ich pôvodnej pozitívnej stereotypizácie na zápornú. Takto determinovaná interpretácia Detvana sa v priebehu druhej polovice 19. storočia výrazne zmenila, čo predstavuje isté špecifikum v porovnaní s obrazmi iných skupín slovenského obyvateľstva. Obrazy slovenskej krajiny a ich obyvateľov boli hlavne v slovenskom prípade aj v zahraničnom spriaznenom diskurze hodnotené stále pozitívne. V prípade Podpoľania sa počiatočný pozitívny obraz až hyperbolicky vyvinul do hodnotenia, ktoré tematizovalo prioritne negatívne vlastnosti Detvanov.

Na druhej strane „neblahé“ vlastnosti detvianskej krajiny a jej obyvateľov sa prakticky objavovali aj v skoršom diskurze romantickej literatúry, avšak ani slovenskí, či národovecky spriaznení českí autori sa im príliš nevenovali. Aj keď boli spomenuté, tak buď sa im dostalo len priestoru na okraji, alebo aj negatívne charakteristiky boli „oblečené“ do pozitívne vyznievajúcich črt, čo sme mohli vidieť na niektorých častiach z opisu Boženy Němcovej či Maximiliána Hudeca. Dielo Bélu Grünwalda bolo vskutku špecifickým nielen postojmi a interpretáciou samotného autora, ale aj kontextom obdobia vyhranenej nacionalizácie a s tým prepojených etnicky motivovaných konfliktov. Jeho štylizácia tak demonštrovala charakteristické črty negatívnej stereotypizácie, ktoré boli definované v úvode (Dudeková, 2012: 6; Krekovičová 2005a: 11–13).

Negatívny obraz Detvy a jej obyvateľov sa začal objavovať s vytrácaním romantickej literatúry, ktorá v nich neustále oživovala Sládkovičovú interpretáciu hrdinov Čierneho pluku a spravodlivých prototypov Slovákov. Autori patriaci k realizmu si zložili „ružové okuliare“ a neostýchali sa prezentovať reálne a neraz aj negatívne prvky života na Podpoľaní. Do istej miery však toto negatívne zobrazovanie detvianskych vlastností tkvelo v súvislosti, že región a jeho domáci boli stále málo poznaní. To spôsobovalo najmä u „cudzieň“ návštevníkov nedôverčivosť a viaceré podozrievania. Prirodzene, ako obyvatelia v iných regiónoch či krajinách, aj na Podpoľaní sa objavovali situácie, ktoré ne-

robili miestnym dobré meno. Prípady, ktoré hovorili o prchkej povahe a „ručnom-stručnom“ riešení konfliktov, sa medzi neprajníkmi šírili veľmi rýchlo. Na jarmokoch, ktoré „sa bez bitky a krvi“ nezaobišli, sa často objavovali lazničke typy roľníkov, čo spravidla žili na odľahlých samotách, kde sa riešili nedorozumenia iným spôsobom ako v mestskom, viac kultivovanom priestore. Tu vznikal konflikt medzi jednoduchým až primitívnym spôsobom správania a pohľadom kultúrnej spoločnosti, ktorú stále častejšie reprezentovali prichádzajúci návštevníci Detvy.

Treba preto pochopiť, že 24-ročný novokňaz Karol Anton Medvecký mal reálny a opodstatnený strach pred príchodom do svojho prvého pôsobiska. Negatívny obraz o Detve sa síce viacerí autori snažili „vybieliť“, častejšie však počúval o konkrétnych prípadoch, ktoré umocňovali chýr o nebezpečnosti jeho budúcich farníkov. Ich ohlas posilňovala negatívna stereotypizácia, ktorá sa šírila hlavným dobovým médiom – tlačou. Na Medveckého zmene názoru možno sledovať rozpor medzi „mýtom“ a realitou, keď sa pri bližšom stretnutí s predmetným prostredím nielen presvedčil o opa-ku, ale prerod jeho pohľadu „prerástol“ do zaľúbenia si krajiny a jej obyvateľov.

Premena formujúceho sa obrazu Detvanov a ich krajiny v tomto svetle nemusela teda predstavovať iba hyperbolický prechod od pozitívneho zobrazovania do negatívneho pohľadu. Pri sledovaní nasledujúcej etapy slovenskej literatúry či skôr vedy a kultúry (etnografiu, beletriu a muzikológiu nevynímajúc), by sme boli svedkami ďalšieho preklopenia stereotypu, tentoraz naspäť do pozitívnej roviny. Dokazuje nám to teda záver, že do istej miery obraz Detvy a jej obyvateľov záležal od vývoja literárneho štýlu a tiež od kultúrneho prostredia doby vzniku príslušných prameňov. V ňom nachádzame jasnú a do istej miery aj prirodzenú hranicu medzi autormi, ktorí sa na Detvu pozerali ako na „svoju“, a tými, ktorí ju považovali za „cudzí“ a „nepriateľský“ fenomén.

LITERATÚRA

- 300-ročné jubileum Detvy (1938). *Slovenský ľud*, 18(10), 280–281.
- Bel, M. (1736). *Notitia Hungariae novae geographico historica*. Tomus Secundus.
- Čaplovič, J. (1997). *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava, SPN.
- Darulová, J. (2006). Detva – heteroobrazy a konotácie. In: T. Figurová (Ed.), *Detva. Tradície, premeny a súčasnosť*. Detva, Podpolianske múzeum, s. 93–99.
- Detva (1869). *Obzor*, 7(36), 282.
- Detva v akvareloch Jaroslava Augustu* (2001). Detva, Podpolianske múzeum.
- Đetva (1893). In: *Ottův naučný slovník* (zv. 7, s. 427–428), Praha.
- Dudeková, G. (2012). Etnické stereotypy v období nacionalizmu: problémy a výzvy. (Úvod). *Forum Historiae*, 6(2), 1–14. Získané 8. októbra 2013, z http://www.forum-historiae.sk/FH2_2012/texty_2_2012/dudekova.pdf
- Ferienčík, J. (1893a). Detva. Etnografické črty II. *Slovenské noviny*, 8(52), 2–3.
- Ferienčík, J. (1893b). Detva. Etnografické črty III. *Slovenské noviny*, 8(54), 1–2.
- Golian, J. (2014). Život detvianskej farnosti v pulze „dlhého“ storočia. *Acta Historica Neosoliensia*, 17(1–2), 281–309.
- Golian, J. (2015). Zrod a cesty monografie Detva z pera Karola Antona Medveckého. In: M. Soláriková (Ed.), *Kniha 2015*. Martin, SNK, s. 355–383.
- Grünwald, B. (1891). Zolyom Vármegeyi. In: J. Kőrösi (Ed.), *Megyei monográfiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota a XIX. század végén*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, s. 3–7.
- Gyetva. (1895). In: *A Pallas Nagy lexikona* (zv. 8, s. 409). Budapest.
- Gyetva (1913). In: *Révai Nagy Lexikona* (zv. 9, s. 166), Budapest.

- Haluzický, B. (1952). *Božena Němcová a Slovensko*. Bratislava, Tatran.
- Hapák, P. a kol. (1986). *Dejiny Slovenska IV. (od konca 19. storočia do roku 1918)*. Bratislava, Veda.
- Herman, O. (1899). A magyar ősfoglalkozások köreből. *Természettudományi Közlöny*, 23(357), 225–271.
- Horný vidiek – Felvidék* (2014). Bratislava, Kaligram.
- Hřebíček, J. (1936). Na posiedke v Detve – v najrázovitejšej slovenskej dedine. *Slovenský denník*, 19(193), s. 5–6.
- Hurban-Vajanský, S. (1884). Detvan. *Černokňazník*, 7, 53.
- Chrástek, M. (1862). Dětva. In: *Riegrův slovník naučný* (zv. 2, s. 153–154). Praha.
- Kleinschnitzová, F. (1928). *Andrej Sládkovič a jeho doba*. Praha, A. Bečková.
- Krekovičová, E. (1994). Od obrazu pastiera v slovenskom folklóre k národnému symbolu. *Slovenský národopis*, 42(2), 139–152.
- Krekovičová, E. (2005a). *Mentálne obrazy, stereotypy a mýty vo folklóre a v politike*. Bratislava, Ústav etnológie SAV.
- Krekovičová, E. (2005b). Sociálna / kolektívna pamäť a stereotypy: K niektorým metodologickým a terminologickým problémom. In: *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické využitie*. Bratislava, Veda, s. 51–65.
- Krekovičová, E., Panczová, Z. (2013). Obraz nepriateľa v počiatkoch slovenskej politickej karikatúry. Vizuálne stereotypy v časopise Černokňazník v rokoch 1861 – 1910. *Slovenský národopis*, 61(1), 31–54.
- Medvecký, K. A. (1901). O ľudovom umení v Detve. *Sborník MSS*, 6, 144–152.
- Medvecký, K. A. (1905). *Detva. Monografia*. Detva.
- Medvecký, K. A. (1907). Detvanský kroj. *Český lid*, 14, 367–375.
- Medvecký, K. A. (1913). Úvod. In: *Dětva. Cyklus obrazů O Štáfla z uherského Slovácka* (nepag.). Praha, Politika.
- Medvecký, K. A. (1935). *Z mojich rozpomienok k šesťdesiatinám*. Trnava, Nákladom Fr. Urbánka a spol.
- Medvecký, K. A. (1995). *Detva. Monografia*. Zvolen, Združenie Jas.
- Mráz, A. (1945). *Andrej Sytniansky v slovenskej literatúre sedemdesiatych rokov XIX. storočia*. Martin, Matica slovenská.
- Němcová, B. (1859). Kraje a lesy ve Zvolensku. *Živa*, 7(1), 1–13.
- Pacovský, E. (1910). Na Dětvě. *Slovenské dielo. Revue pre literatúru a umenie*, 1, 227–236; 286–292; 357–365.
- Pisoň, Š. (1969). Detva. *Vlastivedný časopis*, 18, 150–172.
- Pokorný, R. (1885). *Z potulek po Slovensku 2*. Praha.
- Simon, A. (2012). Menšinové stereotypy. Obraz Čechov a Slovákov v prácach maďarských autorov zo Slovenska v medzivojnovom období. *Forum Historiae*, 6(2), 165–175. Získané 8. októbra 2013 z http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2012/texty_2_2012/simon.pdf
- Slavkovský, P. (2012). *Slovenská etnografia*. Bratislava, Veda.
- Sládkovič, A. (1919). *Detvan*. Turčiansky Sv. Martin, KÚS.
- Sláma, F. (1889). *Průvodce po Slovensku*. Praha.
- Somolický. (1905). Nová detvanská. *Černokňazník*, 30(3), 18.
- Škultéty, J. (1900). Detvania – Hercegovinci. *Slovenské Pohľady*, 20(7), 346–349.
- Škvarna, D. (2004). *Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica, FHV UMB.
- Šoltés, P. (2012). „Maďar je ohnivý ako Talian... Slováč je, tak ako Poliak, oddaný pálenke“. Národný charakter Slovákov a Maďarov v uhorských a rakúskych štatistikách do roku 1848. *Forum Historiae*, 6(2), 33–55. Získané 8. októbra 2013, z http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2012/texty_2_2012/soltes.pdf
- Tomkuljak, P. (1893). Detvan. *Tovaryšstvo*, 1, 211–217.
- Truchlý, A. (1876). Detvania. *Orol*, 7(5), 150–151.
- Zelienka, L. (1961). *Detvianska nátura. Humoristické rozprávky a poviedky Matúša Biciana*. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo.
- Zechenter-Laskomerský, G. K. (1956). *Päťdesiat rokov slovenského života. Vlastný životopis. Časť prvá*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- Zemko, J. a kol. (1988). *Detva*. Martin, Osveta.

Pramene

- J. A. (Janko Alexy). *Umelec objavuje Detvu*. Uložený v Archíve Slovenskej národnej ga-

lérie, fond Emil Pacovský, V. Tlačený materiál, Neidentifikované noviny, sign. 11 C 46.

List K. A. Medveckého F. Šujanskému z 16. júla 1901, Uložený v Literárny archív Slovenskej národnej knižnice, fond VI., sign. M 102 B18.

Hudec, M. *Detvan*. Uložený v fond - C - Náučné a iné práce. sign. C 1425.

Conscriptio Fumigator in medio Processu Co-

mitatus Zoliens Inferiori Anno 1779 Die 1ima & Subsequis Mensis Oct peracta; Conscriptio Fumigator in medio Processu Comitatus Zoliens Inferiori Anno 1780. Uložený v Štátny archív v Banskej Bystrici, fond Zvolenská župa. Polizeiverordnungen fasc. 2.1 - 103 1777 - 1847.

Obrazy Jaroslava Augustu „V nedeľu pred kostolom“ a „Starec z Detvy“ uložené v SNM Martin, ev. č. KH-823 a KH-833.

O AUTOROVI

JÁN GOLIAN (*1986, Detva) - absolvoval doktorandské štúdium v odbore slovenské dejiny na Katolíckej univerzite v Ružomberku, obhájil dizertačnú prácu *Konfesionálne a sociálne determinanty demografického vývoja na Podpoľaní v dlhom 19. storočí*. Pracuje ako archivár v Archíve Banskobystrickej diecézy, venuje sa výskumu dejín populácie, regionálnych a cirkevných dejín, výskumu dejín každodennosti, rodinnému zvykosloviu, národopisnej literatúre, kultúrnej antropológii. Je autorom viacerých textov v domácich a zahraničných odborných časopisoch a zborníkoch, je spoluautorom obecnej monografie *Detva* (2016).

ĽUDOVÍT ŠTÚR: O TRVÁCNOSTI
ROMANTICKÉHO VODCOVSTVA¹**JURAJ BUZALKA**

Juraj Buzalka, Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK, Mlynské luhy 4, 821 05 Bratislava, e-mail: buzalka@fses.uniba.sk.

The essay aims to describe some popular patterns of romantic leadership in Slovakia through the example of the continuing popularity of the image of Ľudovít Štúr, leader of the Slovak national movement. The main argument is that the image of a romantic leader fighting against “foreign” plots is not only the product of the social organisation of post-socialist Slovak politics or the effect of bucolic Slovak nationalism, but that the image of the leader as a social actor, his self-presentation and story, reproduced across political-economic regimes, influence the permanent popularity of romantic leadership in Slovakia.

Key words: leadership, Romanticism, Ľudovít Štúr, nationalism, conspiracies

„Štúr nikdy od nikoho nezažil uznanie. To si málokto uvedomuje, že bol celý život, odkedy vyšiel s návrhom novej spisovnej slovenčiny, len bitý.“²

Významný slavista Ľubomír Ďurovič charakterizuje otca moderného slovenského nacionalizmu Ľudovíta Štúra ako súčasníkmi neuznaného bojovníka. Tento naratív – vodca zobudí národ aj napriek neprajníckej ignorácii – sa tak udomácnil v slovenskom populárnom vedomí akoby samotná virtuóznosť vodcu, jeho pevná vôľa a schopnosti, automaticky dokonali vznik národa. V skutočnosti trvalo dlhé desaťročia – a musela sa zásadne zmeniť politicko-spoločenská situácia vznikom Československa – aby si svojho času okrajový štúrovský projekt osvojila aj zásadná časť obyvateľov západného výbežku Karpát. Dnešná popularita Štúra je teda podobná úspechu literárneho hrdinu: jeho význam musel byť prerozprávaný tak, aby sa ľud o Štúrovi dozvedel a navyše ho prijal ako hrdinu.

Zástoj Štúrových učeníkov pri konštruovaní Štúra ako lídra a Slovákov ako národa je všeobecne známy. Menej zmapované sú však nezamýšľané dôsledky pestovania

1 Za poznámky k skoršej verzii tejto štúdie ďakujem Jurajovi Podobovi a dvom anonymným posudzovateľom SN. Časť štúdie čerpá z eseje „Štúr a Vinnetou: vzorce líderstva u karpatských Slovákov“ In Rudolf Chmel, ed. *Ľudovít Štúr: štúdie a eseje*. Bratislava, Kalligram a Literárne informačné centrum 2015.

2 <http://zurnal.pravda.sk/rozhovory/clanok/372709-sturovi-nikdy-nikto-nepovedal-to-si-krasne-spravil/>, 4. 1. 2015, navštívené 2. 1. 2016.

tohto ideálu. Možno povedať, že časť slovenskej romantickej politiky, ktorá okrem iného hojne stavia na konšpiráciách a pocitoch kmeňového ohrozenia, nie je ukotvená len v sociálnej organizácii postsocialistickej politiky či v rurálnej ideológii slovenského nacionalizmu, ktorá má tiež korene u štúrovcov, ale má komplexnejšie parametre rozvíjajúce sa od vytvorenia a petrifikovania populárneho obrazu Ľudovíta Štúra. Pred tým, ako sa pokúsim opísať tento obraz, predstavím trúchlenie za zdanlivo odťažitým literárnym hrdinom ako som ho zaregistroval v tlači v roku 2015.

ŠTÚR AKO WINNETOU

Zámer porovnať populárne podoby historickej osoby Ľudovíta Štúra a literárnej postavy Winnetoua, ktorý, ak by niekedy žil, mohol byť Štúrovým rovesníkom, sa objavil náhodne. V októbri 2015 uplynulo dvesto rokov od narodenia vodcu slovenských romantických nacionalistov, ktoré napríklad na štátnej úrovni poistilo Ministerstvo kultúry SR vyhlásením Roka Ľudovíta Štúra. V júni tohto roku tiež zomrel herec, ktorý pre niekoľko generácií stelesňoval indiánskeho náčelníka, Francúz Pierre Brice. Hojné oplakávanie jeho skonu v tabloidných, ako aj serióznych médiách a na sociálnych sieťach sa mohlo nezainteresovanému pozorovateľovi javiť prehnané. Ako sa snažím pripomenúť v nasledujúcich riadkoch, zjednocujúcim prvkom tohto nadštandardného smútenia bola popularita romantického vodcovstva na Slovensku. Smútok za cudzokrajným hercom prekvapil, avšak trúchlenie za literárnym hrdinom prehnané nebolo.

Dej románu a filmu, ktorý videli snáď všetci Slováci a všetky Slovenky starší a staršie ako tridsať rokov, sa odohráva v polovici devätnásteho storočia na americkom juhozápade, na okraji vtedy civilizovaného sveta. Podobne ako dej dominantného naratívu o Štúrovi a jeho budeniahodnom roľníckom ľude, aj naratív o Winnetouovi, náčelníkovi kmeňa pueblových Apačov, ktorých film nepresne zobrazoval ako lovcov, sa končí hrdinovou tragickou smrťou. Na fiktívnom Divokom západe i vo vtedajšom – z hľadiska mocenskej gravitácie sveta – okrajovom Hornom Uhorsku často platilo právo silnejšieho. Modernizácia – napríklad v podobe výstavby železnice či fabrík – prebiehala na úkor hrdých domorodcov, chrániacich svoj spôsob života hlavne proti civilizácii. Moc vtedy držala v rukách „cudzia“ – alebo sa aspoň ako cudzia javila – vrstva zbohatlíkov a úradníkov, ktorým sa do cesty dokázali postaviť iba ak vandrujúci slobodýmilmovní muži (ženy sú v romantických bojoch pasívne Ribanny a Adelky).

Obe okrajové hnutia vtedajšej civilizácie – americké i slovenské – za života oboch zmienených vodcov neskončili úspešne a ich vodcovia dopadli tragicky. Fiktívny hrdina prérie skončil v približne rovnakom čase ako neskorší najvýznamnejší vodca Slovákov, aj keď na inom kontinente. Kým Winnetou zomrel následkom zákernej strely bezškrupulózneho chamtivca, reprezentujúceho vtedajšie neblahé pomery Nového sveta, Štúr postrelený guľkou z vlastnej zbrane počas kochania sa malokarpatskou prírodou – scenéria divočiny ako miesta postrelenia v oboch prípadoch nie je náhodná – vydýchol v modranskom meštiackom dome, „trpiac“ v domácom väzení pod kuratelou uhorského štátu, ktorý bol desaťročia po jeho smrti označený za cudzí. V čase smrti aj života bol tento bývalý peštiansky poslanec za mesto Zvolen – vďačný za zvolenie hlavne rodine Ostrolúckych a im podobným, keďže nemajetný a nevzdelaný ľud ani ženy volebným právom nedisponovali – okrem malej skupiny slovenskojazyčných vzdelancov nižšej vrstvy len okrajovo známy. Jeho dnešná popularita je teda podobná úspechu literárneho hrdinu.

Autor literárnej predlohy „ušľachtilého divocha“ Winnetoua, saský rodák Karl Friedrich May (1842 – 1912), nikdy v Amerike nebol. Dvesto miliónmi vydaných exemplárov diel tzv. ľahšieho žánru, ktorým dominujú príbehy z Divokého západu, však aj tak patrí k najpredávanejším autorom všetkých čias. Karl May – píše oficiálna stránka *Karl May Gessellschaft* – vytvoril Winnetoua ako najušľachtilejšieho zo všetkých červených Indiánov. Predstava, ktorú si Európania – najmä v Nemecku, Rakúsku, Československu či Holandsku – vytvorili o amerických indiánoch a ich osude, je založená práve na spisbe tohto romantického autora.³ Winnetou mal úspech medzi všetkými spoločenskými skupinami a vrstvami čitateľov. Úspech filmu potom sprevádzala aj popularita sprievodných artefaktov ako hlinených postavičiek, fotografií hercov v kostýmoch, čeleniek, vtáčích pier, kožených rozstrapkaných odevov, indiánskych tomahavkov a podobne, ktoré v čase detstva a mladosti dnešní štyridsiatnici až sedemdesiatnici vyrábali alebo nakupovali na strelniciach počas dožiniek a v kočovných cirkusoch. Podobnosť s popularitou domácich folklórnych artefaktov a praktík v Karpatoch – minimálne ako symbolov zakonzervovania elementov predmoderného sveta – nie je z hľadiska funkcie a významu náhodná. Slovenský pendant k Winnetouovi sa prirodzene ponúka v postave Jánošíka, ktorý však napriek podobným ľudovým črtám nezastával „úrad“ politického lídra.⁴

Filmári našli vhodného predstaviteľa ušľachtilého divocha Winnetoua v osobe francúzskeho aristokrata Pierre-Louisa, baróna z Bris, herca známeho ako Pierre Brice. Pri príležitosti jeho úmrtia v roku 2015 bolo možné v kultúrnej rubrike mienkotvorného slovenského denníka nájsť otázku v titulku: „Aké ťažké je prijať, že zomrel Pierre Brice?“ Podtitulok tohto článku hlásal, že „filmového Winnetoua oplakalo viac Slovensko ako rodné Francúzsko“. Autorka textu hodnotí herca takto:

Pierre Brice dostal úlohu, ktorá zhmotňovala čestnosť, odvahu, noblesu, spravodlivosť a je pravda, že ju so svojim ušľachtilým prejavom dokázal oživiť. Správa o jeho smrti zarmútila mnoho fanúšikov, zrejme však nezapôsobila až tak bolestivo a drasticky, ako keď na konci filmu Posledný výstrel zahynul Winnetou.⁵

Slovenská prozaička a publicistka Zuzka Kepplová pri príležitosti smrti francúzskeho herca takto glosovala význam Winnetoua pre Slovensko:

Vyrástli sme na socialistickej popkultúre, ktorá nás presvedčila, že Indiáni vyzerajú ako majitelia penziónov v Dalmácii. Nosili sme strapce, parochne s hrubo zapletenými vrkočmi a rozprávali o sebe v tretej osobe. Každý mal svoje dôvody, prečo bol Winnetouom. Winnetou nebol superhrdinom. Okrem koňa a pušky nemal žiadnu špeciálnu výstroj a vždy vlastne ťahal za kratší koniec. Diváci vedeli, ako to dopadlo s Indiánmi na divokom západe a toto tušenie zániku robilo príbehy červenokožcov ešte príťažlivejšími. História potečie iným smerom a „dospeláci“ pochopia, čo chápe každé decko. Že pachtenie sa za zlatom, ropou, výstavba železníc v panenskej prírode či pušný prach a alkohol sú démonmi.

3 Pre viac detailov o živote a diele Karla Maya pozri napr. <http://www.karl-may-gesellschaft.de/index.php?seite=englisch&sprache=fremdsprachen>

4 Popularita filmového Jánošíka, najmä toho „generačne príbuzného“ Winnetouovi v réžii Paľa Bielika (1962/63), potvrdzuje obľúbenosť tohto typu hrdinu.

5 <http://kultura.sme.sk/c/7846604/ake-tazke-je-prijat-ze-zomrel-pierre-brice.html>, navštívené 4. 1. 2016

Takýto svet nám dával zmysel, či už ho dnes nazveme antikapitalistickou propagandou, alebo romantickým únikom. Dospelí ľudia sedeli okolo vlastnoručne vyrezaných totemov a spievali o ceste do Mexika. Winnetouov ideologický úspech bol založený na jednoduchom a pohodlnom rozlíšení dobrých a zlých. Navyše autor winnetouoviek umiestňuje dobro na stranu odchádzajúcej civilizácie, ktorá sa z posledných síl bráni pokroku. Pokroku, ktorý s jej existenciou neráta ... S príchodom Indiánov na plátno kričali aj Rómovia, aj skíni: „Idú naši.“ Všetci sme boli Apačmi.⁶

Iná významná autorka, Veronika Šikulová, sa pri tej istej príležitosti vyznáva nasledovne:

Winnetoua som nečítala, videla som ho v kine a vždy, keď ho dávali, aj v televízii. Všetky sme ho mali na stene alebo za priesvitným obalom žiackej knižky. Ribanna bola slabá náplasť, všetci sme chceli byť na karnevale za Winnetoua ... Pracujem v knižnici, a preto viem, že niektorí tatkovia sa dodnes k Winnetouovi vracajú, ba že ho ponúkajú svojim synom či dcéram. Na Karla Maya mám slabosť, aj keď som ho nečítala. Vravela som dcére, že my sme nepozerali Harryho Pottera, ale keď som bola malá, takmer všetci čítali Winnetoua.⁷

Politologička Soňa Szomolányi si v profilovom rozhovore vo významnom týždenníku takto zaspomínala na príbeh o Indiánoch:

V detstve som tiež čítala vinnetuovky. Boli sme partia - indiánsky kmeň, ja som bola prieskumník, rozhodne nie Nšo-či. Mali sme matriarchát, vodcom bola dievčina. Myslím, že Vinnetou bol prospešný formujúci vzor.⁸

Renomovaný denník v spomienkovom móde prispel príbehom o ulici v chorvátskom mestečku Trogir, kde si turisti fotografujú vchod do miestnej banky. Okoloidúci nerozumejú, čo ich na dverách púta. Nevedia totiž, že ide o miesto, kde filmový Old Shatterhand vchádzal do stajne v Santa Fé a prepadli ho banditi. Ako pripomína denník, na organizované zájazdy po stopách Winnetoua a Old Shatterhanda chodia ich priaznivci aj vyše päťdesiat rokov od premiéry legendárneho filmu. Vyhľadávajú miesta, na ktorých sa nakrúcali dôležité scény. Robia si tam porovnávacie fotografie a zvečňujú sa v pózach svojich filmových hrdinov.⁹ Keď smrť literárnej či filmovej postavy ako Winnetou dokáže vzbudiť na Slovensku toľké trúchlenie, ako je to s kedysi reálne žijúcim romantikom a tvorcom národa ako bol Ľudovít Štúr?

6 <http://komentare.sme.sk/c/7848689/kricali-aj-romovia-aj-skini-idu-nasi-vsetci-sme-boli-apacmi.html#ixzz3caPAozw7>, navštívené 10. 6. 2015.

7 <http://nazory.pravda.sk/komentare-a-glosy/clanok/357903-je-suis-winetou/>, navštívené 11. 6. 2015

8 <http://www.tyzden.sk/lifestyle/29300/uz-nejdem-na-cierne-zjazdovky-/>, navštívené 12. 2. 2017.

9 <http://www.sme.sk/c/7848704/fanklub-prezil-winetoua-a-na-miesta-nakrucania-dodnes-jazdi.html#ixzz3caPozPx8>, navštívené 9. 9. 2015.

ŠTÚR EXPERTOV

Ako tvrdia renomovaní historici, Štúr si „sám zvolil cestu dodržiavania národného asketizmu.“¹⁰ Slovanmi filozofa Tibora Pichlera je „tým, čím ho urobil národný naratív, žije v kanonizovanej, vyzdvihnutej podobe, ako ho predstavuje jeho pomník v Modre“ (Pichler 2015: 38). Ako pripomína, svojím slovenským projektom sa netrafil do chuti väčšiny slovenskojazyčných šľachticov svojej doby, z ktorých mnohí napríklad ani neovládali maďarčinu, lebo „mali iný typ politického zmýšľania, kultúrneho vkusu, jednoducho socializácie ako vzdelanci favorizujúci ľudový nacionalizmus“ (Pichler 2015: 40; Demmel 2015: 172), ktorých reprezentoval Štúr. Aj preto sa dobovo okrajové štúrovské hnutie formovalo z ľudí nižších spoločenských vrstiev, čo mu umožnilo ľahšie sa vyviazať zo spoločenských lojalít a záväzkov (Demmel, 2015: 174). Štúr ako vodca mal podľa Pichlera (2015: 47) *silné, vášnivé ego a poháňala ho túžba byť dejinotvorný, chcel „dať národu dej“, ako sa počas revolúcie vyjadril*. Historik József Demmel pripomína, že Štúra v stredoeurópskom kontexte najčastejšie prirovnávajú k jeho rovesníkovi Kossuthovi. Podľa neho sa však Štúr viac životnou púťou, temperamentom či okolnosťami smrti podobá Sándorovi Petőfimu:

*Petőfi bol „národný básnik“ a Štúr zasa „vodca menšinového národa“. Spoločne majú aj to, že ako politici neboli príliš úspešní. Veď Štúr bol poslancom bez práva hlasovať a Petőfiho vlastní voliči vyhrali. No a ešte je tu ich smrť. Na základe prameňov vieme, že Štúr zomrel, lebo sa nešťastnou náhodou postrelil, ale veľa ľudí si aj tak myslí, že spáchal samovraždu. Petőfi zasa s najväčšou pravdepodobnosťou leží od roku 1849 v neznámom hrobe v Segesvári, kde padol v bitke s cárskym vojskom. Ale podľa mýtov sa dostal do ruského zajatia, kde žil ešte sedem rokov.*¹¹

V slovenskom kontexte je zaujímavé porovnanie Ľudovíta Štúra s Milanom Rastislavom Štefánikom. Príbehy oboch čelných postáv národného panteónu majú spoločné romantické rysy, skorý skon, opradený konšpiráciami, bojujú proti presile neprajníkov a pochybovačov. Štúr je navyše tvorcom národa a kodifikátorom jeho komunikačného nástroja. Slavomír Ondrejovič pripomína dávnejšie mylné presvedčenie niektorých jazykovedcov, ktoré dodnes dominuje medzi obyvateľstvom, že výber stredoslovenského nárečia nebol produktom premyslenej voľby Štúra a jeho druhov – teda reálneho zváženía potreby modernizujúcej sa spoločnosti v prospech jazyka mesta, konkrétne nárečia Liptovského Mikuláša – ale romantickým kapricom, keďže stredoslovenčina je údajne najkrajšia a najviac rozšírená v strede medzi Tatrami a Dunajom (Ondrejovič, 2015: 28). Romantizmom pravdaže nebol opradený iba pôvod jazyka. Historička Daniela Kodajová pripomína, že už Štúrov pohreb bol koncipovaný ako národná slávnosť, pri ktorej „použili symboliku, ktorá mala prehovoriť k ľuďom a zároveň upevňovať podobu, v akej sa mal Štúr vnímať. Zvýraznili motív vodcovstva a učiteľstva. Pohrebný sprievod bol obradný a v istom zmysle sa stal vzorom pre pohreby nasledujúcich národovcov.“¹²

10 <http://komentare.sme.sk/c/8113070/kodajova-sturovci-koncili-revoluciu-1848-49-s-pocitmi-vitazov-pravom.html>, navštívené 4. 1. 2016

11 <http://plus.sme.sk/c/20062536/madarsky-historik-vztah-stura-a-ostroluckej-je-vymysleny.html>, navštívené 5. 1. 2016.

12 <http://plus.sme.sk/c/20062538/historicka-daniela-kodajova-stur-nebol-soliter-vzdy-pracoval-v-ti-me.html>, navštívené 5. 1. 2016

Slovakistka Alexandra Hudymač pripomína, že Štúr nebol pasívny pri vytváraní obrazu, aký si mali ľudia o ňom zapamätať. Jeho postava „získala postupom času v slovenskej kultúre podobu mýtu. Možno dokonca riskovať tvrdenie, že sa v slovenskej kultúre stál mýtom on sám“ (Hudymač, 2015: 96). Všimla si „spôsob, akým sa prezentoval svojim korešpondentom práve prostredníctvom listov“ (ibid.: 97). Napríklad ohrozenie maďarským živlom „nadobúda status metafyzického neseséra pre ďalší vývoj a rast“ (ibid.: 102), a nie náhodou zostala „maďarská karta“ pre národné mobilizujúcich slovenských vodcov nenahraditeľná dodnes. Na druhej strane pospolitosť, na pozadí ktorej vystupuje v listoch Štúr, „nesie črty eskadróny vyvolených bojovníkov, rytierov svätej veci. Rétorická stratégia tu spočíva v tom, aby sa každej činnosti dodali charakteristické črty vlasteneckého zápasu a aby každá, aj tá najbanálnejšia udalosť nadobudla váhu národného zápasu na život a na smrť“ (ibid.: 107). V jeho korešpondencii je svet vykreslený v bipolarite dobra a zla a sám Štúr a slovenskí patrioti sú na strane dobra. Ako pripomína Hudymač (ibid.: 110):

Predstave, v ktorej pospolitosť slovenských dejateľov je prezentovaná ako pospolitosť raz svätcov, raz rytierov, spolu s výrazne exponovaným vynikajúcim jednotlivcom, o odtieň svätejším a odtieň bojovnejším než ostatní, vlastne už veľmi blízko k chápaniu v mučedníckej dikcii.

V duchu konceptu „politického života mŕtvol“, ktorý na situáciu v postkomunistickej Európe použila Katherine Verdery, sa Štúr – vďaka autoštylizácii, ale najmä vďaka učeníkom a národnoštátnej mašinérii, ktorá sa rozbehla desaťročia po jeho smrti – stal kľúčovým vodcom. Ako sa snažím doložiť príkladmi v nasledujúcej časti textu, popularitu Štúra naprieč politicko-ekonomickými režimami teda nie je možné vysvetliť špecificky rurálnym slovenským nacionalizmom ani samotným faktom, že výber padol na zdatnú osobnosť Štúra, ale aj – a možno najmä – vďaka umne skonštruovanému vzorcu romanticko-populistického líderstva ako ho sformovala najmä skupina slovenských a českých intelektuálov spolu s mýtom o začiatku národných dejín (pozri Findor, 2012).

„TRUE ŠTÚR“

Viliam Paulíny-Tóth (1826 – 1877), básnik, publicista, vojak Kossuthovej a neskôr slovenskej dobrovoľníckej armády a ku koncu života podpredseda Matice slovenskej a predseda Slovenskej národnej strany takto opisuje svojho takmer súčasníka Štúra:

Čo bol Ludovít Štúr svojmu národu, čo vykonal, koľko spiacich prebudil, chladných ohriol a slabých utužil, s akými prekážkami sa potýkal s nezdolným duchom - vieme všetci, ktorí poznáme jeho život ... Lnul som k nemu ako k veľkému, božskou prozreteľnosťou vzbudenému géniovi národa, svätým povolaním ktorého bolo buďť a kriesiť náš slovenský národ, dlhým otroctvom ducha i tela omámorenený, v mdlobách smrteľného spánku pohrúžený. Že tejto svojej úlohe dôstojne a skvele obstál náš slávny Ludovít Štúr, je pravda, ktorú nám nik neodškriepi.

„Hurá, nech žije Ludovít!“ ozvalo sa naraz z dvadsiatich hrdiel, „sláva mu, sláva!“, lebo vo dverách sa ocitla krásna mužská postava, ktorej jasné oko s výrazom otcov-

skej radosti hľadalo po nádejnej mládeži, kvete mladého Slovenska. Ludovít Štúr totiž tiež poctil posledný tohoročný spevokol bratislavských šuhajov svojou prítomnosťou, im vítanou. Prišiel sa i on rozveseliť, potešiť a odobrať od svojich milovaných vychovancov.

Daniel G. Lichard (1812 – 1882), novinár a vydavateľ, evanjelický farár a spolutvorca Slovákov, zakladateľ družstevníctva a propagátor nových poznatkov zase takto winnetouovsky opísal Štúra:

Štúr bol vysokej, kostnatej, mužsky peknej postavy, so zrejme cholerickým výrazom tváre, najmä však čierne oči, ukryté pod hustým obočím, prezrádzali oheň jeho ducha, keď ho nejaký zaujímavý predmet rozhovoru pohol k čerstvejšej reči. Štúr bol, pokiaľ ide o myseľ, človek ideálov, pokiaľ ide o srdce, šlachetná úprimná duša, ktorá ako sama stotočne zmýšľala aj s celým svojím národom, aj s jeho jednotlivými členmi, tak nevedela ani stotočnému presvedčeniu iných podkladať hanebné a nečisté pohnútky. Preto aj Štúr, pri všetkom odpore proti svojmu literárnemu počnaniu, ako človek nemal protivníka. Omyly a chyby Štúrove – ktože by bol bez chyby? – pochádzali najviac z toho, že sa jeho ideály často nezrovnávali so skutočnosťou života, vo svojej ideálnosti nebral Štúr vždy osoby a veci, aké sú, ale aké by mali byť.¹³

Ludovít bol vtedy pólom slovenského života, okolo ktorého sa otáčal celý ten úzky, malý, no krásny svet tatranský. Bol nám všetkým, bol spisovateľ, politik, kňaz, profesor, redaktor, bol vychovávateľ, bol brat, otec, bol ideál mládeže slovenskej. Neznal kmeňových rozdielov, ani náboženských, a mladík, ktorý študoval v Bratislave, či bol Slováč, Čech, Srb, Chorvát, cítil sa blaženým v jeho prítomnosti, lebo v Štúrovi mohol obdivovať opravdivého Slovana a kresťana.

Vodca hnutia meruôsmych rokov Jozef M. Hurban (1817 – 1886) v knižke *Ludovít Štúr. Rozpomienky* takto buduje kult romantického vodcu:

Štúr umrel práve včas, keď veľké veci vykonal a k väčším sa chystal. „To je pekná smrť“, hovoril, „keď hrdina padá v mladom veku, prv, než svet môže vidieť jeho mdlobu, aká konečne na každého prísť musí.“

Nemoc tá skončila sa smrťou oslávencovou dňa 12. januára 1856. Vyplnil 40 rokov, 2 mesiace a 14 dní pohnutého, činného, tvorivého života. V najkrajšej sile mužja mladého, ako sa mu to pozdávalo v dumaniach jeho o svete a živote značnejších ľudí, dokonala beh svoj v meste, ktoré si obrazotvornosť jeho dávno pred katastrofou touto označila za „čierne“. Čiernymi boli tie dni jeho veľkých bolestí, od 22. decembra 1855 do 12. januára 1856, ktoré zniesol v následkoch celej rany strelnej, lebo ani vybrať ju nedôverovali si, ani k amputácii prikrčiť sa neopovážili lekári. Čiernym rúchom priodela sa Modra v deň pohrebu Ludovíta Štúra, a čiernym rúchom priodela sa milienka jeho, zádumčivé Slovensko, a zvesť o jeho smrti rozsmútila kruhy slovanské po štrej Slávii.

Ja, znajúc ho voskrz, znajúc jeho uboleného srdca hlboký cit, jeho duše žiale nad

13 Citované podľa Ormis, J. V. (zost.): *Súčasníci o Ludovítovi Štúrovi*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1955; excerpt na <http://www.stur.sk>, navštívené 10. 9. 2015.

*osudom národa slovenského, myslím, že keby i čierna hodina tá poludňajšia dňa 22. decembra nebola prišla v podobe nešťastnej poľovačky, jeho život zemský nebol by dlhý býval. Oň sa obávali všetci, ktorí znali ten Vezuv ohňov vnútorných. Pohromy národ náš zachvátivšie boli by nám umorili to srdce citlivé, ten organizmus jeho z najtenších nitiek zotkaný a nástojky od jednej točny ku druhej zmietaný. Jeho vyniesla až k extázi dobrá zvesť zo sveta slovanského, ale na druhej strane zronila ho v najhlbšiu priepasť žiaľu zradná, chabá duša, pobadaná v národe, alebo charakter neodhodlaný tých, čo povolani sú slúžiť k dobrému národa!*¹⁴

Ako ukazuje televízny film „True Štúr“, uvedený na obrazovkách verejnoprávnej televízie pri príležitosti výročia Štúrovho narodenia 25. októbra 2015, ľudová poloha Štúra nemusí používať iba archaický patetický jazyk. Podľa mediálnych ohlasov chcel päťdesiatpäťminútový film búrať tri štúrovské nepravdivé mýty – že bol homosexuál, že miloval Adelu Ostrolúcku a že zomrel násilnou smrťou.¹⁵ Filmový publicista tvrdí, že „fádny učebnicovým prívlastkom dáva filmové spracovanie animovaného Štúra sexi hipsterskú podobu“. Žiada sa dodať, že film možno vyvracia novodobé mýty, tie staré však ponecháva v pokoji žiť. Napríklad iná publicistka sa nazdáva, že autori sa pokúsili Štúrovi, z ktorého sa stal v súčasnosti marketingový nástroj, navrátiť hĺbku a vznešenosť.

*Svoju úctu mu vzdali bez pátosu a moderne. True Štúr pristupuje k tisíckrát počútejmu príbehu „mlado“ a vyvracia novodobé mýty. Film má navyše nenútený, skutočne vtipný humor. Inteligentná skrytá paródia tak okorenila osobnosť Štúra i nudné učebnicové fakty.*¹⁶

Ako ďalej publicistka píše, vo filme si tyká dokument, hraný film i animák a dokonale sa dopĺňajú. „Historický eastern“ sa stretáva s filmom noir i detektívkou a kokeťujú so seriálom True detective (Temný prípad). Od filmovej publicistky sa tiež dozvedáme, že Štúr „vstáva z hrobu“ *svieži a plný sily, film pripomína nadčasovosť jeho ducha, tvorby aj ideálov bez patetického heroizovania. Stelesňoval predsa moderné cnosti, bol stále nespokojný a odhodlaný hnať sa vpred.*¹⁷

Herec Robo Roth, známy stvárňovaním intelektuálne náročných postáv, si zahral vo filme Štúrovho fiktívneho priateľa Hronského. Ako pripomína Roth, na Štúrovi je inšpiratívne koľko toho obetoval.

*Zoberte si odhodlanie Štúra ísť do slepej uličky, čo je práve to, ako sa situácia slovenčiny a Slovenska zdala jeho súčasníkom. Venovať sa dlhodobým cieľom, víziám, čo ma presahujú a nezačnú fungovať od zajtra či od pozajtra.*¹⁸

Film sa priam v konšpiračnom duchu – a v postmodernej forme – vracia k hľadaniu „pravdy“, akoby to bolo v prípade mýtov, akým je aj ten štúrovský, možné. Nekladie si žiadne provokatívnejšie otázky – napríklad o kapacite vtedajšieho národného hnu-

14 Citované podľa Hurban, J. M.: *Ludovít Štúr. Rozpomienky*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1959; na <http://www.stur.sk/>, navštívené 10. 9. 2015.

15 <https://dennikn.sk/271730/aky-je-true-stur/>, navštívené 5. 1. 2016

16 <http://m.pravda.sk/JS#!a=371604>, navštívené 5. 1. 2016

17 Ibid.

18 <https://dennikn.sk/271722/ked-som-chodil-do-skoly-ludovit-nam-liezol-na-nervy/>, navštívené 5. 1. 2016

tia, o parametroch slovenského nacionalizmu či o každodennom živote vodcov, aby sme spomenuli aspoň niektoré – a v princípe nadbieha ľudovej polohe Štúra. Nejde len o reprodukovanie populárneho obrazu, aj samotná postmoderná forma filmu – síce zaujímavá animovaná, no zasadená do klišéovitej dobovej patiny – má romantizujúci tón. Ako píše v recenzii ďalšia publicistka,

Nevednému formátu filmu, ktorý chce zaujať takmer úplne celé divácke spektrum, tróni fiktívna postava vyšetrovateľa Samuela Hronského – Roba Rotha, ktorý navštevuje národných dejateľov a pozostalých Štúra a svedká ich so šarmom westernového odpadlíka, v doanimovanom prostredí filmu noir vyšetrojúceho Štúrovu smrť.¹⁹

Iný rozmer Štúra, ktorý viac súvisí s distribúciou moci v nacionalizujúcej sa agrárnej spoločnosti ako s romantickým obrazom, akcentuje publicista Michal Havran. Štúra vidí ako predobraz osobností, ktoré po roku 1989 dostali titul „verejní intelektuáli“. Tak ako Štúr v svojej dobe – pripomenul už Ľubomír Ďurovič – ani súčasní verejní intelektuáli podľa Havranovho textu nie sú dostatočne ocenení a pochopení. Kým Havran Štúrovi pripisuje nesporné osvietenské zásluhy, viaceré „karpatské špecifiká“ jeho pôsobenia – napríklad nadmieru romantizmu a konzervativizmu – taktne obchádza.²⁰ Nie priamo k Štúrovi, avšak smerom k oceneniu intelektuálneho poznania sa vyjadruje aj publicista, špecializujúci sa na problematiku vedy a vzdelávania na Slovensku. Pri vstupe do roku 2016 napríklad takto apeluje na rozum:

Ak niečo potrebuje Slovensko v budúcom roku, je to racionalita. Je to premýšľanie nad svetom okolo nás, premýšľanie, ktorého hranice budú určovať iba fakty, dôkazy a experimentálne potvrdenia – jednoducho veci, ktoré jestvujú a ktoré sa dajú (aspoň mentálne) uchopiť ... Ale ak by sme sa v novom roku všetci a každý deň stávali aspoň trošičku vedcami, v konečnom dôsledku by sme žili v lepšej krajine. Pretože byť vedcom znamená kriticky myslieť. Overovať si všetko, vráťane vlastných názorov, tvrdení a stereotypov, ktoré máme v hlave – a máme ich tam úplne všetci. Byť vedcom znamená nebyť si istý, ale svoju neistotu skúšať, bádať v nej a vyberať len také vysvetlenia, ktoré majú zmysel.²¹

Ako naznačuje dikcia novoročného vinš publicistu, vedecká skepsa a empiricky podložená analýza majú byť pre spoločnosť kľúčové. V modeli romantického vodcovstva je však „kritické myslenie“ prekryté emóciami a „potrebami“ spoločenstva, vodca končí zvyčajne tragicky a často za konšpiračného prispenia „cudzích“ síl. Ak aj nastane tragický skon lídra, tento model aspoň dokáže efektívne komunikovať konšpiračným jazykom. Vodca sa potom tvári ako rytier bojujúci s presilou „cudzieho“ systému či ohrozenia. Za najznámejšie príklady takéhoto romantického líderstva spomeňme aspoň generický populizmus Andreja Hlinku, Vladimíra Mečiara či najnovšie Roberta Fica. Títo vodcovia – či už autentickým presvedčením alebo účelovou mobilizáciou archetypu romantického vodcu – akoby pokrývali sociologické para-

19 <http://aktualne.atlas.sk/slovensko-ma-kovbojku-o-sturovi-rtvs-uviedie-velmi-odvazny-projekt/show-bizz/film/>, navštívené 5. 1. 2016.

20 <http://komentare.sme.sk/c/8045299/ako-ludovit-stur-pohol-krajinou-dopredu.html>, navštívené 5. 1. 2016.

21 <http://komentare.sme.sk/c/8112933/ak-nieco-potrebuje-slovensko-v-buducom-roku-je-to-racionalita.html>

metre inak modernej a technologicky vyspelej slovenskej spoločnosti romantickou politikou.

NÁRODNÝ HYSTERIK?

Hoci mnohí profesionálni historici, jazykovedci a politológovia by radi zo Štúra vykresali filozofa, intelektuála a vedca, ľud ho vníma ako vodcu, ktorý v celibátnom zápase obetoval aj vzťah k milovanej žene, len aby sa oddal práci pre národ, hoci aj proti pôsobeniu „systému“ (dekadentného Západu či „cudzieho“ Uhorska). Hoci tento rozmer romantického vodcu nie je úplný – možno napríklad zohľadniť nábožensko-etické pohnútky, ktoré sú prítomné aj pri štátno-pedagogickom výklade pôsobenia štúrovcov – v rovine ľudovej symboliky hrá významnú váhu práve Štúr – romantik.

Pod záštitou ministra kultúry sa napríklad v januári 2016 konalo spomienkové podujatie v Modre, meste skonu neskoršieho tvorca Slovákov. Dňa 17. januára 2016 sa tiež konal „Pietny štúrovský sprievod“, z ktorého účastníci – najvýraznejšie zastúpení študentmi gymnázií – hojne uverejňovali fotografie na sociálnych sieťach. „Krásne to v Modre vymysleli“, „Žiaden gýč ... takýto Štúr ...“ sa objavili medzi komentármi pod fotografiami. Minister kultúry sa v príhovore oprel o tému odriekania v mene národa. Štúr podľa neho,

... obetoval svoj vlastný život, vedome rezignoval na svoje osobné, rodinné šťastie. Za svoj krátky život Ľudovít Štúr prešiel, ako si to sám predpovedal, cestu života trnistú a plodom tejto trnistej cesty sme aj my a dnešná Slovenská republika.²²

Napríklad v obci Ostrá Lúka, v ktorej je pochovaná jeho priateľka a údajná obdivovateľka Adela Ostrolúcka (1823 – 1853), je populárna romantická poloha Štúra ako romantického milovníka. V obci organizujú každoročnú Kultúrnu jar Adely Ostrolúckej, existuje tu malé múzeum jej rodiny ako aj rodinná krypta a kaštieľ, ktoré sú v starostlivosti obce. Otec Adely, Mikuláš Ostrolúcky (1797 – 1872), ani jeho syn a brat Adely – Gejza (1819 – 1884) či jeho vnuk Mikuláš (1867 – 1947), československý občan, na ktorého si pamätajú niektorí ešte dnes žijúci dedičania, napríklad takéto postavenie nemajú napriek tomu, že všetci boli významní regionálni politici. Väčšina domácich samozrejme predpokladá, že spomienky na Adelku – ako o nej Ostrolúčania familiárne hovoria – sa zachovali ústnym podaním od polovice devätnásteho storočia. Oveľa pravdepodobnejšie však je, že obraz Adely v miestnej komunite pochádza z pera Ľuda Zúbeka, ktorý jej príbeh dotvoril do knihy *Jar Adely Ostrolúckej* počas návštev v dedine v päťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia. Školské čítanky v sprostredkovaní obrazu romantickej lásky s prekážkami z oblasti literatúry „ľahkého žánru“ – zvečnenej aj na etikete miestnej minerálnej vody Ostrolúcka – vykonali pravdepodobne lepšiu prácu.

Dlhodobú popularitu romantického vodcovstva na Slovensku možno čiastočne ilustrovať na už spomenutom Jánošíkovi. Legendárny hrdina nie je populárny iba socio-ekonomicky, t. j. ako gavaliersky zlodej, ktorý vytvára ilúziu nápravy ekonomických nerovností (pozri Hobsbawm, 1959). Jánošík v prvom rade reprezentuje „ušľach-

²² <http://domov.sme.sk/c/20074150/stur-stvoril-zo-slovakov-moderny-samostatny-politicky-narod.html#ixzz3xWwtSqCg>, navštívené 10. 2. 2017.

tilého divocha“, vzdorujúceho „cudziemu“ neosobnému právu (pre ktoré je samozrejme obyčajný zlodej) a zákulisným hram „cudzích“ (rozumej nadlokálnych) síl a mocností. Eliminácia Andreja Hlinku v Černovej „cudzími“ slovenskojazyčnými husármi z Liptovského Svätého Mikuláša je podobný príbeh. V populárnej obrazotvornosti sa len ťažko ujíma fakticky pravdepodobnejší výklad streľby do miestnych ako zlyhanie modernizujúceho sa štátu na periférii. Keďže korene slovenského paranoidného myslenia siahajú najďalej k romantickej spisbe štúrovcov – je ilúziou myslieť si, že lokálna legenda o zbojníkovi sa mohla zrodiť a bez ideového a faktického usmernenia koherentne prežiť medzi negramotným ľudom od zavesenia zločinca na hák – kruh sa uzatvára. Ani Štúrovi samotnému v ľudovej obrazotvornosti „zlý systém“ koniec-koncov nedovolil za života naplniť cieľ svojich snažení.

Hoci romantizmus – a jeho čiastkové prejavy ako nacionalizmus či fašizmus – patrí do európskej hodnotovej výbavy, popularita vzorcov národného vodcovstva na Slovensku potrebuje aj špecificky kultúrne vysvetlenie. Porovnanie Štúra s Winnetouom ukazuje na ideál líderstva „za každú cenu“ aj proti „cudzíemu systému“. Pri ňom nejde iba o paralelnú reakciu na alebo útek od osvietenstva a modernity, ktorý je prítomný aj v susedných národných naratívoch vodcovstva, v prípade Štúra je takáto ľudová reprezentácia kľúčová. V tomto vodcovstve sa prejavuje hrdosť a vzdor, odklon od kalkulovania, výberová solidarita, avšak najmä idealizácia sociálnej bázy, z ktorej hrdina odvíja svoju legitimitu.

Po roku 1989 bol takýto alebo podobný druh líderstva s konšpiračnými rysmi nepresne označovaný za „autoritársky“ či „populistický“, a to najmä v kontraste ku konsenzuálnemu modelu vodcovstva liberálnej demokracie a občianskej spoločnosti. Ako však dokazuje populárna percepcia Štúra – ale aj pretrvávajúca obľuba Winnetoua či Jánošíka – najpopulárnejšie vzorce líderstva na Slovensku sú už od počiatkov slovenského nacionalizmu stabilne romantické. Štúr bol prvý národný populista a nebol ním primárne preto, že väčšina jeho politického záujmu sa po prvýkrát v dejinách koncentrovala primárne na mobilizáciu a emancipáciu prostého ľudu proti vtedajším elitám, o to sa snažili mnohí, možno aj úspešnejší slovenskí rodáci, ktorí sa do učebníc nedostali alebo sú len na ich okrajoch. Štúr bol národný populistický romantik hlavne preto, že sa do tejto roly vedome či nevedome štylizoval a jeho učenici a neskôr mašinéri národného štátu ho v tejto podobe zakonzervovali.

Možno dokonca vysloviť tézu, že romantické líderstvo na Slovensku nie je výsostnou doménou paranoidnej politiky, akú v porevolučnom období reprezentujú napríklad Vladimír Mečiar či Robert Fico, ale že každý populárnejší vodca s ním musí v kontexte slovenskej politiky narábať. Odozvy obrazu „tatička Masaryka“ ako nástupcu dobrotivého cisára a jeho pobočníka, astronóma, generála a kráľa salónov Štefánika, láskavej tváre Pražskej jari Alexandra Dubčeka či symbolická politika „dobrého anjela“ Andreja Kisku nie sú opozitom paranoidných romantikov, skôr v prípade oboch typov vodcovstva – konšpiračného i konsenzuálneho – ide o varianty jedného romantického archetypu. Ak odhliadneme od Ivety Radičovej, ktorá sa profilovala ako „ženská“ líderka so striedavými mužskými a „dievčenskými“ polohami, tak menej romantickí lídri – spomeňme napríklad Milana Hodžu, ale aj Mikuláša Dzurindu – kvôli dominancii romantického vodcovstva nikdy nedosiahli širokú popularitu, a to bez ohľadu na reálne zásluhy o rozvoj spoločnosti.

Túto úvahu teda možno uzavrieť tvrdením, že akademický i odborný diskurz na Slovensku dostatočne nereflektuje distribúciu populárnych vzorcov vodcovstva v spoločnosti. Hlavnou príčinou tohto nedostatku je pravdepodobne zjatie v jednodimen-

zionalnej verzii evolúcie politického systému. Podľa tejto evolučnej schémy sa „tradicionalistická“ autokracia vyvíja do modernej liberálnej demokracie, v ktorej rozhoduje kritické myslenie. Táto evolučno-normatívna predstava – že potlačíme iracionálny romantický populizmus argumentmi a rozum vytlačí emócie – reprodukuje nazeranie na svet v dichotómiách tradičný a moderný, vyspelý a zaostalý resp. racionálny a emocionálny. Napriek zbožným želaniam stúpcov tohto kritického diskurzu liberálnej verejnej sféry na Slovensku – vrátane autora tohto článku – však štvrtstoročie budovania reálnej liberálnej demokracie na Slovensku po roku 1989 dostatočný ústup romantického líderstva – ako je archetypálne reprezentované populárnym obrazom Ľudovíta Štúra – nepreukázalo.

LITERATÚRA

- Demmel, J. (2015). „Slovenská dráma v Uhorsku“. In: R. Chmel (Ed.), *Ľudovít Štúr: štúdie a eseje*. Bratislava: Kalligram a Literárne informačné centrum.
- Findor, A. (2012). *Začiatky národných dejín*. Bratislava: Kalligram.
- Hobsbawm, E. (1959). *Primitive Rebels*. Manchester: University of Manchester Press.
- Hudymač, A. (2015). „Úradník – rytier – svätec“. In: R. Chmel (Ed.), *Ľudovít Štúr: štúdie a eseje*. Bratislava: Kalligram a Literárne informačné centrum.
- Hurban, J. M. (1959). *Ľudovít Štúr. Rozpomienky*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- Ondrejovič, S. (2015). „Jazykovedné glosy k Ľudovítovi Štúrovi“. In: R. Chmel (Ed.), *Ľudovít Štúr: štúdie a eseje*. Bratislava: Kalligram a Literárne informačné centrum.
- Ormis, J. V. (Zost.) (1955). *Súčasníci o Ľudovítovi Štúrovi*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- Pichler, T. (2015). „Esej o Štúrovi a protestantizme“. In: R. Chmel (Ed.), *Ľudovít Štúr: štúdie a eseje*. Bratislava: Kalligram a Literárne informačné centrum.
- Verdery, K. (1999). *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.

O AUTOROVI

JURAJ BUZALKA (*1975) – pôsobí v Ústave sociálnej antropológie Fakulty sociálnych a ekonomických vied UK v Bratislave. Venuje sa antropológii politických hnutí. Okrem iných je autorom monografie *Nation and Religion: The Politics of Commemoration in South-east Poland* (Münster: Lit 2007). Medzi najnovšie publikácie patria ‘Tasting Wine in Slovakia: Post-socialist Elite Consumption of Cultural Particularities’ (in *Wine and Culture: Vineyard to Glass*. Rachel E. Black and Robert C. Ulin eds, Bloomsbury Publishing 2013) a ‘The Political Lives of Dead Populists in Post-socialist Slovakia’ (in *Thinking through Transition. Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989*. Michal Kopeček and Piotr Wciślik, eds, CEU Press 2015).

O JEDNODETNOSTI – K OTÁZKAM OBMEDZENEJ
REPRODUKČIE A INÝM TÉMAM

Rozhovor s Dr. BOŽENOU FILOVOU, CSc.

V roku 2013 som prostredníctvom svojho kolegu v Ústave etnológie, Mojmíra Benžu, „zdedila“ po dlhoročnej riaditeľke Božene Filovej archív s dotazníkmi, ktoré získala v rokoch 1967 – 1971 z obcí 14 okresov južného a východného Slovenska. Ide o dotazníkový výskum mapujúci štruktúru rodiny v minulosti so špeciálnym zreteľom na tzv. obmedzenú reprodukciu. Základ archívu tvoria vyplnené dotazníky s otázkami demografického a konfesijného zvähu obce zamerané na vytipovanie lokalít s jednodetným systémom alebo „jednodetákom“, ako ho Dr. Filová familiárne nazývala. Zároveň poskytujú obraz o štruktúre rodín a spoločnosti v daných lokalitách vo všeobecnosti¹.

Výskum jednodetného systému sa uskutočnil s podporou Slovenskej národopisnej spoločnosti a Národopisného ústavu SAV. Osemstránkové dotazníky boli do vytipovaných obcí odoslané v dvoch etapách spolu so sprievodným listom. To, či v obci existovala obmedzená reprodukcia, usudzovala Božena Filová z priamych i nepriamych otázok: počet detí v minulosti, počet detí v triedach v súčasnosti a pod.

Po prvom prezretí dokumentov mi bolo jasné, že na to, aby som porozumela, ako bol výskum dizajnovaný a aké výsledky Dr. Filová predpokladala, sa budem musieť porozprávať v prvom rade s autorkou projektu. Spolupráca s ňou bola veľmi príjemná a tak vzniklo nasledujúce interview. Rozhovor s Boženu Filovou som prepísala v plnom znení, ale pre potreby vydania v Slovenskom národopise bol text čiastočne skrátený a témy, ktoré sa opakovali na rôznych miestach rozhovoru, som spojila do súvislého textu. Telefonický rozhovor totiž priniesol oveľa viac rôznorodých myšlienok aj o iných oblastiach výskumu a fungovania Národopisného ústavu, o ktoré sa chceme podeliť.

Keďže pani Dr. Filová začiatkom tohto roka dostala za celoživotné vedecké dielo Medailu za podporu vedy udelenú Vedeckou radou SAV², príležitosť sa zdá byť viac ako vhodná.

BOŽENA FILOVÁ: Otázka by bola, ako som sa ja dostala k tejto problematike...

LUBICA VOLANSKÁ: *No presne to by bola bývala moja prvá otázka, ukradli ste mi ju z pier.*

1 Príspevok vznikol s podporou projektu VEGA 1/0225/17 *Od ekotypu rodiny k sociotypu v regionálnej perspektíve*.

2 Pozri s. 109 tohoto čísla Slovenského národopisu.

BF: Možnože som sa zaujímala o nejaké vedomie takej všeobecnej kultúrnosti našej krajiny, ak by som to tam mohla zaradiť. Ale to nebol jediný dôvod. Ten dôvod, aby sme túto tému začali robiť, bol ten, že my sme boli oslovení urobiť syntézu spôsobu života tradičného, ak to tak nazvem, to vyšlo v rámci publikácie Československá vlastivěda, kde je aj slovenská časť. Že sa vôbec urobila tá Vlastivěda, to bol taký veľký výkon a tak potrebný výkon. Tam si si uvedomila, že niekedy aj zabudneš na tak malú tému, na nejakú malú súčasť ako je, čo ja viem, brnárstvo, taký malý úsek ľudskej činnosti a ľudskej špecializácie, teda ľudovej. Ale my sme nezabudli, nám sa toto podarilo. Že sme to dielo vôbec dokázali vytvoriť a urobiť tú vnútornú štruktúru, sa mi stále zdá obdivuhodné.

My sme síce chodievali do Prahy, kde sa syntéza precizovala, kde sa tá vnútorná štruktúra diskutovala, nebolo to len naše dielo, českých kolegov bolo viac. Ale našou vnútornou štruktúrou sme ovplyvnili tú celostnú a mne pomohlo to, že som v Prahe študovala, že som kolegov trochu poznala. Potom sa dalo presadiť také, čo sa v Čechách nedalo. Pokles tradičných noriem a vôbec ľudovej kultúry v Čechách bol v tom období celkom iný ako na Slovensku. Oni keď robili štúdie, tak ich robili viac z historických materiálov, u nás viac terén hral vážnu úlohu.

LV: Ako ste sa napokon dohodli pri tvorbe Československej vlastivedy?

BF: Skoro nedohodli, pretože boli rozdiely. A preto som ja len raz v živote kričala, alebo nie kričala, použila som takú nadávku... keď chceli tú slovenskú časť v Prahe zrušiť a dať slovaciká len do zátvoriek, a to v čase, keď už bola Vlastivěda hotová. Celá Vlastivěda mala deväť zväzkov, teda všetko, čo sa dalo spracovať, a bola to pekná myšlienka. No prišli takí dvaja chlapi z nejakého vydavateľstva, že to sa tak strašne podobá, že je škoda mať českú a slovenskú časť, že to naše bude len v zátvorkách, keď sa líši.

A ja som povedala, že nedám.

Chodili, že ma budú penalizovať, to bolo o dušu, naozaj. A nakoniec to tak bolo, že ma predvolali, podpredseda Akadémie, ktorý to mal na starosti, a ten mal okolo seba asi šesť kolegov z ústavu v Prahe, že tým to akože musí dať, že ma budú penalizovať. A ja som im povedala, že rušia zmluvu, na ktorej to bolo celé postavené. Keby som nebola v Prahe študovala, tak by som nemala tú odvahu im to povedať, ale ja som mala ten pocit zodpovednosti nielen za náš ústav, ale to bola zodpovednosť za jeden veľký celok. Mierne som hovorila, že to nemôžem, to nie je chyba politická, to je chyba odborná. Tradície ľudovej kultúry obyčajne vznikajú v etnických celkoch a nie v štátnych celkoch, tak urobíme rakúsko-uhorskú ľudovú kultúru?

A vieš si to predstaviť? Melicherčík ochorel... V redakčnej rade bola Milka Horváthová a Soňa Kovačevičová, my tri, a ich tam bolo asi 12, no vieš si to predstaviť. Povedala som: nedám ani za tisíc pánov bohov.

A potom ten podpredseda akadémie videl, že asi mám pravdu a že teda nech to ide tak, ako to bolo pôvodne. A že čo na to kolegovia z pražského ústavu a oni na to, že teda súhlasia.

Ale oni nám to potom nedovolili v slovenčine vydať a ja som potom povedala, že sa vzdávam, pretože vy nielen porušujete dohodu. Vyšlo to celé v češtine, vôbec mi to nevádí. Ja som to vybojovala a nie som tam vôbec napísaná a musím ti povedať, že nie som vôbec na trúnky, ale ja som musela ísť do Slávie, čo je oproti divadlu, a dala som si tri borovičky naraz. Ja som aj povedala aj týmto dvom kolegyniam: „Ja mám pocit, že takto sa rokuje v OSN.“

LV: Ako ste si vybrali témy, ktoré ste v syntéze spracovali?

BF: Československá vlastivěda bola pre nás taká veľká úloha, že nikto z nás na ňu nebol pripravený. Využívali sme takú formu prípravy, že ako kolektív sme sedávali spolu a uvažovali, že kto ktorú tému pripraví.

A mne pripadla téma príbuzenských vzťahov a rodiny. To sa vtedy tak robilo. Riaditeľ Mjartan, Ján Mjartan, nás naučil, že kolektív je kolektív a tam si vzájomne odovzdávame poznatky. Bolo to vlastne ako veľká četba mnohých kníh, pretože sme boli voči sebe – a nechcem to idealizovať – boli sme prinútení byť k sebe tak žičliví, že keď niekto mal tému, tak tí ostatní, čo o nej vedeli, to mu povedali.

Čiže v rámci tej obrovskej témy spoločenských vzťahov vo vývine rodiny mi pripadla aj táto úloha.

Božena Filová. Archív Ústavu etnológie SAV v Bratislave

LV: Teda za tému rodiny a obmedzenej reprodukcie vďaka Jánovi Mjartanovi?

BF: On povedal: „Toto budeš ty robiť,“ a ja som nemohla povedať, že toto neviem... „Čo nevieš, to sa naučíš.“ To sme si museli rozdeliť tie témy, že kto čomu lepšie rozumel, a ja som mala, myslím, už vtedy v monografii o Žakarovciach tému rodiny, asi takto...

Viem, že keď sme mali robiť Žakarovce, tak prišla taká požiadavka, že neskúmame kompletne spoločnosť, lebo tu narastá na Slovensku robotníctvo a čo o ňom vieme... A ja som napísala, to si pamätám, že už tma bola, taký projekt s názvom Konceptia výskumu robotníctva a keď som išla domov, tak ma až nadnášalo. A tak som vedela, že to je to, čo mám robiť, čo mi dá uspokojenie, že na niečo som prišla.

Ešte ma aj v tom veľmi podporoval Mjartan, keď hovoril: „Nezabudni, táto téma potrebuje ešte aj ďalšie rozpracovanie.“ Tak ja som len kývala hlavou... bože, čo všetko potrebuje ďalšie rozpracovanie. Mjartan si to uvedomoval, on veľmi dobre vnímal etnografiu. Keď musel robiť, robil popisnú, ale išlo mu o komplexný pohľad. Takže ja som mu veľmi vďačná. Keby on nebol, ja sa do toho nemôžem pustiť, bolo to na hranici – to, čo vo vede býva, že niečo intuitívne cítiš, že sa do toho musíš pustiť.

Ale ešte ti musím povedať jednu vec, ktorú musíte vedieť, keď chcete pochopiť, prečo sa toľko vecí urobilo. My sme nemali nikdy nijaké politické rozhovory, my sme mali aj po práci vlastne také pokračovanie toho, čo sa robí. Aj keď sme sa stretli mimo ústavu, niekde na káve, tak sme sa vracali k práci.

LV: Kedy ste sa prvýkrát stretli s jednodetnosťou?

BF: Veľmi veľkým vplyvom pre mňa bola informácia od manželky nebohého pána

profesora Melicherčíka, pani Záturreckej, ktorej otec bol farárom v jednej dedine tu, na juhu Slovenska, a ona, keď som to spomenula pri odpovedi na otázku, čo teraz práve robím... A ona povedala: „Bože áno, veď toto, čo sa ti tam dialo, keď sa narodilo prvé dieťa, tak otcovi dieťaťa podviazali varlatá.“ Tuším Lót sa tá dedina volala.

No a keď sme chodievali vybavovať do Prahy všeličo – a to sme chodievali často –, tak to sme sa už skoro všetci poznali v tom lietadle. Raz s nejakým novinárom sme sa rozprávali, čo ma zaujalo. A on mi tak žurnalisticky – ale vtedy boli veľmi dobrí žurnalisti, neboli povrchní, boli veľmi dobre pripravovaní a zvedaví – povedal o súvislosti, že to sa robí aj na ostrovoch, pretože vedia, že nesmú mať veľa detí, že ten ostrov to nezvládne. Tak som sa pýtala, môže fungovať niečo také univerzálne? Je to v genetických informáciách, nezabudni, že v nás je niečo, čo máme všetci spoločné, ale odkiaľ sa tie vedomosti naraz vyroja, to je už záležitosť nás, etnografov, aby sme to skúmali.

A takto ma to laplo...

EV: Potom ste napísali kandidátsku dizertačnú prácu...

BF: To bolo asi toľko textu, čo išlo do tlače, ako boli moje poznámky. A chytilo ma to, až slastne, lebo to bolo niečo mimo takej popisnej etnografie, bolo to niečo nové.

Ústav predtým, ako som sem prišla, robil v Honte kolektívne výskumy a Mjartan mi hovorí: „Počúvaj, takú lascivitu od starých žien som ja v živote nepočul. Oni oslavovali krštenia, len ženy, a normálne spodobovali falus“, bol z toho zhrozený. No a ja som mu odpovedala, že podľa toho, čo ja viem, tam bol jednodedák, takéto vyslovene že odkrývanie tajomstva postupné... krásna súhra informácií a intuície.

EV: Stať o rodine v monografii Hont – ako zapadá do vtedajších výskumov rodiny?

BF: Aspoň sa zachytilo to, čo už dožívalo, buď boli nejaké invencie niečoho iného nového... Rodina bola tak ti nejakou troškou na okraji, skôr sa brali zvyky rodinné, to my sme mali s Milkou Horváthovou starosti, sme sa samé seba pýtali: „Čo pôjde do tej rodiny?“ No a ona povedala: „Ja tam dávam celú rodinu.“ A ja jej hovorím, no ale Milka, ty tam dávaš len zvyky. To nebolo také jednoduché ako teraz o tom hovoríš.

Rodina sa chápala ako sféra zvykových argumentov a už to napríklad ako nejaké zvykové právo, alebo etika, občas sme tam niečo vsunuli, ale občas nám to aj vyškrtili... Ale tá rodina, celé to obdobie, ako som sa dostala k výskumu rodiny a pochopila som ju, ja som to aj písala, rodina ako miesto tradícií spôsobu života, tam sa všetko sústreďí.

A viem, že som mala veľké rozpory v ústave a že mi bolo vlastne aj ľúto, lebo ja som chcela, aby sme sa rodine venovali ako skupine, z toho pohľadu širšieho a určite aj interdisciplinárne. Veď ono v tej rodine to je, takže ešte som aj na poradách hovorila, keď ste však proti rodine, pozrite sa na ríšu zvierat, ako nás inšpirujú v tom, čo sa všetko v tom manželstve alebo v tých rodinách musí robiť.

Neprešlo to. Škoda, že to neprešlo, v rámci vedenia ústavu, a to si pamätám, že ma vtedy bránil Mojmir Benža. Nebolo dosť ľudí, aby sa robila táto téma.

EV: Kolektívne výskumy si ako pozitívnu spomienku pamätáme hádam všetci aspoň zo študentských čias.

BF: Áno, my sme chodili do terénu kolektívne, nech to bolo kdekoľvek a čo ja viem na obed, že sme išli, tak spoločne, sme si objednali u nejakej tetky, že budú halušky. No a tam sa každý vyrozprával, že čo bolo, čo bude na ďalší deň.

Viem, že tak sme ohromili Akadémiu, že sme Žakarovce urobili ako kolektívny vý-

skum, aj sme za ňu dostali aj cenu Akadémie. Vtedajší predseda SAV, virológ Dionýz Blaškovič, napísal vtedy o nás, že je hrdý na nás, že robíme kolektívne výskumy. Vtedy si tak medziodborovo ľudia priali.

Kolektívny výskum je potvora, lebo ti berie právo na nejakú, no to, čo je dnes veľmi v popredí, právo na individualitu, pretože poznatky dávaš iným. Podľa toho, ako máš záujem o iného kolegu, prípadne že ťa aj tešia jeho výsledky, tak sa netreba nikoho báť. Ale nie vždy nie všetci boli takí.

LV: Ale zároveň poznatky zase dostávajúte...

BF: Nuž, ale nemusíš ich dostať, zase sú ľudia, ktorým to vadilo. Ale ja som mala šťastie, ako hovorím. My sme mali taký zvyk, že človek si našiel na stole nejakú kartičku, nejaké excerptá, veď na tom sme žili. Nechávali sme si kartičky na stole s informáciami: vieš čo, našiel som ti toto a toto... to bol skvelý spôsob získavania informácií. Ja neviem, kde by som bola na túto problematiku došla a kde by sa bolo formovalo rozhodnutie venovať sa jednodeťáku ako javu, ktorý môže zohrať rolu aj v povedomí o spôsobe života.

Napríklad od Markuša – Michala Markuša – z Dolnej zeme pochádzal – on o tom nepísal, ale veľa vedel. Tým, že odtiaľ pochádzal. Tak od neho viem, že v Maďarsku bol jednodeťák jedna z príčin, prečo sa oni začali ako národný štát obávať, že ich je stále menej.

Zaujímavé je, že určitý model až takej záchrany – ale to je veľmi relatívne – tento model sa objavil u Slovákov na Dolnej zemi. Keď vychádzajú roje určité v rámci migrácie do iného prostredia, tak si v podvedomí nesú so sebou určitý model správania sa a keď treba, tak ho využijú. Inak to robili aj tí lazníci, keď prišli zo stredného Slovenska. Že vedeli niečo obrábať, aj keď chodili aj iným obrábať na pole. Tak si zobrali spôsob, ja som tam bola v roku 1973 na výskume a tam bol znovu jednodetný systém. Som bola v takej obci, ktorej obyvatelia boli evanjelici, v obci Aradáč – kde žila polovička Slovákov a polovička Srbov a oni ho potrebovali, tak ho použili. Keď tam išli, tak potrebovali veľa ľudí, lebo poľa bolo veľa a potrebovali ľudskú silu a rodiny boli široké. A potom, ako sa stávali vlastníckmi, už bola situácia iná. Nikdy tam nebolo družstevníctvo ako u nás, tam bolo vlastníctvo dôležité a keď oni už sú bohatí a oni vedia úžasne dobre pracovať, tam už o štvrtvej v noci počuješ, ako idú na pole, tak sa im to isté stalo. Možnože aj to náboženstvo to trochu prenášalo, neviem síce, v akých tých segmentoch. Nebol jednodeťák až veľmi rozšírený, ale existoval. Nemám o tom záznam, ale ľudia tam mi povedali: „Jasne, že to musí byť.“

LV: V archívnych materiáloch, ktoré som od vás dostala, je veľa literatúry z iných vedných odborov – ako ste ich získali – išli ste po priateľskej línii alebo nejakou oficiálnou cestou?

BF: Cez súkromnú linku – proste kolegovia to vedeli, že mňa to držalo, ma to chytilo, napríklad tam je určite nejaká literatúra od Srbov, lebo kolegovia, keď sa stretli, sa chceli viac spoznávať z hľadiska pracovného, lebo vedeli, že ma toto trápi. Profesor Barjaktarovič mi napríklad poslal srbský materiál, že Srbi tam majú skupinu subetnickú Vlachov a tí to realizovali veľmi dlho, jednodeťák, a vtedy som pochopila, že to nie je len tá jedna dedinka. Tak som sa radila s demografmi, keď som robila tú mapu, že kam sa budú tie anketové lístky posilať, začala som chápať, že to bude rozšírený fenomén, taký ako spodná rieka, ktorá čaká, kedy sa vynorí a že sa o nej vie. Lubka, ale vieš, pamätaj, duša, na to, že toto je len taká jedna stotinka z tej problematiky, tento anketový výskum, lebo to bolo preto, aby som ja vedela, že či je to naozaj, alebo si to len domýšľam...

EV: Akým spôsobom ste teda vyberali obce, do ktorých sa rozposlali anketové lístky?

BF: To ti už asi presne nepoviem, viem, že vtedy bola taká situácia v Akadémii, že pre nás nebol problém zavolať do Geografického ústavu, alebo riaditeľ začínal vtedy, keď Akadémia ako taká neexistovala, bola len Akadémia vied a umení, nás tá súdržnosť zrejme nikdy neopustila. Tak som sa pýtala ich a aj historikov, dokonca, pokiaľ viem, sa plánovala urobiť aj prognóza vývoja týchto obcí do budúcnosti.

EV: A čo demografiu?

BF: Nerobili výskumy, vedeli o tom, najmä z oblasti historickej geografie, ale ich údaje boli nie z výskumu, len z poznatkov z literatúry, oni výskum nerobili. Ako som k tým údajom prišla, sama neviem, nebola literatúra, mňa to držalo, chytilo to aj tých, ktorým som to rozprávala...

EV: Asi ste o tom pútavo rozprávali...

BF: Toto je naozaj zamilovanosť do témy, téma je zázračná v tom, že si žiada vnútornú etnologickú interdisciplinaritu, pochopíš potom, že to vôbec nie je len... nie je len otázka hygieny a reprodukcie, ale zachytí tie rodiny až po hospodársku úroveň tých obcí v etike. To ma držalo, že to syntetizovalo spôsob života, ani neviem doteraz dobre, ako to nazvať, spôsob života nie je veľmi presné označenie.

Tak či tak, sexuálna hygiena bola na pokraji únosnosti, lebo tie cintoríny tam, to boli samé mladé ženy, lebo tie aborty, tam som sa musela venovať veľmi dôkladne aj veciam, ktoré s rodinným životom súvisia. Napríklad aj spôsobom, akým oni zabráňovali pôrodom – a to boli niekedy veľmi kruté veci. A o tom sa, samozrejme, málo písalo.

EV: Aký mal jednodetný systém vplyv na spôsob života danej lokality?

BF: No keď pokračoval dlho tento systém, majiteľkou veľkej usadlosti bola žena, čo bývalo často, aj keď si zobrala napríklad sluhu za manžela, no nevládali to obrábať, to bola veľmi úrodná pôda. Oni potom predávali ten extravilán a keď na strednom Slovensku bola naopak nie veľmi úrodná pôda a veľa detí v rodine, tak sa proste vymyslelo, že sa zakúpili na tých bočných usadlostiach a buď si postavili nové alebo prestavali aj tie salaše, tam je veľmi veľa Stredoslovákov. Pri nositeľoch ľudovej kultúry keď počúvam tie mená v rozhlase, tak mi hneď napadne, veď toto nie je odtiaľ, ten sa už prisťahoval.

EV: A ako podľa vás s jednodetnosťou súviselo vierovyznanie?

BF: Tento systém bol aj v Maďarsku najmä u kalvínov a protestantov, evanjelikov, tých kalvínov by som dala do popredia, tí to majú pravdepodobne v nejakej tej svojej ideológii, že sa netreba tešiť zo života.

Katolíci samostatní, tí Stredoslováci, nechodili do dediny, žili ako enkláva. Ak už dlhšie tam žili a mali deti, tak v tých dedinách nešťastných, ako to nazvať, tam bolo v dedinách patologické vnímanie materstva, tam mohla mať žena jedno dieťa, ak ich bolo viac, tak ju ženy z celej dediny vysmievali, vykrikovali na ňu, to vyšlo z toho môjho výskumu. No a tí príselci, katolíci, sa dosť dlho neprispôbovali tomuto systému. Neviem, či tam nezohrala úlohu aj štátna administratíva, keď sa začalo odmeňovať materstvo, rodina, ktorá mala detí viac, mala výhody a bola odmeňovaná finančne a ja som im tam dala takú otázku v tom výskume, len si nepamätám, ako odpovedali.

EV: Je to teda jav, ktorý zanikal v období, keď ste ho skúmali pomocou dotazníka?

BF: Keď mi prišli tie odpovede, tak ja som zistila, že je to jav, ktorý funguje ešte

koncom šesťdesiatych rokov, že to nie je historický jav. A ich odpovede boli, že prečo by nie, že jedno dieťa či málo detí má byť.

LV: Že to vnímali ako normálne...

BF: Áno, natoľko to bolo ako norma, neviem, ako to dobre nazvať, lebo je to viac ako norma, podľa mňa. Vďaka tomu som pochopila aj otázku postavenia Rómov na tomto území a som hovorila: oni sa budú hlásiť za Maďarov, bude stúpať počet Maďarov a klesať počet Rómov – a aj sa tak stalo, a to vďaka takýmto možnostiam. Že sa sťahovali v tom období na tie uvoľnené pozemky.

Cez túto prizmu aj tak robíš tú rodinu, lebo to postavenie vlastníka pôdy bolo skoro také, že sa človek mohol inšpirovať nejakými francúzskymi románmi, kde ten vlastník, gazda, rozhoduje. Dnes už nie, ale bolo to vtedy tak.

LV: To by bol váš plán či sen, ako ste spomenuli, syntéza obce cez prizmu rodiny...

BF: Predstav si, Lubka moja, že tak by sa písala monografia – v tej oblasti južného Slovenska napríklad isto bude pokles poľnohospodárstva. Veď potom už vlastníčky...

LV: Teda dcéry, čo zdedili majetok...

BF: Áno, chodili na také dedinské rady, vedelo sa, kedy sa pôjde do poľa, chodili sa otvárať jarné práce, dokonca jesenné práce, to všetko bolo vždy dohodnuté, prediskutované. Keď tam chodili tieto ženy, tak keď bola bohatá – povedala a veru nie. Ja teraz len fantazírujem, čo mohla povedať, no dôsledkom bol pokles poľnohospodárstva a keď si predstavíš, aká je to úrodná pôda, aká škoda to bola.

LV: Ako súvisel výskum jednodetnosti s výskumom k Etnografickému atlasu Slovenska? Videli ste tu príležitosť?

BF: Do Atlasu sme tému jednodetnosti nedali, nebol urobený taký prieskum, aby mohli ľudia, ktorí chodili na ten výskum do tých 250 lokalít, takúto otázku dať. Aj tak sme, z tých pôvodne veľmi veľa otázok, museli zužovať, aby vôbec z toho bol nejaký celok. V archíve je asi 1300 údajov, ktoré by mohli vytvoriť nový atlas. Ťažké, smutné, veľmi vážne rozhovory to boli, čo vynechať a čo dať, aby sa vytvoril určitý model toho spôsobu života a ten jednodetník sa tam nedostal. Veď tých informácií bolo priveľa. Atlas jediný z ostatných krajín má aj vývinové hľadisko a aj sa to celé podarilo, čo je pre ďalšie výskumy, ak sa bude pestovať vlastivedná etnológia, veľmi dobré.

LV: Nebolo vám ľúto, že bola vynechaná jednodetnosť?

BF: Nie, moja, to nebolo na to zrelé... to by musel byť... ja by som bola musela byť tak byť pripravená, aby som vedela, akú otázku dať a ako ju položiť. Lebo ten dotazník, to vieš, ako sa robilo. Všetky disciplíny, ktoré robia s výskumami a s dotazníkmi, majú veľký problém, ako správne otázku postaviť. Uvedomovala som si, že postavenie otázky je potvorská vec, potvorská.

LV: Ak som správne pochopila, po ankete v jednotlivých obciach mal nasledovať ďalší dotazníkový výskum so špecifickými otázkami o jednodetnosti a po ňom výskum terénny.

BF: Presne tak, pochopila si to dobre. Keby ten vývin bol iný, keby ma už boli zbavili toho riaditeľovania (smiech). No, a mne veľmi veľa času zobrať časopis, veď to bola potvora, divoké zviera. To bolo 1000 – 600 strán pripraviť, musíš ju stále nakrmiť.

Ale veľmi mi pomáhali iní vedci. Vieš, vedci, to sú takí iní ľudia ako nevedci, aspoň boli. Ja, keď som už nemala možnosť niečo dokončiť, tak mi moja rodina povedala, choď do Smoleníc a tam to dopíš. A takých nás to do Smoleníc chodievalo dopísať veľa, tam bolo vždy zopár izieb, kde všetci klepkali do stroja a jeden bol medik, druhý technik. Cez obed sme sa dolu stretli a my sme sa dohodli, že budeme chodiť do kuchyne jesť. Tak sme sa rozprávali, že ako sa vám darilo a čo to vlastne robíte? A potom sme sa išli prejsť a by som povedala, že možno nie argumentmi, ale tou atmosférou mi pomohli Smolenice, aj on každý z nich niečo hľadal. Otec Jura Podobu² tam chodil v sobotu, nedeľu, on objavil liečenie strumy, tiež bol taký posadnutý niečím, čo treba vyriešiť, a to bol zázrak, lebo v niektorých našich oblastiach, kde je voda nie prospešná pre zdravý vývin... v tých baníckych oblastiach, boli ľudia s hrvolmi. Ostatní sa im vysmievali.

Ja sa môžem len poďakovať atmosfére žičlivej: to, čo ťa trápi, rieš... a mali pochopenie aj moji doma, prosím ťa, ja som s takými škatuľami veľkými chodievala do Smoleníc, aby som to označkovala červeným, ani neviem, kde som to vymyslela, veď neexistovalo také spracovanie, ako je dnes... A to si vyžiadalo strašne veľa času.

No ale prišla normalizácia a úplne iné témy. Bola to odporná doba, nebezpečná, ale keď si bol rozhodnutý brániť niečo, tak to malé zrníčko, čo v tom je, že starosť o väčšiu skupinu ľudí, dakedy sa podarilo vybojovať všelijaké veci. Neviem, kde som brala tú odvalu. Prišiel problém, aby sme vôbec existovali, lebo sme boli veľmi ohrození, náš ústav. Až niekde na predsedníctve vlády bol už návrh na naše zrušenie, ale dal to náš vlastný kolega.

LV: Vy ste aj vekom boli mladá...

BF: Vtedy akadémia bola zložená z veľmi dospelých pánov a oni ma brali ako dcéru. A ja som raz tak naivne povedala, že ale ja neviem, ako toto. No a vtedajší šéf Luby mi na to povedal, že: „Jaj, keď vás vybrali, tak sa musíte naučiť, normálne, ako to v živote beží.“ A veľmi mi to pomohlo, že fandili tomuto pokoleniu mladému. Boli to títo ľudia, ktorí fandili pokoleniu, tak je táto osoba ako moja dcéra, nevesta, to bolo moje šťastie a aj to, že som bola vychovaná dostatočne slušne. Ja som nikdy nebola drzá, len keď išlo o ohrozenie ústavu – a to som hovorila ticho. Som povedala: bezo mňa. Ja nie, ja to neprijmem, ja to nepodpíšem.

LV: Vyzerá to ako spolupráca medzi generáciami...

BF: Ono múdri chápu, že zmeny vždy prídu. Ja si myslím, že je to vždy tá tretia generácia, ktorá zvykne nalomiť možný stereotyp vývinu, tak tá potrebuje zmenu, ale musí sa vedieť, že čo. Možno ťa prekvapí, ja som kritik toho, ako sa odohral 1989, ja som povedala na ústave, že je nutná zmena bezpodmienečne, že mladá generácia si ju vyslovene vyžaduje, musí sa identifikovať s niečím, čo je lepšie ako to, čo bolo.

Bol u nás na ústave Fedor Gál – to bol taký líder trochu, robil v Akadémii a robil v Prognostickom ústave. A vtedy ja som sa pýtala Gála, že aká bude koncepcia. A aká bude koncepcia? On povedal, to sa ukáže.... A ja hovorím, Fedor, to je zle, táto revolúcia vie, čo nechce, ale nevie, čo chce. A keď nevie, čo chce, tak sa tam vlúdia tí, ktorí vedia, čo chcú. A tak sa aj stalo.

2 Doc. MUDr. Julián Podoba, CSc., zakladateľ modernej slovenskej endokrinológie. S jeho menom sa spája aj vznik Ústavu experimentálnej endokrinológie SAV, bol aj zakladajúcim členom Slovenskej endokrinologickej spoločnosti (poznámka autorky).

LV: A ako je to teda podľa vás s budúcnosťou?

BF: Ja sa nebojím o ten vedný odbor, lebo vy s Helenkou³ ste tak zamilované, ako som bola ja... Ale nie nadarmo sa hovorí, že ak chceš nejakú zložitú otázku riešiť, musíš sa na ňu pripraviť tak, že zavolaš kultúrneho a sociálneho antropológa. Vezmi si všetky tie boje hlúpe: Kaukaz, ešte aj ten Irak, tam proste nie sú... nechcem byť ne slušná, tam chýba inteligencia tých, ktorí idú nasadiť demokraciu do krajín, kde je rozpor.

LV: Taký je zväčša pohľad Európanov...

BF: To ale vyplýva z toho, že sa my nejako zle učíme o svete. To ale my dve nevyriešime...

Vieš, Lubka, ja si myslím, že celý ten vzťah k našim objektom výskumu je to, čo ti prinesie výsledky, teda úspech. A mne pomohlo to, že ja nie som mestské dieťa. A ja, keď som písala tie sprievodné listy k ankete o jednodeťáku, som si predstavila tých ľudí, ktorí dostanú obálku, voľačo tu od nás chcú, či to má vôbec zmysel. Keď sa k nim chováš rovnocenne, alebo im dokonca povieš, že na vás závisí, ako to celé dopadne, inak ti odpovedia. Ja si myslím, že musíš mať rada ten objekt. Ja si myslím, že každý etnológ, antropológ musí. Ja sa cítim trochu viac antropológ. Lebo som vyrastala u Chotka, ktorý síce nehovoril, že je to antropológia, ale viedol nás takým smerom. Že každý antropológ musí fandiť tým ľuďom, ktorých skúma.

To sa nám dostane nielen do tej oblasti, kde je hemisféra rozumová, ale aj sa to pekne prepojí s tou, ktorá je emočná, a potom máš pocit taký, ako ho majú umelci, že sa im to prepojí a majú pocit slasti. Tvorba, ktorá ti prináša slasť – a ja som to niekedy mala, naozaj. Keď sa mi niečo podarilo.

LUBICA VOLANSKÁ,
Ústav etnológie SAV v Bratislave

---

3 Helenou Tužinskou (poznámka autorky).

RECENZIA NA SÉRIU ŠIESTICH
PUBLIKÁCIÍ HRUŠOV (2010 – 2014)

Slovensko v historických, ekonomických, hospodárskych a kultúrno-spoločenských kontextoch možno považovať za krajinu rurálnu. Prevažujúci roľnícky spôsob života patril po stáročia k prioritným indikátorom našej kultúry. Najmä v priebehu 20. storočia však slovenský vidiek prešiel výraznými zmenami, ktoré prispeli k zásadným zmenám v spôsobe života lokality ako dovtedy relatívne homogénnych spoločstiev. Okrem kolektivizácie poľnohospodárstva po r. 1948 priniesol zásadné zmeny v hospodársko-politickej, ale najmä v sociokultúrnej oblasti rok 1989. Koniec 20. storočia znamenal pre Slovensko viaceré systémové zmeny. Otvorenie hraníc, príliv zahraničného kapitálu a narastajúca migrácia, rovnako vnútorná ako aj vonkajšia – všetky tieto faktory do značnej miery prispeli k progresivite globalizačných procesov (Košťalová, 2013: 59).

Na druhej strane práve tieto procesy podnietili – najmä na úrovni lokálnych spoločstiev – výrazné snahy obyvateľstva o uchovanie svojich národných, regionálnych i lokálnych kultúrnych špecifík, ktoré sú základným fenoménom nášho kultúrneho dedičstva v procese budovania etnickej a kultúrnej identity. Jednou z prvých, v tomto smere veľmi iniciatívnych lokalít na Slovensku, je donedávna nenápadná, geograficky i ekonomicky mierne izolovaná obec Hrušov v okrese Veľký Krtíš. Podujala sa nielen na uchovanie, ale aj aktívnu prezentáciu a sprostredkovanie svojej tradičnej ľudovej kultúry vo všetkých jej hmotných i duchovných prejavoch, čo podčiarkla ich samotnou realizáciou v autentickom prostredí. V roku

2016 obec organizovala 21. ročník festivalu tradičnej ľudovej kultúry Hontianska paráda, ktorým prezentuje svojim návštevníkom nielen domáce folklórne tradície, ale aj tradičné formy hospodárenia a následné spôsoby spracovania produktov napr. v ľudovej strave, či odevu.

Počas temer štvrtstoročnej existencie festivalu Hrušovčania obohacujú svoje aktivity stále originálnejšími spôsobmi odhaľovania tajomstiev svojich tradícií a hľadajú nové formy ich uchovania a sprostredkovania ďalším generáciám. V tomto zložitom procese je nevyhnutné vyzdvihnúť ich úzku spoluprácu s profesionálnymi odborníkmi aj v oblasti etnológie, ktorých viaže k lokalite už dlhodobý bádateľský záujem (napríklad prof. Ján Botík). Tieto väzby pomáhajú domácim tvorcom zachovať vysokú odbornú i umeleckú úroveň svojich aktivít.

K uvádzaným pozitívnym počinom bezpochyby patrí aj vydanie monografických publikácií, dokumentujúcich jednotlivé oblasti spôsobu života a kultúry obyvateľov Hrušova v priereze vývoja lokality až po súčasnosť. Prvú sériu tvorí od r. 2010 šesť samostatných zväzkov (počet je príznačný podľa počtu písmen názvu obce HRUŠOV). Každý zväzok je orientovaný na samostatnú oblasť tradičnej kultúry a života lokality. Autormi, prípadne zostavovateľmi jednotlivých publikácií nie sú len etnológovia (A. Sásová), sú to aj domáci obyvatelia, ktorí nie sú síce vedeckými pracovníkmi v oblasti etnológie, ale s lokalitou, jej životom a kultúrou sú bezprostredne spätí, často aj v procese viacnásobnej generačnej transmisie. Osobný, často až intímny, vzťah autorov k lokalite však nijako nenarúša objektivitu faktografického materiálu a odbornú úroveň jeho podania – naopak, napomáha

uchovanie a zachytenie vzájomných väzieb a súvislostí jednotlivých kultúrnych prvkov počas ich dlhodobého vývoja v nekomplikovanej čistote podania. Každá publikácia prešla odbornou recenziou a obsahuje tiež úvodný tematický vstup, prípadne doplnkový materiál, vypracovaný vedeckými a odbornými pracovníkmi – etnológmi (J. Botík, V. Feglová, D. Luther, S. Švecová, A. Sásová, A. Rybáriková, A. Jágerová).

ANNA BRLOŠOVÁ:
Naprostred Hrušova. Spevník ľudových piesní
Obec Hrušov, 2010, 108 s.

Táto útla rozsahom, nie však obsahom, je prvou z publikácií Hrušovskej série. Anna Brlošová je nielen zostavovateľkou, ako skromne uvádza tiráž, jej prínos treba oceniť najmä v dôslednej deskriptívnej terénnej práci, na ktorej sa podieľal aj širší kolektív obyvateľov Hrušova. Ich zámerom je podľa A. Jágerovej snaha „zakonzervovať piesne vlastnej lokality a zároveň ich vyšpecifikovať vzhľadom k okolitým lokalitám a regiónom s pocitom „*toto sa tie naše*“ (Jágerová, 2010: 8). Úvodný vstup popisuje charakter spevného repertoáru, vychádzajúci zo spôsobu života obyvateľov, a zachytáva tiež viaceré okolnosti inoetnických vplyvov.

Piesne sú tematicky zoradené, pričom prevažuje orientácia na rodinný životný cyklus od narodenia cez dospievanie až k svadbe. Repertoár dopĺňajú balady a žartovné piesne. Publikácia by sa dala vnímať komplexnejšie pri zaradení spevného repertoáru vo väzbe na kalendárny cyklus, ktorý v obsahovej náplni absentuje, uvádza ho však autorka úvodného vstupu. V pozitívach publikácie je potrebné uviesť spracovanie notových záznamov L. Kamasovou a J. Kamasom, ako aj publikovanie vzácného historického fotografického materiálu, ktorého výpovednú hodnotu by znásobil popis k jednotlivým obrázkom.

ANNA SÁSOVÁ:
Svadobné zvyky obce Hrušov
Obec Hrušov, 2010, 96 s.

Autorka v druhej zo série publikácií vychádza z prehľadnej základnej schémy čle-

nenia svadobných obradov podľa Kornélie Jakubíkovej na predsvadobné obdobie, samotnú svadbu a posvadobné obdobie, čo zodpovedá reálnemu stavu v Hrušove ešte v prvej polovici 20. storočia. Popis jednotlivých prvkov tejto schémy dopĺňa A. Sásová obradovými rečami a vinšami, k viacerým priraduje aj zodpovedajúce texty piesní. Autenticitu podania umocňuje priamymi výpoveďami respondentov. Stav svadobných obradov z 1. polovice 20. storočia komparuje autorka a zostavovateľka zároveň so súčasným stavom, ktorého popis v rovnakej schéme tvorí druhú časť publikácie. Konkrétne zmeny ešte samostatne špecifikuje v záverečnej kapitole, čo do istej miery umožňuje čitateľovi postihnúť odraz hospodárskych, politických i sociokultúrnych vývojových vplyvov spoločnosti aj vo svadobnom obradovom komplexe.

Z etnologického hľadiska by obsah publikácie nesporne obohatila explikácia, objasnenie významu viacerých obradových prvkov, čo ale nebolo jej zámerom. Zachytením vzácných terénnych dát v rôznych obdobiach vývoja, vrátane bohatého, a najmä hodnotného fotografického dobového materiálu, je publikácia ďalším cenným čriepkom v mozaike obrazu kultúrneho dedičstva tejto obce.

ANNA SÁSOVÁ, ANNA BRLOŠOVÁ:
Hrušovský kroj a jeho premeny
v čase
Obec Hrušov, 2011, 192 s.

Autorský výstup A. Sášovej a A. Brlošovej, tretia zo série publikácií, je venovaná jednej z oblastí materiálnej kultúry – ľudovému

odevu v Hrušove. Táto tematicky hlboko prepracovaná časť zachytáva deskripciu ľudového odevu podľa najfrekvencovanejšie používaného členenia na mužský a ženský, čiastočne detský, a podľa príležitostí na pracovný a sviatočný, sčasti spracúva aj obradový (svadobný, smútočný).

Autorky venujú pozornosť aj najvyužívanejším odevným materiálom (konope, ľan) a ich spracovaniu – od samotnej rastliny, cez výrobu plátna, až k zdobeniu. Pozornosť venujú aj zachyteniu zmien vo vývoji odevu vo viacerých etapách – do 2. polovice 20. storočia a od 2. polovice 20. storočia, pričom sa sústreďujú aj na vplyvy a okolnosti týchto zmien. K pozitívnym počinom autoriek patrí v publikovaní často opomínaná stať venovaná starostlivosti o odev, ktorá napriek stručnosti výrazne vecne obohacuje predkladaný materiál. Komplexnosť problematiky umocňuje aj hodnotný fotografický a výtvarný materiál (V. Škrabalová) a najmä strihová príloha (Z. Fischerová). Spolu so zaradením detailov výšivky a podrobným tematickým dialektologickým slovníkom tieto prílohy pridávajú na intenzite odbornej kvality publikácie.

ANNA SÁSOVÁ, ANNA BRLOŠOVÁ:
Zvykoslovie obce Hrušov
Obec Hrušov, 2012, 240 s.

Na rozdiel od publikácie venovanej výlučne svadobným zvykom táto kniha zachytáva komplexný prierez kalendárnym i rodinným životným obradovým cyklom obce Hrušov. V kontexte výročných zvykov a obradov orientovaných na striedanie ročných období rytmizovala každodenný i sviatočný čas v minulosti práca na rodinnom gazdovstve a náboženská viera pevne zviazaná s liturgickým rokom (Feglová, 2012: 4). Z tohto základu vychádzali zostavovateľky pri koncepcii prvej časti venovanej kalendárnym zvykom v minulosti.

Druhá časť je venovaná zachyteniu a popisu rodinných zvykov a obradov sústredených okolo základných zlomových životných cyklov človeka a rodiny – narodenia, svadby a úmrtia.

Podobne ako v koncepcii ostatných publikácií série aj v tomto prípade zostavovateľky uvádzajú komparáciu oboch cyklov so

súčasným obdobím, čomu venujú ďalšie dve časti. „Urbanizácia, modernizácia, masmédiá spolu s úplne odlišnými spoločnokoekonomickými podmienkami a s postupnou individualizáciou života pôvodnú relatívnu homogenitu životného štýlu, hodnôt, životných perspektív neustále narúša“ (Feglová, 2012: 4). Súčasný stav kalendárneho i rodinného cyklu zvykov a obradov súčasný vývoj recipuje prostredníctvom zániku viacerých prvkov, ktoré stratili opodstatnenie, ale i vznikom nových, ktoré dnes nadobúdajú svoj hodnotový význam.

Z výrazne pozitívnych prvkov tejto knihy – okrem už tradične hodnotného fotografického dobového materiálu a tiež obsiahleho nárečového slovníka – sú nesporným prínosom ďalšie prílohy, ktoré tvoria prepisy obradových višňov a modlitieb, pohrebné odobierky, notované obradové piesne a hry, ako aj receptár tradičných obradových jedál. Zachytenie a následné sprostredkovanie týchto vzácných prvkov kultúrneho dedičstva aj touto formou je nevyhnutné oceniť v súčasnom náročnom procese formovania a uchovávaní kultúrnej identity v rámci lokálneho spoločenstva.

PETER BRADA, JÁN BOTÍK:
Tradičné staviteľstvo v Hrušove
Obec Hrušov, 2013, 285 s.

V prípade tejto publikácie si možno dôraznejšie ako u predošlých dovoliť nesúhlasiť so statusom „zostavovateľa“. Predkladaný text totiž dokumentuje okrem bohatého výskumného materiálu aj jeho odborné spracovanie s využitím početných vedeckých zdrojov a dokladuje znalosť problematiky autormi, ktorí si právom zaslúžia autorský status. Napriek niektorým menším koncepčným nedostatkom táto publikácia obsahovo naplňa problematiku tradičného staviteľstva v Hrušove vo všetkých materiálnych i sociálnych väzbách. Autori vychádzajú z urbanizmu obce v historickom priereze a detailne sa venujú nielen materiálu, konštrukčným technikám stavieb a krovov, ale aj typu stavieb a ich umiestneniu v lokalite. Venujú sa jednotlivým stavebným elementom – ako sú

okná, dvere, podstena a pod. – a problematiku obytných, hospodárskych, či technických objektov posúvajú k obecným a spoločenským stavbám. V niektorých prípadoch by síce bolo možné polemizovať s tematickým členením práce, nesie však v sebe osobitú logiku, ktorej sled je plynulý a jasný, konkrétny a čistý.

Ucelenú problematiku dopĺňajú prepojením s duchovnou kultúrou uvádzaním niektorých zvykov pri stavbe domu, popisom názvov usadlostí a miestnych častí, bohatým grafickým, ako aj (podobne ako v ostatných publikáciách tejto série) vzácnym dobovým obrazovým materiálom. Autenticitu informácií zas umocňujú výpovede respondentov a slovník nárečových a odborných výrazov.

JÁN BOTÍK:
Hrušov a Hrušovčania
Obec Hrušov, 2014, 200 s.

Poslednou z uvádzanej série publikácií o Hrušove je táto monografia, ktorá predstavuje komplexný nielen sídelný, ale i sociokultúrny profil lokality Hrušov¹. Možno mala byť prvou, no konečné zavŕšenie čiastkovo spracúvaných oblastí tradičného života a kultúry tejto tradičnej laznickej komunity je rovnako aktuálne. Monografia sa odlišuje od ostatných publikácií série spojením dokonalej znalosti lokality s dôsledným vedeckým autorským prepracovaním. Dokazuje to hneď v úvodnej stati osobitým popisom jednotlivých miestnych častí chotára. Tematicky dotvára obraz Hrušova o sociokultúrnych kontextoch nielen života rodín, ale aj väzby obyvateľov na sociálne špecifiká laznickeho osídlenia, výstižne obsiahnuté v názve kapitoly *Jednota miesta bývania a práce*. Autor veľmi detailne rozpracúva problematiku hrušovských rodín v ich materiálnych i sociálnych väzbách. Od etnickej, náboženskej, či profesijnej diverzity sa dostáva k významnej etnologickej kategórii lokálnej identity.

Dôležitou súčasťou monografie je časť venovaná posunu vo vývoji od tradičného k súčasnému, kde J. Botík zachytáva zmeny a ich odraz v sociokultúrnom vývoji lokality a jej obyvateľov. Špecifickú pozornosť venu-

1 Podrobnejšia recenzia tejto publikácie vyšla v Slovenskom národopise v roku 2015. Pozri Rabatinová, Katarína: JÁN BOTÍK: Hrušov a Hrušovčania, *Slovenský národopis*, 63(1), 100-102.

je folklorizmu, ktorý patrí k dnes najvýraznejšie rezonujúcim aspektom kultúry najmä lokálnych spoločenstiev. Reaguje na jeho pozitíva i negatíva i jeho prínosy v súčasnom vývojovom procese tradičných kultúrnych prvkov. Festivalom Hontianska paráda nakoniec logicky završuje a uzatvára autor nielen túto monografiu, ale celý cyklus uvádzanej šestickej publikácií o Hrušove. Tento festival sa ako jeden z prvých pokúsil o realizáciu platformy nielen prezentovania, ale aj uchovávaní tradičných hodnôt a kultúrneho odkazu predchádzajúcich generácií. Keďže je regionálnym festivalom, uchováva ľudové tradície v ich prirodzenom domovskom prostredí (Botík, 2014: 182).

V prípade týchto šiestich publikácií možno konštatovať vysokú úroveň výpovednej hodnoty. Prvé štyri majú prevažne deskriptívny charakter, čím séria publikácií naplňa svoj hlavný cieľ – uchovať aj v písomnej podobe a dobovými fotografiami prvky tradičnej kultúry svojich predkov vďaka významnému aspektu kolektívnej pamäte obyvateľov lokality, čo podčiarkuje bohatý autentický materiál priamych osobných výpovedí Hrušovčanov. „Potrebujeme viesť rozhovory s našimi súčasníkmi, ale aj s našimi predkami. Preberáme pritom na seba riziko, že niečo v takejto rozprave ostane zahalené, umlčané alebo stíšené. Že nerozomtáme všetko, čo sa v plynúcom čase zauzilo. Napriek tomu by sme nemali prestať kráčať a balansovať medzi rozpoznaným a neodhaleným, pripamätaným a zabudnutým“ (Botík, 2010: 5).

Vážnosť a zodpovednosť, s akou jednotliví autori k tomuto cieľu pristupovali, dokumentuje aj bohaté využívanie odborných zdrojov a prameňov, ako aj dôsledný citačný aparát, vysoká gramatická a štylistická úroveň a rovnako kvalitatívna rovina formálnej a grafickej úpravy.

Napriek odlišnosti charakteru poslednej z publikácií, autora Jána Botíka, aj ona má s predchádzajúcimi piatimi časťami jedno spoločné: vrúcny a láskavý vzťah autora k lokalite a jej obyvateľom, ktorý rezonuje v každej kapitole, v každom riadku publikácie, bez narušenia objektivity uvádzaných faktov. Hádám ani niet lepšej definície lokálnej identity, akú možno vyčítať medzi riadkami všetkých častí tejto série.

Vydaným cyklom publikácií v r. 2010 – 2014 si Hrušovčania zvolili dôstojnú formu zachytenia a uchovania, ale najmä prezentácie a ďalšieho sprostredkovania a šírenia prvkov svojho kultúrneho dedičstva. Spomínaná šestica publikácií, ktorá je predmetom recenzie, tvorí ucelenú sériu. Hrušovčania však v prezentácii svojej tradičnej ľudovej kultúry pokračujú i naďalej, čo dokumentujú i nové tituly – P. Brada. a kol.: *Roľníctvo v Hrušove* a A. Sásová a A. Brložová: *Z hrušovského stola*.

ZDENA KRIŠKOVÁ,

Katedra sociálnych štúdií a etnológie
FF UMB v Banskej Bystrici

LITERATÚRA:

- Botík, J. (2010). Úvod. In: A. Sásová, *Svadobné zvyky obce Hrušov*. Obec Hrušov.
- Botík, J. (2014). *Hrušov a Hrušovčania*. Obec Hrušov.
- Feglová, V. (2012). Predslov. In: A. Sásová, A. Brložová, *Zvykoslovie obce Hrušov*. Obec Hrušov.
- Jágerová, A. (2010). Úvod. In: A. Brložová, *Na prostred Hrušova – spevník ľudových piesní*. Obec Hrušov.
- Košťalová, K. (2013). Revitalizácia tradičnej kultúry vidieka v procesoch globalizácie. In: Z. Krišková (Ed.), *Revitalizácia tradičnej kultúry a lokálna identita*. Krakov: Towarzystwo Slowaków w Polsce.

IVETA ZUSKINOVÁ:

Liptovský Hrádok: Príbeh mesta a jeho obyvateľov v prvej polovici 20. storočia.

Spoločnosť priateľov Múzea liptovskej dediny, Liptovský Hrádok 2016, 263 s.

Priznám sa: hoci horlím za väčšie recenzovanie v odbore, nerád recenzujem. Aby som si sadol k recenzii, musí ma publikácia niečím výnimočným zaujať. Navyše, radšej píšem pochvalné ako kritické recenzie. Ak treba, ani tým sa nevyhýbam. Minulý rok som takto z osobného záujmu napísal recenziu, či skôr podrobnejšiu správu

o monografii *Liptov v ľudovej kultúre* (2014) od I. Zuskinovej. Dnes ma znovu zaujala jej ďalšia publikácia, monografia *Liptovský Hrádok* (2016). Možno si niekto povie, čo ho to napadlo, veď sa nikdy problematike mesta nevenoval. To je pravda, ale vždy ma zaujímal prístup, koncepcia autora. Zvolil si tradičný prístup, alebo prišiel s niečím novým? I. Zuskinová vo svojej najnovšej práci využila prístup, ktorý po prvý raz rozsiahlejšie v našej etnologickej spisbe použila v roku 1997 Monika Vrzgulová v monografii *Známi neznámi Trenčania. Živnostníci v meste 1918 - 1948*. Práve preto som sa rozhodol napísať pár slov či viet o knihe.

Obsah publikácie je okrem úvodu a záveru rozdelený do siedmich kapitol: Lesníctvo a drevárstvo; Mesto, ulice, ľudia; Živnostníci; Školy v meste; Cirkevný a náboženský život; Spolky, kultúrny a spoločenský život; Šport a voľný čas. Nechýba ani nie veľmi obsažný zoznam literatúry a prameňov. Každá kapitola, a v niektorých kapitolách i podkapitoly, sú uvedené krátkym textom. Kto bude v kapitolách hľadať či očakávať opisné či súborné texty, bude skôr prekvapený ako sklamaný. Autorka postavila obsah všetkých siedmich kapitol na kombinácii historických faktov, udalostí a životných príbehov ľudí, ktorí boli s tematikou príslušnej kapitoly spojení. Každá kapitola obsahuje popri sebe autorkin text aj spomienky alebo výpovede ľudí, ktorí sú svojím životom alebo činnosťou s predmetom kapitoly zviazaní. Oba texty sa tak navzájom prirodzeným spôsobom dopĺňajú a ozvlášťujú. Každá osobnosť alebo rodina, ktorá je v monografii spomenutá, má v nej zachytený svoj životný príbeh. Spolu s históriou inštitúcií a podnikov, ktoré v meste pôsobili, vytvárajú obraz každodenného života mesta v sledovanom čase. Autorka tak prirodzeným spôsobom naplnila podtitul svojej monografie - príbeh mesta a jeho obyvateľov v prvej polovici 20. storočia.

Rovnaký prístup autorka zvolila aj pri zostavení obrazovej časti monografie, ktorá je mimoriadne rozsiahla. Popri dobových záberoch na mesto, jeho časti i na významné budovy, prípadne udalosti, obrazovú časť práce tvoria hlavne portréty konkrét-

nych ľudí, fotografie z ich rodinných albumov i kópie osobných dokumentov. Pod každým obrázkom je obsažný informujúci text. Z obrázkov tak na čitateľa nepozerajú akísi ľudia, ale konkrétni ľudia so svojimi menami, životnými osudmi, rokmi narodenia, prípadne aj úmrtia. Dokonca je uvedený aj prameň záberu, čo nebýva zvykom v takýchto publikáciách. Rád by som zdôraznil, že v žiadnom prípade nejde o ilustrácie, ktoré majú len ozvláštniť text. V tomto prípade predstavujú po obsahovej stránke s textom rovnocennú súčasť monografie.

Ak som doteraz hovoril o obsahu monografie, treba spomenúť ešte jeden jej charakteristický rys, ktorý súvisí tak s obsahom ako aj s jej grafickým riešením. Zvyčajne sa text v odbornej publikácii nachádza na celej šírke strany. Len ojedinele hlavný text sprevádzajú na úzkom okraji strán krátke poznámky alebo upozornenia na obsah. V tomto prípade popri hlavnom texte je takmer tretina strany daná k dispozícii doplňujúcim textom a obrázkom. Čitateľovi sa tak ponúka možnosť doplniť si hlavný text ďalšími, podrobnejšími informáciami. Je to podľa mňa veľmi sympatické a produktívne riešenie, ktoré nezaťažuje hlavný text neprimeranými podrobnosťami. S týmto riešením súvisí ešte jedna zvláštnosť publikácie: v monografii sa nenachádza žiadna klasická citácia, poznámka uvedená číslom pod čiarou. Texty a obrázky na okrajoch strán akoby ich nahradili.

Monografia je napísaná prístupným, ale

kultivovaným jazykom, výborne sa číta. Vidno, že písanie nie je pre autorku výnimočná, ale skôr prirodzená činnosť, vyvíbená rokmi jej odborného pôsobenia. Výborná je tiež grafická úprava knihy: napriek prevažujúcim jednofarebným ilustráciám – v jemnom zelenom alebo hnedom tóne – a minimu farebných ilustrácií nepôsobí fádne. Svedčí to o tom, že autorka si s grafickou, obrazne povedané, sadli, našli spoločnú reč a to sa odrazilo v konečnom výsledku.

Pri písaní tejto skôr správy ako recenzie sa mi postupne neodbytné natískala otázka: aké predpoklady musí mať autor, etnológ, aby bol schopný napísať takúto, podotýkam, že výbornú prácu? Myslím si, že základným predpokladom je neskutočne vysoká miera empatie, zžitie sa s prostredím, so spoločnosťou, o ktorej chce písať. Až na druhé miesto by som kládol odbornosť a veľké množstvo poznatkov o predmete jeho záujmu. Nezanedbateľná je však aj osobná odvaha ísť so svojou kožou na trh. Toto všetko sa veľkou mierou naplnilo v osobnosti, v autorke recenzovanej publikácie.

Je viac ako isté, že na Liptove v Ivete Zuskinovej vyrástla výrazná osobnosť slovenskej etnológie. Že hovorím pravdu a nie do vetra, posúďte sami! Komu sa podarilo zo slovenských etnológov len v prvých rokoch tohto 21. storočia vydať štyri knižné práce za sebou – *Kuchyňa starých materí z Liptova* (2004), *Kultúrne krásy Slovenska – Skanzeny* (2008), z ktorých ďalšie dve, myslím tým monografiu *Liptov v ľudovej kultúre* (2014) a *Liptovský Hrádok* (2016), predstavujú rozsiahle a po odbornej stránke aj mimoriadne prínosné práce.

MOJMÍR BENŽA,
Bratislava

LISZKA JÓZSEF:

Határvidékek. Határok és határtalanságok az összehasonlító folklorisztika és etnológia szempontjából. [Hraničné územia. Hranice a bezhraničnosť z hľadiska porovnávacej etnológie a folkloristiky] Fórum Kisebbségkutató Intézet, Komárom – Somorja [Fórum inštitút pre výskum menšín, Komárno – Šamorín] 2016. 654 s.¹

Keď ma oslovili napísať recenziu na najnovšiu knihu Józsefa Liszku, len tak zo žartu som sa spýtal, „na ktorú najnovšiu knihu“²

Verím, že aj dnes som v privilegovanej pozícii medzi čitateľmi/prítomnými, pokiaľ ide o najnovšiu knihu Józsefa Liszku. Poznal som ju už ako „file“, pretože som mal napísať lektorský posudok pre vydavateľstvo o rukopise pripravenom do tlače. Aj ten posudok som začal vyjadrením o tom, akým prekvapením bol pre mňa niekoľkostostránkový rukopis. Veď viaceré vynikajúce vedecké práce tohto môjho niekdajšieho poslucháča a neskôr kolegu som poznal. Mával som možnosť vypočuť si ich skôr, ako odzneli na konferenciách, na ktoré boli pripravované. To som si samozrejme nikdy nenamýšľal, že poznám naspamäť všetky autorove diela (to si hádam ani sám autor o sebe s istotou nemyslí), preto ma naplnilo radosťou, že tento zväzok je bohatší o ďalšie štúdie, ktoré sú aj pre mňa úplne nové. A tieto vedecké počty sa až teraz preukazujú v plnej miere, pretože je zrejmé, že József Liszka v tomto zväzku skomponoval (a stále – aj v tejto chvíli – komponuje) svoje celoživotné dielo. Je potrebné podotknúť, že v našom odbore, či odboroch, sme si nezvykli zvlášť všímať, či oceňovať skutočnosť, že niektorá kniha je dobrá, objavná, pokiaľ ide o fakty, a teoreticky novátorská, pokiaľ ide o ich spracovanie. Je to ako so zdravím: začneme si ho uvedomovať, až keď ochorieme.

1 Kniha obsahuje maďarský, slovenský a nemecký obsah, bibliografiu diel Józsefa Liszku, zoznam použitej literatúry, menný a miestny register, ako aj životopisný rozhovor s autorom pri príležitosti jeho 60. narodenín.

2 Toto hodnotenie knihy od Vilmosa Voigta s názvom „Kompas nasmerovaný na najnovšiu knihu Józsefa Liszku“ odznelo na jej predstavení v rámci osláv 20. výročia fungovania Fórum inštitútu pre výskum menšín, v Šamoríne 2. decembra 2016.

Liszzkova kniha sa vydarila na trikrát.

Šesťdesiat štúdií je usporiadaných do štyroch tematických skupín: ľudová viera, obyčaje, ľudové náboženstvo/nábožnosť – folklórne texty – predchodcovia a inštitúcie – naše vzťahy a identity. Toto sú aj Liszkove základné výskumné témy, vzájomne nerozdeliteľne poprepájané ako svetové strany v kompose.

Predstavme si (povedzme na Slovensku) jeden hrad či kaštieľ so štvorcovým pôdorysom a mnohými vežičkami, ktorý má hradný pán zaplniť, spraviť obývatelným. Liszka začal vytvorením veľmi fundamentálnej regionálnej bibliografie a usporiadal dejiny výskumu – toto sa dostalo do základov, možno niekde do pivnice pomyselného hradu. Potom nastúpila príprava opisnej deskriptívnej, etno-geografickej syntézy. Tá má svoje miesto na prízemí, v prijímacej hale. Tu autor usporadúval medzinárodné konferencie. Materiály týchto konferencií vychádzali nielen po maďarsky, ale aj v ďalších jazykoch (najmä po nemecky a po slovensky), aby boli prístupné aj ďalším stredoeurópskym kolegom, aby aj oni mohli k stavbe pridať svoje diela.

Medzitým Liszka vo viacerých vežičkách postavil oltáriky a kaplnky náboženskej etnológie. Tieto vežičky zariadil malými sakrálnymi pamiatkami. V súčasnosti zariaďuje vchod a schodište kaštieľa: predstavuje, kde začíнал a o čom písal samostatné tematické štúdie. Ani kaštieľ so šesťdesiatimi komnatami nie je celkom úplný. Myslím, že balkóny a okrasné záhrady aj labyrinty naznačujú ďalší vývoj stavby. V našom odbore je tento typ zbierky najdôležitejších diel bádateľa niečo ako jeho maturitné, či štátnicové vysvedčenie. V súvislostiach dokladá jeho vedeckú „zrelosť“. Táto kniha autorovu zrelosť odzrkadľuje lepšie ako čokoľvek doposiaľ. Napriek jej imponujúcemu rozsahu (654 strán) sme svedkami prísnemu výberu, nie ako najnovšie sledujeme iné „puchnutia“ podobných zväzkov, v duchu hesla „dajme všetko do toho!“

Dielo predstavuje aj istý typ sprievodcu. Jednotlivé štúdie sú tematicky prepojené, v pôvodnej forme, označené pôvodným rokom vydania. Takto pozorný čitateľ vie sledovať vývoj „staviteľa“. Autor nechcel redigovať pôvodné závery štúdií. Sám by som bol niečo také odporúčal – presnejšie: na-

vrhoval som uviesť, či boli jednotlivé témy ďalej významnejšie v etnológii rozvíjané. Kde-tu dostávame k dispozícii aj takéto doplnujúce údaje.

Názov knihy – Hraničné územia (takto, v množnom čísle) – možno chápať dvojako: Liszka totiž neustále spája a porovnáva dva brehy Dunaja. A tiež (najmä v novších prácach) k jednotlivým vedeckým údajom, textom, ktoré by sa mohli zdať kuriózne, nachádza zaujímavé paralely – na základe porovnávacej folkloristiky. Tomuto sa naozaj teším, veď túto vednú disciplínu považujem za nevyhnutnú a je potrebné ju opäť prebudiť k životu. A koncept „hraničné hodnoty“, príbuzný s názvom knihy, znamená, že výskum najväčších a najmenších, najčastejších a najzriedkavejších javov je potrebné robiť naraz, s rovnakým zaujatím bádateľa aj širšieho spoločenstva.

Je to mnohostranné, príjemné čítanie. Dotiahol to až na dve knižné záložky, to znamená, že možno jednoducho pracovať aj s hľadaním významov. Kniha je to krásna, sviatočné vydanie. A nie je zlá ani na seba-poznanie, tak na poli etnológie, ako aj folkloristiky.

VILMOS VOIGT,
Budapešť,

preklad z maďarčiny Marta Botíková

**KATEŘINA KRÁLOVÁ,
HANA KUBÁTOVÁ (Eds):**
**Návraty. Poválečná rekonstrukce
židovských komunit v zemích stře-
dovýchodní a jihovýchodní Evropy.**
Karolinum, Praha 2016, 387 s.

Editorky tejto monografie, Kateřina Králová a Hana Kubátová, si vytýčili neľahkú úlohu. S pomocou spoluautorov (väčšinou študentov doktorandského a magisterského štúdia) mali podľa podmienok grantu v priebehu jediného kalendárneho roka zmapovať historicky síce krátke, ale dramatickými udalosťami priam nabité obdobie „... ohraničené koncom války na jednej strane a Stalinovou smrťou na strane druhej“... Z priestorového hľadiska zvolili tri geografické bloky. Na ich území sa nachádza štrnásť súčasných štátov (v Obsahu však čitateľ nájde o jeden menej, lebo Čechy a Slovensko sú ponímané ako spoločný štát). Do publikácie teda zaradili materiál z bývalého Československa, Poľska a Maďarska (stredovýchodná Európa), ďalej štyri krajiny juhovýchodnej Európy (Bulharsko, Rumunsko, Juhoslávia, Grécko) a napokon územie bývalého Sovietskeho zväzu (poľské štáty, Bielorusko, Ukrajina, Rusko a Moldavsko). Pre recenzenta je zložité zhodnotiť osobitne poznatky o každom z týchto viac či menej odlišných štátov. Zameriam sa preto najmä na región strednej Európy.

Knihu otvára kapitola *Minulost jako vzpomínka a vyprávění*: Archiv vizuální historie USC Shoah Foundation v kontextu orální historie. Riaditeľ tohto archívu Jakub Mlynář v skratke predstavil históriu svojho pracoviska i použitú výskumnú metodiku. Je dôležité, že táto téma sa nachádza na začiatku publikácie, pretože o materiály z tohto archívu sa opierali autori väčšiny kapitol. K dispozícii mali 48978 svedectiev Židov, ktorí prežili holokaust (z toho 563 pochádza z ČR a 656 zo Slovenska).

Kapitola *Hany Kubátovej (Návrat domů)* predstavuje úvod do problematiky. Zamerala sa „... na otázku, jak návrat – hlavní téma naší knihy – ovlivnil identifikaci těch, kteří přežili holocaust“. Pokúsila sa definovať základné pojmy ako „návrat“, „moder-

ná židovská identita“, „Žid/žid“, vzťahy s majoritou pred holokaustom atď. Okrem teoretických prác (Hamar, Brubacker & Cooper, Katz, Biale a kolektív a viacerí ďalší), sa vo veľkej miere opierala o zážitky Livie Bitton-Jackson (vlastným menom Elli Friedmannová). Táto rodáčka zo Šamorína svoje osudy opísala vo viacerých autobiografických knihách (dve z nich vyšli na Slovensku), ale aj formou svedectva pre Shoah Foundation. Kubátová dospela k záveru, že rozhodnutie Friedmannovej, ktorá „po návratu do Československa začala hľadať nový domov mimo své rodiště“, nebolo ojedinelé. Aj štatistické údaje potvrdzujú, že emigráciu (alebo aspoň odchod do iného prostredia v rámci štátu) považovali mnohí preživší za najlepšie riešenie situácie, v ktorej sa po oslobodení ocitli.

Jiří Vykoukal v úvode kapitoly *Židé ve středovýchodní Evropě* riešil terminologicko-koncepcné aspekty spojené s fenoménom stredoeurópskeho židovstva. Všimol si historický vývin vzťahov k Židom, ťažiskom jeho príspevku však je podkapitola *Návrat jako realita a jako vzpomínka*. Podľa neho „židovské návraty měly ve všech středoevropských zemích v zásadě podobné parametry, které se lišily spíš kvantitativně. Všichni sdíleli traumatickou zkušenost rozbitých nebo zcela zaniklých rodinných, příbuzenských a sousedských komunit a svazků. Z koncentračních táborů přicházeli lidé postižení různými formami táborových syndromů, končících často sebevraždami nebo závažnými psychickými problémy, zesílanými neschopností sdělit extremitu prožitků okolí, které často ani nechtělo naslouchat. Návraty domů znamenaly neméně často poznání, že domov není, nebo že již patří někomu jinému, kdo k němu přišel až již v rámci arizace, nebo proto, že si prostě a jednoduše myslel, že se jeho původní majitel už nikdy nevrátí.“ Aktuálni majitelia neskrývali sklamanie nad návratom pôvodných vlastníkov. Títo aj po desaťročiach s trpkosťou spomínali na varianty výroku „prečo sa práve jeho žid musel vrátiť“, s ktorými ich vítali.

Autor si ďalej všima podoby komemorácie v krajinách strednej Európy. V prípade ČSR uvádza, že obnova židovských obcí

prebehla úspešnejšie na Slovensku, „... obecně však šlo jen o zlomek předválečného stavu. Ve spojení s klesající religiozitou, pokračující emigrací, trendem nezvýrazňovat židovskou přítomnost v budování homogenního státu a nakonec i snahou rozpustit Židy v třídně pojaté koncepci komunistické společnosti se prostor pro komemoraci také utvářel na rozhraní privátního a veřejného prostoru.“

Situáciou v Československu sa zaoberala Dorota Tabitha Moravská. V súlade s jednotnou štruktúrou všetkých kapitol si všimla historický kontext a obdobie vojny, dôraz však logicky kládla na obdobie po oslobodení. Preživších rozdelila do troch skupín. Do prvej zaradila ľudí, ktorí sa (rôznym spôsobom) vyhli deportáciám. Druhú skupinu tvorili tí, ktorí prežili koncentračné tábory a židovskí navrátilci z území, ktoré pripadli Maďarsku. V tomto prípade autorka pravdepodobne nezohľadnila dôsledky viedenskej arbitráže. Pri „návrate z Maďarska“ nešlo vždy o fyzický presun osôb z jedného štátu na územie druhého, ale o dôsledok dvojnásobnej zmeny hraníc medzi ČSR a Maďarskom (v rokoch 1938, resp. 1945). Do tretej skupiny patrili navrátilci z exilu. V závere kapitoly autorka analyzuje formy návratu na sledovanom území: „V prípade Československa je vidieť, že nosným tématom rozhovorů v souvislosti s poválečným návratem byla touha po ‚domově‘ jako místě, které zosobňovalo příbuzné a předválečný svět a s ním spojenou naději. Skutečnost, že svá obydlí našli přeživší často vykradená, zničená či obývaná cizími lidmi, působila potom na mnohé z nich traumaticky. Spolu s vědomím toho, že lidé, na kterých jim záleželo, už nežijí, byla znakem toho, že minulost je nenávratně pryč a nezástává jiná možnost než začít život nanovo.“

Situáciou v Poľsku sa zaoberala Michaela Kůželová. Obraz, ktorý vytvorila na základe literatúry a materiálov z Archívu, dokumentuje, že protižidovské útoky na poľskom území sa počtom i mierou použitého násilia líšili od iných štátov strednej Európy. Mnohí preživší práve kvôli násilnému konaniu spoluobčanov volili emigráciu. Určité špecifikum predstavujú aj konflikty, vyplývajúce z úsilia vrátiť židovské

deti z kresťanského prostredia do pôvodných rodín.

Petr Balla zložitý proces návratu maďarských Židov do každodenného života označil za „ďalšiu ťažkú skúšku“. Preživší sa totiž okrem reakcií na hrôzy nedávnej minulosti a stratu blízkych museli vyrovnávať tiež s riešením existenčných otázok. Pomáhali im rôzne židovské organizácie, na druhej strane zas pôsobilo neskrývané nepriateľstvo časti maďarskej spoločnosti.

Druhý blok štúdií sa zaoberá krajinami juhovýchodnej Európy. Autori si všímali stav problematiky v jednotlivých štátoch (Bulharsko sledoval Jan Procházka, Rumunsko Jiří Kocian, Juhosláviu Karin Hofmeisterová, Grécko Kateřina Králová). Posledná menovaná pripravila aj vstupnú analýzu dobovej situácie na Balkáne. Príklonila sa k názoru Hannah Arendtovej, že „mezi územími na východě a jihovýchodě kontrolovanými nacisty a systémem národních států střední a západní Evropy /docházelo/ k ostré dělicí čáře“. Vznikla vďaka „etnické smíšenosti regionu a úzké elitní skupině židovského obyvatelstva, která byla silně integrována ve společnosti a disponovala podle ní extrémními finančními prostředky, které ji umožňovaly (na rozdíl od početné židovské chudiny) zachránit se před vyvražděním.“ Králová tiež upozornila, že podobne ako v iných častiach Európy „okupantům a místním politickým elitám při uplatňování protižidovských opatření i fyzické likvidace Židů sekundovali také lokální političtí aktéři

a kolaboranti.“ Zároveň ale platilo, „... že se v každé zemi nacházely osoby, které přispěli k záchraně Židů před holocaustem.“ Napriek tomu aj v juhovýchodnej Európe bola bilancia holokaustu tragická. Na Balkáne (podobne ako v iných regiónoch) platilo, že „Židé byli v národním diskursu zahrnuti do kolektivní kategorie obětí nacismu, kterou zvláště v komunistických režimech reprezentoval levicový partyzánský odboj.“

Všeobecnú analýzu problematiky na území bývalého Sovietskeho zväzu priniesla Kateřina Šimová. Hoci tu existovala pomoc majority, „většina místního obyvatelstva však nacistické vyhlazovací akce sledovala lhostejně nebo se jich přímo aktivně účastnila.“ V jednotlivých kapitolách sa Daniel Putík zaoberal situáciou v Lotyšsku a Litve, Olga Lukešová spracovala Estónsko, Nikola Karasová Bielorusko. Ukrajine venovali pozornosť Vladka Votavová a Tereza Vorlová. Posledná menovaná napísala aj kapitolu o Rusku a napokon Filip Šisler spracoval stav problematiky v Moldavsku.

Aj tento stručný prehľad potvrdzuje zložité problémy, s ktorými sa musel vysporiadať početný autorský kolektív. Veľkou zásluhou editoriek tejto náročnej, ale potrebnej publikácie je, že vytvorili spoločnú osnovu, platnú pre všetky skúmané štáty, a dokázali zabezpečiť jej dodržiavanie. Vďaka tomu sa čitateľ v množstve rôznorodých (a zároveň v mnohom podobných) faktov dokáže orientovať a neprichádza o možnosť porovnávať a utvoriť si názor o spoločných a rozdielnych prvkoch, ktoré sa vyvinuli v geograficky rozsiahlom a historicky, politicky či etnicky pestrom prostredí. Práve v tom možno vidieť hlavný prínos tejto publikácie.

PETER SALNER,
Ústav etnológie SAV v Bratislave

JOZEF TANCER:

Rozviazané jazyky. Ako sme hovorili v starej Bratislave.

Slovart, Bratislava 2016, 303 s.

Germanista a historik Jozef Tancer napísal zaujímavú a obsažnú knihu o všeobecne známej viacjazyčnosti obyvateľov Bratislavy medzivojnového a vojnového obdobia, ako aj ich skúsenosti z prvých povojnových rokov, keď sa jazyková pestrosť začala pod vplyvom spoločenských pomerov z mesta vytrácať. K tejto téme urobil okolo sto rozhovorov s viac ako sedemdesiatimi pamätníkmi tých čias. Väčšinou išlo o ľudí vyššieho veku a s dobrou pamäťou, čo dokumentujú vybrané rozhovory uverejnené v knižke. Hoci dominantnou témou rozhovorov bola jazyková prax v ich rodinách a na verejnosti, dobre kladené otázky viedli respondentov k opísaniu spoločenskej situácie a medziľudských vzťahov v meste v sledovaných obdobiach. Keďže som sa touto problematikou dlhodobo zaoberal, mohol som posúdiť relevantnosť ich zovšeobecnení. Môžem povedať, že som nenašiel tvrdenie, ktoré by bolo v rozpore s mojím poznaním. Naopak, ich výpovede ho rozširujú a prehlbujú, predstavujú nový a dôležitý prameň informácií.

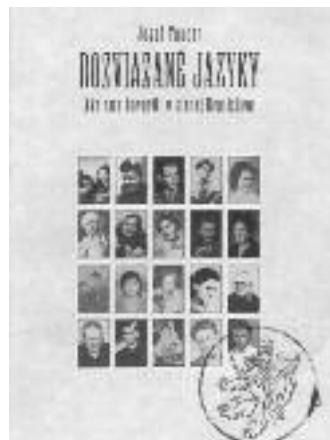
Publikácia má nápaditú štruktúru, založenú na vedeckých štúdiách, objasňujúcich rôzne stránky problematiky viacjazyčnosti, a k nim sú priradené tematicky zodpovedajúce rozhovory. V úvodnej štúdii autor rozoberá problematiku viacjazyčnosti, ktorú sleduje zo sociolingvistickej perspektívy. Takýto výskumný koncept je zameraný nielen na pestrosť jazykového repertoáru, ale aj na jazykové prežívanie (postoje, skúsenosti a pocity spojené s používaním jazyka) a jazykové ideológie (postoje k jednotlivým jazykom – individuálne, kolektívne, spoločenské, politické a pod.). Prepojenosť týchto výskumných rovín sa premieta do všetkých rozhovorov. Autorovi to umožnilo preukázať, ako sa v osobnostnom vývine formovala schopnosť používania viacerých jazykov, alebo ako sa ideologické vnímanie jazykov a ich prežívanie menilo v prvej polovici 20. storočia spolu so striedaním štátnych útvarov a režimov. Napr. v konfliktných a krízových obdobiach bolo používanie určitého

jazyka kritériom spoločenského začlenenia jednotlivca a jeho inklúzie či exklúzie. Tieto, ale aj viaceré ďalšie poznatky majú nielen jazykovednú, ale aj etnologickú hodnotu.

Z tém, ktoré analyzujú fenomén viacjazyčnosti, je zaujímavá nejednoznačnosť voľby materinského jazyka. Nemusí to byť jazyk matky alebo jazyk, s ktorým sa osoba identifikuje, a ani ten, ktorý ovláda najlepšie alebo používa najčastejšie. Vyskytli sa prípady, že si počas života ľudia zmenili materinský jazyk alebo označili viaceré, ale aj nevedeli určiť jeden jazyk. Identifikácia etnicity podľa jazyka sa ukazuje byť ošemetná. Etnologické rámce má aj časť o slúžkach, kuchárkach, práčkach, pestúnkach a vychovateľkách, ktoré ovplyvňovali nielen jazykové schopnosti detí. Rovnako cenné sú pasáže, venované funkciám ulice v sociálne, etnicky a konfesionálne premiešanom detskom svete.

Kľúčovou témou knihy je dnes i vtedy mýtizovaná trojjazyčnosť medzivojnovej Bratislavy (nemčina, maďarčina a slovenčina, hoci používanie češtiny bolo tiež pomerne časté). Autor si kladie otázku, či je to len spomienkový optimizmus, alebo to zodpovedá dobovej realite. Podobne ako v našich etnologických prácach dospel ku konštatovaniu, že sa na to nedá spoľahlivo odpovedať. Píše, že jazyky sa nedajú jednoducho počítať, pretože nevieme spoľahlivo určiť, čo znamená ovládať nejaký jazyk (miera kompetentnosti je nejasná) a taktiež nedokážeme určiť hranice medzi jednotlivými jazykmi (variety jazyka, nárečia a pod.). Typickým príkladom bol prešporácky nemecký dialekt, ktorému nik okrem rodákov nerozumel. Trojjazyčnosť vo verejných službách bola obvyklá, v detskom prostredí častá, ale obmedzená. Schopnosti obyvateľov hovoriť tromi hlavnými jazykmi mesta (nemecky, maďarsky a slovensky) boli značne kolísavé. Trojjazyčnosť? Ani mýtus a ani nereálnosť.

Po druhej svetovej vojne sa z verejného života „trojjazyčnosť“ rýchlo vytratila. Spôsobili to známe okolnosti – správanie inštitúcií (Benešove dekréty odňali Nemcom a Maďarom štátne občianstvo), vplyv médií a odpor slovenskej verejnosti ako dôsledok vojnových rokov. Autor pri analýze straty jazykovej pestrosti nevychádza len z týchto vonkaj-

ších okolností, ale z pohľadu respondentov a ich jazykových ideológií (emický prístup). Odhaľuje tak škálu stratégií, ktorými sa riadili v tých – pre nich ťažkých – časoch.

Knih Jozefa Tancera prináša mnoho etnologicky zaujímavých súvislostí a hoci sa opiera o svedectvá bratislavských rodákov, nemá len lokálny poznávací význam. Obdobným vývojom prešli viaceré (ak nie všetky) slovenské mestá.

DANIEL LUTHER,
Ústav etnológie SAV v Bratislave

ANOTÁCIE

KNIHY PUBLIKOVANÉ ÚSTAVOM ETNOLÓGIE SAV V ROKU 2016

PODOLINSKÁ, Tatiana – HRUSTIČ, Tomáš (Eds.): Čierne-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku.
Bratislava: Veda, 2016. 595 s.
ISBN 978-80-224-1413-5.

Svet, ktorý nepoznáme z vlastnej skúsenosti, vnímame ako svet, ktorý je opakom toho „nášho“. Obývajú ho ľudia, ktorých často vnímame ako nepriateľov, v extrémnom prípade ako neľudí. Správy, ktoré z tohto sveta prichádzajú, sú zákonite zjednodušené a skreslené, pretože prechádzajú obojstranným filtrom skupinových očakávaní. Aký je rómsky svet očami Nerómov? Ako sa k sebe správame?

Odpovede na tieto otázky prináša táto publikácia. Domáci i zahraniční experti z oblasti rómskych štúdií nazreli do oboch svetov a prinášajú z nich vlastné výpovede. Ak po ich prečítaní nebude obraz o oboch svetoch čierne-biele, ale pestrejší a farebnejší, potom naše niekoľkoročné úsilie stálo za to.

KILIÁNOVÁ, Gabriela – ZAJONC, Juraj. 70 rokov Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied: kontinuita a diskontinuita bádania a jednej inštitúcie.

Bratislava: VEDA, 2016. 287 s.

ISBN 978-80-224-1512-5.

Súhrnná publikácia, ktorá vyšla k 70. výročiu založenia súčasného Ústavu etnológie SAV. Ide o prvú syntézu dejín vrcholnej etnologickej inštitúcie na Slovensku. Systematickým spôsobom odкрýva trajektóriu jej fungovania a smerovania počas siedmich dekád a jej postupnú premenu od národopisného (etnografického a folkloristického pracoviska) po moderné etnologické a sociálno-kultúrne antropologické pracovisko. Čitateľ sa prehľadnou formou oboznámi s kľúčovými obdobiami, projektmi, dielami a osobnosťami. Text publikácie sleduje jednotlivé historické obdobia, pričom si podrobne všíma príslušné dobové kontexty a vzťahy. Zostavovatelia čerpali z archívnych prameňov a aj z doteraz nepublikovaných dát z Ústredného archívu SAV.

SALNER, Peter. Židia na Slovensku po roku 1945: Komunita medzi vierou a realitou.

Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA, 2016. 215 s. *Etnologické štúdie*, 24.

ISBN 978-80-224-1510-1.

Publikácia prináša doteraz neznáme poznatky z prostredia židovských náboženských obcí na Slovensku po druhej svetovej vojne. Autor čerpal z doposiaľ nedostupných archívov Ústredného zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku, ktoré predstavujú unikátny zdroj poznatkov o ich vnútornom fungovaní a usporiadaní. Tieto pramene okrem iného dokladajú aj snahu obcí o (niekedy márne) uchovanie zvyškov židovského kultúrneho dedičstva či židovského spôsobu života v mnohých lokalitách na Slovensku. Dielo navyše ponúka autorov pohľad zvnútra židovskej komunity, ktorý je čitateľom pochádzajúcim z mimožidovského prostredia neznámy.

VOLANSKÁ, Ľubica: „V hlave tridsať, v krížoch sto“. Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni.

Bratislava: Veda, 2016. 223 s.

ISBN 978-80-224-1544-6

Európa šedivie. Staroba a starnutie sa tak stále častejšie stávajú predmetom mediálneho, sociálno-politického i výskumnického

záujmu. Subjektívne prežívanie tejto životnej etapy i starnutia ako procesu je však v stredo európskom prostredí v sociálnych vedách skúmané málo. Ľubicu Voľanskú zaujímali motivácie správania sa a činností starých ľudí, ich postoje k vlastnému správaniu a konaniu a k správaniu a konaniu iných, ako sú zobrazené v ich autobiografických textoch. V monografii sleduje ambivalentné vnímanie staroby vo verejnom a odbornom diskurze prepojené s vnímaním starými ľuďmi v súvislosti s hranicami staroby. Bežne kladené otázky: Kto je starý? Ako možno stanoviť časovú alebo inú hranicu, odkedy je človek starý? necháva zodpovedať svojich partnerov a partnerky vo výskume. Ich výpovede dáva do kontextu širokej odbornej literatúry, ktorá sa hranicou staroby a prežívaním staroby zaoberá.

VRZGULOVÁ, Monika. *Nevyrozpávané susedské histórie: Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív.* Bratislava: VEDA, Ústav etnológie SAV, 2016. 139 s. *Etnologické štúdie*, 25. ISBN 978-80-224-1542-2.

Autorka v knihe predstavuje poznatky a zistenia zo svojho 20-ročného výskumu problematiky holokaustu na Slovensku metódou oral history. Zamýšľa sa nad možnosťami aj limitami tejto metódy, uvažuje o vzťahu identita - subjektivita - pamäť. Predstavuje, porovnáva a komentuje obsahy spomienok, ktoré v súčasnosti komunikujú

židovskí a nežidovskí aktéri historických udalostí spojených s holokaustom na Slovensku.

G. LUTHEROVÁ, Soňa - HLINČÍKOVÁ, Miroslava (Eds.): *Za hranicami vedy? Aplikovaná antropológia v spoločnosti.*

Bratislava: Veda, 2016. 167 s. ISBN 978-80-224-1543-9.

V poslednej dobe sa v spoločenskom diskurze na Slovensku veľa hovorí o význame a (ne)užitočnosti sociálnych vied. Svet vedy sa môže širokej verejnosti javiť ako neznámy či nepochopiteľný, fungujúci sám pre seba... Spoločenský vedci a vedkyne tak stoja pred osobitou výzvou: ako sprostredkovať a uplatniť svoje poznatky za bránami akadémie? Sociálna antropológia a etnológia sú spoločenskými disciplínami o človeku a kultúre každodennosti. Všímajú si život ľudí v rozličných súvislostiach z hľadiska predstáv, noriem, identít a vzťahov jednotlivcov i sociálnych skupín. Skrátka a dobre, skúmajú, čo robí ľudí ľuďmi. Toto zameranie predpokladá záujem antropológov a antropológičiek o aktuálne spoločenské problémy, výzvy a napätia. Medzi témy antropológických a etnologických výskumov tak patrí napríklad mestské a vidiecke prostredie v súčasnosti, problematika migrácie a minorít alebo komunikácie ľudí z rôznych spoločenských vrstiev či kultúr...

Publikácia *Za hranicami vedy? Aplikovaná antropológia v spoločnosti* ponúka výber základných tém a prístupov aplikovanej antropológie. Autorky sa v jednotlivých kapitolách zaoberajú tým, ako rozlične možno antropologické a etnologické vedomosti, zručnosti a perspektívy aplikovať v spoločenskej praxi. Problematike sa zároveň ve-

nújú v kontexte svojej vedeckej práce, opisujú vlastné dilemy a ponúkajú ich možné riešenia z pohľadu osobnej skúsenosti. Popritom sa snažia nájsť odpoveď na otázku položenú v názve publikácie: presahuje aplikované antropologické snaženie hranice vedy, alebo len rozširuje a obohacuje pole jej pôsobnosti?

ZA PROFESOROM JÁNOM PODOLÁKOM (*17. 5. 1926, Dolná Súča – †15. 2. 2017, Bratislava)

*„... aj ovečiek stádo som už z paše zohnal,
čo bolo potrebné, všetko som vykonal.“*

Minulý rok sme si pripomenuli, pán profesor, Vašich okrúhlych 90 rokov, ktorých ste sa dožili v dobrej kondícii a ktoré boli príležitosťou pre viaceré laudatia i bilancovania Vášho života a vykonaného diela (viď. napr. SN 3/2016). A po niekoľkých mesiacoch, 15. februára 2017, Vás už nebeský pastier zavolať na inú cestu.

Patrili ste k tým, ktorí významne formovali tvár slovenskej etnológie v 2. polovici 20. storočia. Nielen svojimi odbornými textami, ale aj svojou organizačnou činnosťou – spolubudovaním Ústavu etnológie SAV, periodík, katedier v Bratislave a v Trnave, národopisnej spoločnosti, medzinárodnej komisie a študentských seminárov. V neposlednom rade ste tiež venovali veľa pozornosti príprave ďalších generácií etnologičiek a etnológov, Vašich (ako ste zvykli hovoriť) detí a vnúčat.

Zrejme aj preto, že ste mali rád našu krajinu, jej ľudí a ich prácu, stalo sa Vašou celoživotnou témou skúmanie základu obživy – tradičného poľnohospodárstva a osobitne pastierstva. Ale venovali ste sa aj ďalším oblastiam ľudovej materiálnej kultúry, tiež dejinám vedy, interetnickým vzťahom. Stáli ste, ako iniciátor a spoluautor, pri zrode významných prác syntetického charakteru reprezentujúcich slovenskú etnológiu doma i v zahraničí.

Vynikali ste cieľavedomosťou, pracovitosťou, a hoci ovenčený vedeckými titulmi, domácimi i medzinárodnými cenami a funk-

Ján Podolák. Foto: A. Mann, archív Ústavu etnológie SAV v Bratislave

ciami, nestratila sa z Vás srdečnosť a prajnosť v prístupe k ostatným ľuďom, zvlášť k študentom a kolegom. Mnohých ste výrazne ovplyvnili a viacerým ste sa zapísali do pamäte i do srdca. Stáli ste tiež na začiatku môjho pracovného života a boli ste vždy ochotný mi ponúknuť Váš pohár vína – ten reálny i ten s Vašimi skúsenosťami, príbehmi, radami a povzbudeniami. Pri spomienke na stretnutia s Vami, na Vás a Vaš aktivitu i rokmi naplnený pozemský život môžem povedať iba: „Pán profesor, ďakujem!“

JURAJ JANTO,
*Katedra etnológie a muzeológie FiFUK
v Bratislave*

DOKONČENÉ DÍLO ETNOMUZIKOLOŽKY OLGY HRABALOVÉ (*28. 11. 1930 Milonice u Bučovic – †20. 1. 2017 Brno)

Na počátku roku se završil život a dílo české etnomuzikoložky PhDr. Olgy Hrabalové, rozené Kadlčíkové (28. 11. 1930 Milonice u Bučovic – 20. 1. 2017 Brno). Patří do československé éry dějin vědy i k dnešním perspektivám etnomuzikologie. Jako absolventka hudební vědy a národopisu na brněnské univerzitě pracovala Olga Hrabalová čtyřicet let v tehdejší Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd v Brně (externě v letech 1949 – 1953, interní formou 1954 – 1989) a poté v penzi plynule pokračovala ve svém rozvinutém bádání a v odkazu Karla Vetterla téměř do konce života. Vědecký odkaz Olgy Hrabalové je obrazem rozvoje brněnské etnomuzikologické školy ve druhé polovině 20. století na akademické půdě, spolupráce v českých zemích, na Slovensku a na Ukrajině, je mostem dvou století i otevřenou perspektivou. Je také pěkným příkladem trvalého zájmu, kolegiality a důvěry v kontinuitu, s níž Olga předala domovskému brněnskému pracovišti Etnologického ústavu Akademie věd dva nové rozsáhlé katalogy, které tvořila celá léta po odchodu do důchodu, svěřila Janáčkovy rukopisy odborné péči Jarmily Procházkové, digitální kopii nedostupného rukopisného kancionálu do mé pozornosti apod. Olga Hrabalová patří k těm šťastným badatelům, jimž se podařilo dokončit dílo a svými počiny nabídnout další možnosti vývoje oboru. Je to zejména studium lidové písně, poučené jak ve středoevropském, tak také ve slavistickém diskursu, t.j. v metodice nosné pro komparační a kontextové směry etnomuzikologie v 21. století.

Odkaz Olgy Hrabalové spočívá v terénních výzkumech, v budování dokumentačních sbírek a katalogů a ve vědecké práci. Její trvalý zájem o lidovou píseň a spolupráce s Karlem Vetterlem přinesly originální plody v oblasti heuristické, analytické, klasifikační a katalogizační, ediční, a v neposlední řadě interpretační (výkladové). Je to zejména bádání o lidové písni a písňových

historických pramenech na Moravě a ve Slezsku, studium Janáčkových fonografických pramenů slovenské proveniencie, bádání o dětském folkloru, o dějinách folkloristiky a historii sběratelství lidových písní, hudební slavistika (dílčí bibliografie vyšla in *Ethnologia Europae centralis* 5, 2001, 75–77). Dílo vznikalo v podmínkách Československa a tak z hlediska kulturního prostoru zasahuje nejen Moravu a Slezsko, ale také Slovensko. Osobně si velmi cením množství terénních záznamů z Moravy a z východního Slovenska převážně skupinové povahy (např. rozsáhlé sběry z roku 1971), které Olga také transkribovala a ošetřila pro dokumentační sbírky. Zaznamenala i nové písně brněnských autorek nebo písňové reflexe neštěstí rakvických obětí rozvodněné Dyje v roce 1936. Metodicky pozoruhodná je studie tehdy 35leté Olgy Hrabalové o východomoravských a slovenských žatevních písních (Slovenský národopis XIII, 1965, s. 33–56), která motivovala vznik žánrové edice a monografie žatevních a dožínkových písní ve spolupráci s Ondřejem Demom (Bratislava 1969). Je to nadčasová ukázka spojení více metod v etnomuzikologii. Východiskem je kontextové studium folkloru, založené na vlastních sběrech písní v terénu a na původním historickém bádání o žatvě v archivech, další metody jsou funkčně strukturální a komparační povahy. Příznačná je práce se zdroji slovenské, ukrajinské, maďarské a německé proveniencie, k nimž vede zkoumaný materiál. Vedle edice žánrové povahy zpracovala Olga Hrabalová první kritickou edici pěti moravských tanců Leoše Janáčka pro Supraphon (Praha 1979, s manželem Františkem a Zdenkou Jelínkovou), edice dětského folkloru, regionální písňové edice severní Moravy (1987, ve spolupráci s Pavlem Klapilem), Podluží (1988, s kolektivem), Bučovicka a Slavkovska (1990); vrcholným opusem je dvojdílná edice Kyjovska a Žďánicka (1999). Hudebně slavistické podněty přináší překlad knihy Volodymyra Hošovského, který pořídili

manželé Olga a František Hrabalovi k českému vydání (U pramenů lidové hudby Slovanů, Praha 1976). Čerpat lze také z nezpracované rukopisné korespondence Hošovského s Karlem Vetterlem.

Osobnost Olgy Hrabalové mi imponovala od prvních setkání na půdě tehdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd (dnes Etnologického ústavu AV České republiky), kde jsem ji roku 1978 poznala jako spolupracovnici Karla Vetterla a brněnských kolegů. Zaujetí Olgy pro věc a samozřejmost dlouhodobé práce, která vydá plody až s větším odstupem času, byly impozantní. V době, která příliš necenila a ve vědeckých plánech nepreferovala strukturální analýzy, pokračoval Vetterlův program katalogizace lidové písně z Moravy a Slezska také její péčí a ve spolupráci s dalšími pracovníky ústavu. Měla jsem možnost se s ním seznamovat, když mě Olga Hrabalová zaměstnala jako pomocnici při rozpisu písňových motivů pro incipitový katalog. Na první pohled nekonečné dílo vypisování motivů tisíců písňových jednotek se Olze podařilo završit. Nezůstalo jen incipitovým katalogem písňových variant, který sdružuje písňové typy podle textových hledisek, obohacený motivickými registry. Na tomto základu vytvořila a dokončila ještě dva další katalogy, z nichž čerpají vedle etnomuzikologů také např. etnolingvisté: samostatný katalog motivů, druhý je katalog významových jednotek a potulných slok. V dokumentačních fondech brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV jsou tak badatelům k dispozici čtyři katalogy: tři z nich textové povahy a hudební katalog písňových met-

Olga Hrabalová. Foto: Fondy a sbírky EÚ AV ČR, v.v.i.

rorytmických forem. Olga Hrabalová podobně završila také publikační dílo, započaté Karlem Vetterlem: připravila do tisku jeho heuristiku a edici tzv. guberniální sbírky písní z Moravy a Slezska (1994) a rozsáhlé dílo o nápěvech lidových písní, postavené na metrorrytmickém a tektonickém principu typologie (2003).

Nezbývá než poděkovat v tiché vzpomínce a účtá a pokus rozvíjet dál kontinuitu oboru, v jehož smysl pro evropskou vědu a kulturu věříme.

VĚRA FROLCOVÁ,
*Etnologický ústav AV České republiky,
v. v. i., pracoviště Brno*

Prof. VIERA FEGLOVÁ, CSc. – PRIATEĽSKÝ A KOLEGIÁLNY PRÍHOVOR K 70. VÝROČIU NARODENIA (*21. 12. 1946)

Počas príjemne strávených chvíľ s kolegynou a dlhoročnou priateľkou Vierkou Feglovou na poslednom folklórnom festivale „Koliesko“ v Kokave nad Rimavicou som pri spomínaní spozornela, pretože od náš-

ho zoznámenia – na chodbe pred dverami prijímacej komisie na odbor národopis Filozofickej fakulty UK v júni 1966 – uplynulo už viac ako päť decénií, čo však súčasne avizovalo aj aktuálny medzník v jej živote –

významné životné jubileum – 70. narodeniny.

Spomínanie motivovalo aj môj príhovor pri tejto príležitosti. Stretávajúc Vierku počas toľkých rokov – síce nie so striktnou pravdivosťou, ale vždy, keď to pre nás bolo a je možné – som si neuviedomovala, ako čas rýchlo beží... Vždy sme mali naporiadzi tému, ktorá nás zaujala. Po ukončení štúdia v počtom skromnom ročníku čisto „dámskej zostavy“ na odbore národopis, už samostatnej Katedry etnografie a folkloristiky, naše študentské priateľské kontakty pretrvali až do súčasnosti. Krátko po promócií stáli v stredobode rozhovorov, už ako mamičiek, naši „drobcovia“, varenie a recepty, no nikdy neostalo bokom ani aktuálne dianie súvisiace s národopisom. Azda aj preto, že naďalej pretrvávali úzke kontakty s našimi staršími kolegami, ktoré sme si odniesli zo študentských lavíc, spoločných terénnych výskumov na Zamagurí, na Liptove, v obciach zátopovej oblasti na hornej Ciroche, či muzeálnej praxe v Čičmanoch a v Etnografickom múzeu v Martine. A popri tom sme stihli nielen relaxovať, ale aj utužovať vzájomné vzťahy vo voľnom rozhovore – akože inak – pri kávičke, cigaretke, a nezriedka aj pohárikú vína v krčmičke. Dodnes mi v pamäti utkvel „rituálny“ aperitív, ktorý sme si dopriali po úspešnom zdolaní skúšok v „detišovanom centre komunikácie“ niekoľkých generácií študentov Filozofickej a Právnickej fakulty UK – v kaviarni hotela Krym.

Priateľstvo sa prehlbovalo nielen počas povinnej študentskej praxe, ale často aj pri dobrovoľných terénnych výskumoch, ktoré sa ponúkali od Slovenskej národopisnej spoločnosti. Z týchto podujatí sme si odnášali bohaté skúsenosti z terénnej práce, dávnejšie ešte rukou zapisovaného materiálu, neskôr na magnetofónových pásoch zaznamenaných rozhovorov, neraz fonetickou transkripciou miestneho nárečia. To všetko sme neskôr zúročili v praxi. So záujmom sme sa zúčastňovali tematických prednášok našich starších kolegov, obhajob dizertačných prác, ktoré nás zaujali novými prístupmi na riešenie jednotlivých tém, ale súčasne sme ich pociťovali aj ako prejav kolegiality.

Prof. Feglová nastúpila na svoju odbornú dráhu v Národopisnom ústave SAV, kde ukončila a obhájila dizertačnú prácu tema-

ticky nadväzujúcu na diplomovú prácu k problematike duchovnej kultúry, ktorá sa vinie ako niť v jej výskume a publikačnej činnosti až do súčasnosti. Patrí tiež ku generácii, ktorej sa dostala možnosť pracovať na príprave a realizácii *Etnografického atlasu Slovenska*, a to ako členka autorského kolektívu pod vedením dr. S. Kovačevičovej, poverená spracovaním kapitoly o duchovnej kultúre. Práca na tomto diele trvala takmer dve desaťročia a bola takpovediac „metodologickou univerzitou“, počnúc spracovaním získaných výskumných dát jednotným výskumným dotazníkom, cez prácu nad prvými mapami, po riešenie finálneho spracovania v spolupráci s Ústavom geodézie a kartografie (1990). Ako externá spolupracovníčka atlasu som sa zúčastňovala na nespočetných pracovných stretnutiach, kde okrem konštruktívnej, často i tvrdej diskusie vládla zároveň aj úcta k tomuto kolektívnemu dielu a nechýbali ani chvíle uvoľnenia v príjemnej atmosfére početného kolektívu EAS, ktorého spolupracovníkmi boli etnografi a folkloristi z viacerých inštitúcií, ba i generácií. Vďaka zhromaždeným údajom sa zakrátko pristúpilo ku koncipovaniu dvojzväzkovej *Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska* (1995), v ktorom bola V. Feglová poverená spracovaním hesiel z jej dlhoročnej témy duchovnej kultúry, obradovej kultúry. Sústavný záujem o túto problematiku obohatený novými prístupmi dokumentujú početné štúdie, referáty (doma a v zahraničí). Tieto poznatky zúročila vo viacerých syntetizujúcich prácach, ako napr. v kapitole *Kalendárne obyčaje* a v spoluautorstve s K. Jakubíkovou v kapitole – *Rodinné obyčaje* v syntéze *Slovensko – Európske kontexty ľudovej kultúry* (ed. R. Stoličná, 2000).

Osobitnú a dlhodobejšiu pozornosť venovala jubilantka aj problematike urbánnej etnológie, ktorá do bádania slovenskej etnológie vstúpila v 70. rokoch 20. storočia vďaka iniciatíve dr. P. Salnera. V spoluautorstve s ním publikovala početné odborné príspevky vychádzajúce z údajov o medzivojnovom období a neskôr aj súčasnosti Bratislavy. Okrem autorskej participácie dvoch kapitol v publikácii *Taká bola Bratislava* (P. Salner a kolektív, 1991), pokračovala vo svojej dlhodoberj téme urbánnej etnológie otvorením nových pohľadov na mesto, riešením otázok

rituálnej kultúry v procese urbanizácie mesta, etnickej, konfesionálnej a socioprofesijnej diferenciacie urbánneho spoločenstva. Popri rodnej Bratislave upriamila pozornosť aj na mesto Nitra, kde vedecky a pedagogicky pôsobila na Katedre etnológie a folkloristiky a ktorú v r. 1999 – 2006 aj viedla. Vo svojich príspevkoch reagovala aj na podnety získané výskumom vo vzťahu ku komunitnému životu, sociálnej a profesijnej diferenciacii obyvateľov mesta. Okrem uvedených výskumných problémov venovala pozornosť aj aktuálnym problémom spoločenskovedného bádania v kontexte etnológie, sociológie a sociálnych vied, interdisciplinárne orientovaného tímu so sociológmi, sociálnymi vedcami, politológmi, ktoré sa zameriavali na otázky komunikácie, regionálnych aktivít, lokálnych stratégií, ako aj na vplyv socio-ekonomických zmien na zmeny regiónu na príklade Bratislavy. V centre záujmu jubilanky stáli aj novšie otázky etnologického výskumu k téme rodových štúdií, obycájí v kontexte rodinných a sociálnych vzťahov. Ocenenie (1. cena SNS, 1993) získala za publikovanú štúdiu *Priestor ako antropologický fenomén*, ktorá patrila k dovtedy nespracovaným problémom. V tematicky široko rozvetvenom záujme jubilanky má však miesto aj publikačne sprístupnený vzácny dokumentačný materiál *Pramene k tradičnej duchovnej kultúre – obrady, zvyky, povere* (1995), ktorý spracovala v spoluautorstve s manželom, prof. M. Leščákom.

Na základe výsledkov na poli národopisu, vo vedecko-výskumnej práci, v oblasti vedecko-organizačnej činnosti predovšetkým jej pôsobenia v SAV, neskôr v pozícii vedúcej katedry na dvoch vysokoškolských etnologických pracoviskách: v Nitre na Katedre etnografie a folkloristiky a od r. 2009 na Fakulte sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Ústave sociálnej antropológie, získala v odbornej societe spoločenských vied úctu a dôveru, ktorá znamenala pre prof. Feglovú neustále nové výzvy a na tie erudovane reagovala. Od roku 2003 pôsobí ako členka Pracovnej skupiny Akreditačnej komisie poradného orgánu Vlády Slovenskej republiky pre oblasť historických vied a etnológiu a je aj členkou dôležitej verejnoprávnej inštitúcie zabezpečujúcej podporu umeleckých aktivít, kultúry

Viera Feglová. Foto: Archív Ústavu etnológie SAV v Bratislave

a kreatívneho priemyslu – Fondu na podporu umenia. Pri príležitosti takého významného životného jubilea, gennepovsky nazvaného „les rites de passage“ – by sa patrilo pripojiť úplný a dlhý zoznam aktivít, členstva v odborných grémiách, či komisiách a vedeckých radách na pôde vysokých škôl, kde Vierka Feglová v posledných rokoch pôsobila a naďalej pôsobí. Skôr sa však núka konštatovanie a vyslovenie obdivu k schopnostiam a vitalite, vďaka ktorým úspešne „čelí“ vykonávaniu toľkých aktivít. Zaiste mi jej kolegovia a priatelia dajú za pravdu, že to je vďaka „feglovskému“ elánu, ktorý dostala do vienka v rodinnom prostredí, ako aj schopnosť nekompromisne, avšak s dávkou noblesy formulovať často aj nie vždy pozitívne skutočnosti a názory. A to nielen pri obhajobách, oficiálnych odborných podujatiach, ale aj voči priateľom a kolegom. Súčasť jej odborných kvalít vyjadruje aj často deklarovaný postoj k rôznorodej tematickej špecifike etnografického štúdia, čím mám na mysli rovnocenné zohľadňovanie javov materiálnej, symbolickej a umeleckej kultúry.

Napokon jej životné krédo formovali aj viaceré povahové črty, ako jej priateľský a kolegiálny vzťah, aj ku študentom, pracovitosť, ktorá sa snúbi s nadšením a zápalom

pre odbor, ktorému sa plnou vervou venuje od študentských rokov. Dávnejšie sa pri jednom rozhovore vyjadrila: „nebola by som verila, že ma tak zaujme národopis!“. V poslednom rade jej energia má oporu v láske k prírode, rastlinkám, psíkom a mačičkám, v dlhých prechádzkach za hríbami v chotári svojej chalupy na Húškach, kde už roky čerpá nové sily, aby ich potom rada odovzdávala, predovšetkým v kruhu svojej rodiny. Ako dlhoročná priateľka viem, že z tohto veľkého priehrštia energie sa ujde aj priateľom, kolegom a dlhé roky aj vo vzťahu ku študentom. Mnohí ju poznáme aj vo chvíľach, ako sa úprimne teší úspechom študentov a mladších spolupracovníkov. Dovolím si pri tejto príležitosti vyjadriť osobnú vďaku za spoločné návštevy zaujímavých filmov a podujatí a za inšpiráciu odporúčaných kníh, ktoré sa končia zaujímavým rozhovorom a podnetnou výmenou názorov.

V mene všetkých, milá Vierka, Ti želám, aby sa Ti naďalej ponúkali podnety a príležitosti na akumulovanie síl, želám Ti zdravie a pozitívne motivácie uchovať a zároveň zdieľať Tvoju obdivuhodnú rovnováhu s Tvojimi blízkymi a priateľmi aj v ďalších rokoch života.

MAGDALÉNA PARÍKOVÁ,
Katedra etnológie a folkloristiky FiF UKF
v Nitre

VÝBEROVÁ BIBLIOGRAFIA ZA ROKY 2006 – 2016

Feglová, Viera: Rituál – komunita – identita. In: *Civilizačno-kultúrne procesy v transformujúcej sa spoločnosti*. Prolegomena. Nitra 2006, s. 125 – 131.

Feglová, Viera: Je dar mŕtvym darom? In: *Dary a obdarování*. Studie Slováckeho muzea 12/2007 (Ed. Ludmila Tarcalová). Slovácké muzeum v Uherském Hradišti 2007, s. 93 – 97.

Feglová, Viera: Calendar customs. In: *Slovakia – European Contexts of The Folk Culture*. (Ed. Rastislava Stoličná), Veda 2007, s. 190 – 214; 2 doplnené vydanie.

Feglová, Viera – Jakubíková, Kornélia: *Family Customs*. In: *Slovakia – European Context of The Folk Culture*. (Ed. Rastislava Stoličná). Veda 2007, s. 215 – 237; 2. doplnené vydanie.

Feglová, Viera: *Šťastie, zdravie, pokoj svätý alebo Vianoce na Slovensku*. Národné osvetové centrum 2008, 84 s. ISBN 978-80-88973-48-5.

Feglová, Viera.: Tradycyjnje zwyczajje „chodzenia z/po...“ w procesie transformacji społecznej i obyczajowej na przelomie XX a XXI wieku. In: *Sztuka życia, zasady dobrego zachowania, etykieta. O zmienności obyczaju w kulturze*. *Stromata anthropologica* 4. Opole 2008, s. 145 – 151.

Feglová, Viera.: *Obraz spoločnosti za 1. ČSR v Bratislave*. *Folia Ethnographica* 42, Acta Musei Moraviae, Stientiae sociales XCIII 2008, s. 115 – 121.

Feglová, Viera.: Dieťa v rodine, skupine, spoločnosti. In: *Narodenie, detstvo, mladosť v tradičnej kultúre Slovenska*. Edícia Múzea a etniká. SNM Martin 2010, s. 8 – 19.

KONFERENCIA ŽIDOVSKÉ KULTÚRNE DEDIČSTVO NA SLOVENSKU (7. november 2016, Žilina)

Druhý ročník konferencie *Židovské kultúrne dedičstvo na Slovensku* zorganizoval Ústredný zväz židovských náboženských obcí v SR v priestoroch obnovovanej neologickej synagógy v Žiline.

Termín podujatia nebol zvolený náhodne, ale mal symbolický význam. Pripomína

udalosti známe ako Krišťáľová noc. Dňa 9. novembra 1938 sa v Nemecku a v niektorých susedných krajinách odohral organizovaný útok proti synagógam, obchodom, ale aj iným majetkom židovských obyvateľov.

Po otváracích príhovoroch (predseda ÚZŽNO Igor Rintel, predseda miestnej ŽNO

Pavel Frankl, nórska veľvyslankyňa Inga Magistad, rabín Josh Ashrens z Zürichu a v diskusii aj veľvyslanec SRN Joachim Bleicker) pokračovalo podujatie naďalej v slávnostnom duchu. V úvodnom bloku najskôr Jana Švantnerová predstavila život a dielo Eugena Bárkányu, ktorý sa od dvadsiatych rokov 20. storočia až do smrti v roku 1967 systematicky staral o zachovanie židovského kultúrneho dedičstva. Následne Igor Rintel prvý raz odovzdal nové vyznamenania: Plaketu Eugena Bárkányu prevzali Jaroslav Buchta za dlhodobú starostlivosť o zdevastovaný židovský cintorín vo Varíne a Lucia Mihóková z Mestského kultúrneho strediska Sabinov za dlhodobé systematické úsilie o zachovanie histórie židovskej komunity a udržanie spomienky na deportovaných židovských spoluobčanov. Cenu Eugena Bárkányu komisia udelila Mestu Lučenec a pamiatkarke Andrei Moravčíkovej za zvládnutie odborne a finančne náročnej rekonštrukcie synagógy v Lučenci. Slávnostnú časť podujatia uzavrela A. Moravčíková, ktorá prítomným priblížila postup záchranných prác.

Ďalšie dva bloky, ktoré moderoval iniciátor konferencie Maroš Borský, mali pracovný charakter. V bloku Perspektívy obnovy židovských pamiatok najskôr Tomáš Lupták informoval o postupoch, ktoré zvolil pri reštaurovaní interiéru trenčianskej synagógy. Berta Jasečková predstavila súčasné kultúrne využitie rekonštruovanej synagógy v Leviciach. V záverečnom príspevku Miroslav Potančok oboznámil prítomných s procesom premeny zdevastovanej synagógy v Banskej Štiavnici na súčasť moderného pivovaru.

Otázka, do akej miery je adekvátne takéto využívanie niekdajšieho náboženského priestoru, vyvolala názorovú polemiku.

Populudňajšiu časť konferencie otvoril blok Židovské kultúrne dedičstvo Žilinského kraja. Predseda ŽNO Žilina Pavel Frankl informoval o objektoch, ktoré sú v majetku tejto obce (a problémoch ich rekonštrukcie a využívania). Michal Filek sa zaoberal priebehom záchrany synagógy v Bytči a požiadal prítomných o podporu tohto projektu. S ohlasom sa stretol príspevok Miloša Dudáša, venovaný zaniknutej drevenej synagóge vo Veličnej.

Ako záver podujatia organizátori zvolili diskusiu na tému Židovské pamiatky z hľadiska metodiky pamiatkovej starostlivosti. Spolu s moderátorom Petrom Marákom vystúpili Miloš Dudáš, Pavel Frankl, Peter Glos, Pavol Ižvolt a Vladimír Majtán. Početné, neraz polemické reakcie publika svedčia, že táto problematika oslovuje nielen odbornú verejnosť, ale (možno ešte viac) ľudí, ktorí pamiatky spravujú a opravujú.

Druhý ročník konferencie *Židovské kultúrne dedičstvo na Slovensku* potvrdil, že táto problematika je zaujímavá nielen pre úzku vrstvu zainteresovaných, ale oslovuje aj laickú verejnosť. Už teraz sa možno tešiť na tretí ročník tohto podujatia. Uskutoční sa začiatkom novembra 2017 a pripomenie verejnosti 50. výročie smrti Eugena Bárkányu. Konferencia sa preto sa bude konať v Prešove, teda v meste, kde E. Bárkány strávil dôležité obdobie svojho života.

PETER SALNER,

Ústav etnológie SAV v Bratislave

ÚSTAV ETNOLÓGIE SAV VYHODNOTENÝ AKO JEDNO Z NAJLEPŠÍCH VEDECKÝCH PRACOVÍSK NA SLOVENSKU

Uznesením Predsedníctva SAV č. 1212.C zo dňa 9. februára 2017 podľa Zásad pravidielného hodnotenia organizácií SAV (2012 – 2015) bol na základe hodnotenia Medzinárodného panelu hodnotiteľov a hodnotiaceho protokolu meta-panelu Ústav etnológie SAV zaradený do kategórie A.

Pracovisku týmto hodnotením prislúcha nasledujúca charakterizácia: „Výskum patrí k medzinárodnej špičke v európskom kontexte. Organizácia preukázala významné príspevky v danej oblasti a dosiahla medzinárodné uznanie v Európe.“ („The research is internationally leading within the Euro-

pean context. The institute has demonstrated important contributions to the field and is considered an international player in Europe“).

Z celkového počtu 57 organizácií SAV boli sumárne dve organizácie zaradené do kategórie A „medzinárodná špička“ – Ústav etnológie SAV a Ústav polymérov SAV. Distribúcia ostatných kategórií B+ „vynikajúce výsledky výskumu viditeľné na medzinárodnej úrovni“ (9 organizácií) a B „hodnotné výsledky výskumu viditeľné na európskej úrovni“ (21 organizácií) preukázala, že SAV je nielen vrcholná výskumná inštitúcia na domácej pôde, ale patrí k významným európskym vedeckým inštitúciám.

Na základe hodnotenia Medzinárodného panelu hodnotiteľov organizácií spoločenských a humanitných vied bola z celkového počtu 20 organizácií v rámci 3. OV SAV jedna organizácia zaradená do kategórie A, tri organizácie zaradené do kategórie B+ a sedem organizácií do kategórie B.

Prvé medzinárodné hodnotenie SAV ukázalo, že väčšina ústavov SAV patrí k významným a viditeľným hráčom európskej vedy a že kvalita jednotlivých oddelení SAV je v tomto smere vyvážená. Hodnotenie našej organizácie v kategórii medzinárodnej špičky nás veľmi teší, považujeme ho za ocenenie našej kolektívnej snahy. Protokol meta-panelu je pre nás dôležitým dokumentom pri smerovaní a zefektívnení našej výskumnej stratégie v nastávajúcom období.

Medzinárodní experti vo svojom hodnotení vyzdvihli efektívny manažment, špičkové fungovanie v rámci európskych sietí (nielen v pozícii partnera, ale aj lídra), excelentný národný i nadnárodný výskum, publikačnú víziu a vyváženú skladbu publi-

kačných výstupov, cieľenú proaktivitu a úspešnosť pri získavaní medzinárodných projektov, vyváženú vekovú, rodovú i kvalifikačnú skladbu pracovného kolektívu, personálnu politiku zameranú na stabilizovanie kvalitných postdocov a kontinuálnu výchovu a školenie PhD študentov v odbore etnológia. Experti tiež ocenili mimoriadny sociálny dopad našich vedeckých aktivít, prepájanie s decíznou sférou a tretím sektorom a náš dôraz na disemináciu a popularizáciu zistení základného výskumu.

Vzhľadom na mimoriadne posilnenie línie výskumu súčasnej spoločnosti odporučili zmenu názvu organizácie na Ústav etnológie a sociálnej antropológie. Z ďalších odporúčaní vyplynula potreba vypracovania plánu intenzívnejšej kooperácie s renomovanými zahraničnými vydavateľstvami a ešte výraznejšia zmena balansu našich výstupov v prospech medzinárodných. Meta-panel tiež využil svoju kompetenciu adresovať odporúčania nielen jednotlivým organizáciám SAV, ale aj vládnej sfére a konkrétnym ministerstvám. Jedno z odporúčaní smerovalo do intenzívnejšej podpory ako SAV, tak aj Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu, otvoriť špičkovým pracoviskám cestu do európskych infraštruktúr v rámci tzv. národných Roadmap ESFRI. V prípade zapojenia Slovenska do jestvujúcich európskych infraštruktúr v oblasti SSH by sa Ústav etnológie SAV spolu s ostatnými akademickými i mimoakademickými pracoviskami mohol zapojiť do európskych sietí ako DARIAH a EUROPEANA.

TATIANA PODOLINSKÁ,
Ústav etnológie SAV v Bratislave

BOŽENA FILOVÁ ZÍSKALA OD SAV MEDAILU ZA PODPORU VEDY

Vedecká rada SAV udelila začiatkom roku 2017 Medailu za podporu vedy našej bývalej kolegyni, etnologicke PhDr. Božene Filovej, CSc., mimoriadnej osobnosti slovenskej etnológie v druhej polovici 20. storočia, bývalej riaditeľke Národopisného ústavu SAV (dnes Ústav etnológie SAV) a dlhoročnej šéfredaktorke vedeckého časopisu Slovenský národopis (1960 – 1990).

Toto vysoké ocenenie prevzali jej potomkovia – syn Jozef Filo a dcéra Jana Drábeková – 23. februára 2017 počas slávnostného aktu v sídle Predsedníctva SAV na Štefánikovej ulici z rúk predsedu SAV prof. RNDr. Pavla Šajgalíka, DrSc. a podpredsedu pre 3. oddelenie vied prof. PhDr. Emila Višňovského, CSc. Okrem nich boli svedkami tejto udalosti aj súčasná riaditeľka Ústavu etnológie SAV (ÚEt SAV) Mgr. Tatiana Podolinská, PhD., predsedníčka Vedeckej rady ÚEt SAV PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc. a PhDr. Juraj Zajonc, CSc.

V laudáciu pri odovzdávaní medaily okrem iného zaznelo, že Ústav etnológie SAV považuje Boženu Filovú (rodenú Barabášovú) za jednu z najvýznamnejších osobností etnológie na Slovensku i v strednej Európe. Ako dlhoročná riaditeľka pracoviska a vedecká osobnosť sa B. Filová zaslúžila o vybudovanie Národopisného ústavu SAV (NÚ SAV), celoštátneho i medzinárodného významného pracoviska základného výskumu, vytvorila koncepčné i organizačné podmienky pre najvýznamnejšie projekty slovenského národopisu/etnológie a svojimi

vedeckými prácami podstatným spôsobom rozvila etnologický výskum.

Od roku 1958, keď nastúpila do funkcie riaditeľky NÚ SAV, ktorú vykonávala do februára 1989, iniciovala a podieľala sa na najväčších dlhodobých projektoch etnologickej vedy na Slovensku v druhej polovici 20. storočia. Patril k nim *Etnografický atlas Slovenska* (1990), ktorý získal veľký odborný ohlas doma i v zahraničí. Vytvorila finančné, organizačné a personálne podmienky aj pre ďalší veľký projekt s názvom *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* (I. a II. diel, 1995), ktorý bola ocenený Medzinárodnou cenou etnologických a antropologických štúdií G. Pitré – S. Marino v roku 1996 v Palerme a ďalšími národnými cenami. Vďaka svojej vedeckej erudícii a autorite sa B. Filová v rokoch 1970 – 1990 stala hlavnou koordinátorkou a NÚ SAV hlavným pracoviskom Štátneho plánu základného výskumu v odbore národopis v ČSSR. V tom období sa pod jej vedením rozvinul najmä výskum súčasných premien každodennej kultúry a spôsobu života obyvateľstva v rurálnom a od 80. rokov aj v urbánnom prostredí.

Spolu s celou národopisno-etnologicko-antropologickou vedeckou obcou sme presvedčení, že toto ocenenie, ktoré B. Filovej odovzdalo vedenie SAV pri príležitosti jej vlnajšieho životného jubilea, je v tých najsprávnejších rukách.¹

VLADIMÍR POTANČOK,
Ústav etnológie SAV v Bratislave

¹ Viac sa o vedeckom, ale aj ľudskom odkaze Boženy Filovej môžete dozvedieť v rubrike *Vyhradené pre* v SN3/2016, ročník 63, s. 375-384, ako aj v rozhovore L. Voľanskej s B. Filovou v aktuálnom čísle SN1/2017, ročník 64, s. 77-85.

Zo zápisu do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. Ukážka paličkovanania tylovej čipky z Myjavskej pahorkatiny. Foto: Mišo Veselský, 2017

Zo zápisu do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. Vajnorský ornament na tradičnom odevu. Foto: Mišo Veselský, 2017

Paličkovaná tylová čipka z Myjavskej pahorkatiny. Foto: Mišo Veselský, 2017

Vajnorský ornament. Foto: Mišo Veselský, 2017

TYLOVÁ PALIČKOVANÁ ČIPKA MYJAVSKEJ PAHORKATINY A VAJNORSKÝ ORNAMENT SA DOSTALI DO REPREZENTATÍVNEHO ZOZNAMU NEHMOTNÉHO KULTÚRNEHO DEDIČSTVA SLOVENSKA

Tylová paličkovaná čipka Myjavskej pahorkatiny a Vajnorský ornament boli dňa 2. februára 2017 slávnostne zapísané do *Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska*. Podujatie zorganizovalo Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru pri SĽUK-u v spolupráci s Ministerstvom kultúry SR. Zástupcovia predkladateľov úspešných nominácií rúk ministra kultúry Mareka Maďariča prevzali certifikáty o zápise.

Súčasťou podujatia bolo, okrem vyhláse-

nia nových prvkov, i slávnostné pripomenutie úspešného zápisu prvej medzinárodnej česko-slovenskej nominácie pod názvom „Bábkarstvo na Slovensku a v Česku“ do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva UNESCO, kam bolo zapísané v decembri 2016 na 11. zasadnutí Medzivládneho výboru pre ochranu nehmotného kultúrneho dedičstva UNESCO v Addis Abebe, v Etiópii.¹

Paličkovaná tylová čipka z oblasti Myjav-

¹ O tomto zápise sme informovali v anglickom vydaní Slovenského národopisu/Slovak Ethnology v článku Juraja Hamara s názvom *Puppetry in Slovakia and Czechia Now Inscribed on the UNESCO Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*, SN4/2016, ročník 64, s. 552-554.

skej pahorkatiny patrí spomedzi mnohých druhov paličkovanej čipky, ktoré sa na území Slovenska rozvíjali a rozvíjajú až do súčasnosti, k unikátom. Jej krehkosť a vzdušnosť sa dosahuje pletením z jemnej bielej priadze na tylovej sieti pomocou množstva paličiek. Centrom prvotného výskytu bola obec Krajné, kde sa tento druh čipky udomácnil od 80. rokov 19. storočia. Tylová čipka si v tejto oblasti zachovala znaky belgickej tylovej čipky, s ktorou je vývojovo spätá.

Oblúba bielej tylovej čipky v okolí Myjavy súvisí s tradíciami miestneho odevného štýlu, v ktorom sa uplatňujú vzdušné, krehké, biele látky. Pozoruhodná je plynulosť transmisie, ktorou sa znalosti, zručnosti i použitie tylovej čipky na odevných a interiérových textíliách prenášajú z generácie na generáciu až do súčasnosti. Skutočnosť, ako sa tento druh čipky stal typickou súčasťou ľudového odevu a liturgického textilu, ako sa s ním, ako s prvkom vlastného kultúrneho dedičstva, identifikujú súčasní obyvatelia myjavského regiónu a ako si ho cenia, sa odráža v širokej škále aktivít. Tie sú podporené obliekaním sa do kroja pri spoločne zdieľaných sviatočných a obradových podujatiach.

Druhým novozapísaným prvkom je vajnoroký ornament. Z bohatstva ornamentálnych štýlov, ktoré sa na území Slovenska rozvinuli v priebehu 19. a prvej polovice 20. storočia, patrí tento ornament k jedným z najvýraznejších. Vo Vajnorochoch a dedinách v blízkom okolí Bratislavy poznačil dekór výšiviek, kraslíc, zviditeľnil sa v interiérovej nástennej maľbe. Zásľuhu na jeho rozvoji mali miestne predkresľovačky vzorov – *písárky*, ktoré boli zároveň autorkami výšiviek a malieb. Vo Vajnorochoch bola ich najtvorivej-

šou predstaviteľkou Katarína Brúderová (1882 – 1964). Tá posunula lokálny ornamentálny štýl založený na princípe rytmického opakovania jemne kreslených hustých rastlinných zostáv do naturalnejších polôh bližších prírode a náboženskej symbolike.

Niž tradovania dekoratívnej tradície vajnorokého ornamentu nebola vo Vajnorochoch nikdy prerušená. Podnes ju aktívne udržiavajú a rozvíjajú tvorcovia vo výšivkách, na krasliciach, maľbách na stenách domov, či na úžitkových predmetoch. Svoj obdiv k nej prejavujú obyvatelia Vajnôr v obliekaní sa do kroja pri sviatočných príležitostiach. Do uchovávaní a formovania tradície sa zanietene vkladajú aj miestne inštitúcie – občianske združenia a množstvo ďalších subjektov a ľudí, ktorí sa snažia udržiavať a vzbudzovať záujem o vajnoroký ornament najmä u mladej generácie s cieľom zaistiť mu tak perspektívu udržateľného rozvoja aj v budúcnosti.

Zápis prvkov do národného zoznamu (*Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska*) je základnou podmienkou pre uchádzanie sa o zápis do *Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva* (UNESCO). Hlavným realizátorom tvorby *Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska* a *Zoznamu najlepších spôsobov ochrany nehmotného kultúrneho dedičstva na Slovensku* je Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru, odborné pracovisko SEUK-u, na ktorého pôde sa slávnostný zápis odohral.

EVA RYŠAVÁ,
Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru pri SEUK-u

Vajnorský ornament. Foto: Mišo Veselský, 2017